

INTERNATIONAL JOURNAL OF ISLAMIC ECONOMICS AND FINANCE STUDIES

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi

November 2021

Owner / Sahibi

Prof. Dr. Fatih YARDIMCIOĞLU

Editor in Chief / Baş Editör

Prof. Dr. Mehmet ASUTAY

Editors / Editörler

Prof. Dr. şakir GÖRMÜş

Dr. Hakan ASLAN

Field Editors / Alan Editörleri

Dr. Mücahit ÖZDEMİR

Dr. Hamdi ÇİLİNGİR

Dr. Salih ÜLEV

Dr. Mervan SELÇUK

Secreteriat / Sekreteryaya

Mustafa ÖZER

Book Review and Translations / Kitap Tanıtımı ve Çeviri

Muhammed Beşir ÇALIşKAN

Design / Mizanpaj

İsmail BEKTAş

Nazan LİLA

İSEFAM
İSLAM EKONOMİSİ ve FINANSİ
UYGULAMA ve ARAşTIRMA
MERKEZİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Contact Editorial Office Address:

Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2
Serdivan-Sakarya/TÜRKİYE, Phone: +90 532 769 5899

www.ijisef.org

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies

(Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi)

November/ Kasım 2021

Issue / Sayı: 3

p-ISSN: 2149-8393

e-ISSN: 2149-8407

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies (IJISEF) is an international, academic, periodical and peer reviewed journal published by Centre of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal particularly focuses on topics related to Islamic Economics, Islamic Banking, Islamic Financial Markets, Islamic Management, Fiqh and other relevant topics. The Journal is dedicated to building a platform for academicians, market and those who are interested in Islamic economics and finance studies to share, discuss, evaluate and distribute their works and opinions.

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is published three times a year. Further information on the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies can be found at: <http://www.ijisef.org/>

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrival system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2021 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is assumed by the editors or by (PESA).

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi (IJISEF), Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA) tarafından, İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırma Merkezi (İSEFAM)'ın katkılarıyla basılan uluslararası, akademik ve periyodik bir hakemli dergidir. Derginin amacı akademisyenler, sektörde çalışanlar ve İslam ekonomisi ve finansı araştırmalarına ilgi duyanlar için kendi çalışma ve görüşlerini paylaşabilecekleri, tartışabilecekleri ve değerlendirebilecekleri bir platform oluşturmaktır.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, yılda üç defa yayınlanır. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi hakkında daha fazla bilgiye, aşağıdaki linkten ulaşabilirsiniz: <http://www.ijisef.org/>

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nin bir kısmı veya tamamının kişisel yahut ders amaçlı kullanım için dijital ya da basılı kopyasının edinilmesine, kopyaların getiri veya ticari kazanç sağlama amacına yönlendirilmemesi kaydıyla ücretsiz olarak izin verilmiştir. Bu yayının hiçbir bölümü, yayınevini yazılı ön izni olmaksızın hiçbir şekilde ve hiçbir amaç için kopyalanamaz, dağıtılamaz ve veritabanı ya da erişim sisteminde depolanamaz. İzin, PESA Araştırma ve Yayın Departmanı'ndan talep edilebilir.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nde yazarlar tarafından ifade edilen görüş ve yorumlarla ilgili hiçbir sorumluluk, editörlere veya PESA Yayınevi'ne ait değildir.

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Habib Ahmed

Durham University, UK

Lokman Gündüz

İstanbul Şehir University, Turkey

Haider Ala Hamoudi

University of Pittsburgh, USA

M. Kabir Hassan

University of New Orleans, USA

Mohammad Hudaib

University of Glasgow, Scotland, UK

Zamir Iqbal

Islamic Development Bank, USA

Abdul Ghafar Ismail

IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Rifki Ismal

Bank Indonesia, Indonesia

Hylmun Izhar

IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Yusuf Karbhari

Cardiff Business School, UK

Necmettin Kızılkaya

University of Istanbul, Turkey

Shehab Marzban

Islamic Development Bank, Qatar

Shinsuke Nagaoka

Kyoto University, Japan

Saduman Okumus

Istanbul Gedik University, Turkey

Mehmet Sarac

University of Istanbul, Turkey

Zurina Shafii

Universiti Sains Islam Malaysia, Malaysia

Fatih Savaşan

Sakarya University, Turkey

Noor Zahirah Mohd Sidek

Universiti Teknologi MARA, Malaysia

Olivia Orozco de la Torre

Casa Árabe, Spain

Abdullah Turkistani

King Abdul Aziz University, Saudi Arabia

Rodney J. Wilson

Durham University, UK & INCEIF, Malaysia

Dian Masyita

University of Padjadjaran, Indonesia

ABSTRACTING/INDEXING:

ERIH PLUS

Index Islamicus

Google Scholar

SOBIAD

EconLit

Ulrichsweb

EconBiz

MIAR

ProQuest

Index Copernicus

WorldCat

CONTENT / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- Ticaret Borsalarında Selem ve Alt Selem Sözleşmelerinin Alternatif Enstrüman Olarak Kullanılması** 186-208
Abdullah Kılıçarslan
Osman Okka
- Katılım Bankacılığı Kullanımını Etkileyen Faktörlerin Kabul Modeli Kapsamında Değerlendirilmesi: TR 90 Örneği** 209-229
Handan Çam
Aleyna Furuncu
- Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Uluslararası Boyutta Değerlendirilmesi** 230-263
Bekir Elmas
Aslıhan Yetim
- Refah Devleti: İslam Ekonomisi Açısından Bir Eleştiri** 264-285
Harun Şencal
Merve Reyhan Ekinci
- Havayı Kirletme Hakkı Satın Alınabilir mi?: İslam Hukuku'nda Çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü** 286-305
Feyza Cevherli
Zeyneb Hafsa Orhan

Ticaret Borsalarında Selem ve Alt Selem Sözleşmelerinin Alternatif Enstrüman Olarak Kullanılması¹

Abdullah Kılıçarslan*

Osman Okka**

Received: 15.07.2021

Accepted: 20.08.2021

DOI: 10.25272/ijisef.971841

Type: Research Article

Öz

Bu çalışmada konvansiyonel ve İslâmi ticaret anlayışı perspektifiyle selem ve alt selem sözleşmeleri ele alınmaktadır. Vadeli işlem süreci temelinde ticaret borsalarında alternatif bir enstrüman olarak alt selem sözleşmelerinin kullanımına ilişkin bir uygulama örneğine yer verilmektedir. Bu bağlamda alt selem sözleşmesinin konvansiyonel vadeli işlem sözleşmesi ile farklılıkları ortaya konulmaktadır. Selem ve alt selem sözleşmesi kapsamında işlemlere taraf olanlar, gerçek ve tüzel kişiler, yatırımcılar, sanayiciler ve tüccarlar olabileceği gibi İslâmi borsa emtia fonları da olabilecektir. İslâmi emtia fonlarının İslâm Hukuku ile uyumlu tarımsal emtialar kapsamında, selem ve alt selem işlemlerini ticaret borsası altında gerçekleştirmelerinin piyasa işlem derinliğine ve şeffaflığına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma ile elde edilen sonuç, ticaret borsalarında alternatif enstrümanlar olarak selem ve alt selem sözleşmelerinin konvansiyonel ticaret borsası vadeli işlem sözleşmelerine reel bir alternatif olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selem, Alt Selem, Vadeli İşlem Sözleşmeleri

Jel Kodları: Q02, Q13, Q14

Use of Salam and Parallel Salam Contracts as Alternative Instruments in Commodity Exchanges

Abstract

This study addressed the Salam and Parallel Salam contracts with the perspective of conventional and Islamic trade. The futures process is based on an example of a practice on the use of Parallel Salam contracts as an alternative instrument in commodity exchanges. In this context, the differences of Parallel Salam contracts with conventional futures contract are presented. Natural and legal persons, investors, industrialists and merchants may be parties to the transactions under the Salam and Parallel Salam contracts, or they may also be Islamic exchange commodity funds. Considering that the Islamic commodity funds within the scope of agricultural commodities in compliance with the Islamic Law, performing the salam and parallel salam transactions under the commodity exchange will contribute to the depth and transparency of market transactions. The study indicates that Salam and Parallel Salam

¹ Bu çalışma Abdullah Kılıçarslan'ın Prof. Dr. Osman Okka danışmanlığında hazırladığı "Ticaret Borsaları ve İslami Ticaret Borsalarında Risk Yönetiminde Bir Model Önerisi: Vadeli Ürün Satış Modeli" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., KTO Karatay Üniversitesi, abdullah_kilicarslan@outlook.com, ORCID: 0000-0002-7251-9990

** Prof. Dr., KTO Karatay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, osman.okka@karatay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7761-3951

contracts can be used as alternative instruments in commodity exchanges as a real alternative to conventional commodity exchange futures contracts.

Keywords: Salam, Parallel Salam, Future Contracts.

Jel Codes: Q02, Q13, Q14

Giriş

Günümüzde, ticaret borsalarında temel piyasa katılımcısı olarak yer alan katılımcılar (üretici, tüccar vb.) üretimin finansmanı, çalışma sermayesi ihtiyacı vb. gerekçelerle zaman zaman finansman gereksinimi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Finansman gereksinimi içerisindeki üretici ve tüccarlar açısından finansmana erişimin en kısa ve en kolay ulaşılabileme yolu faizli kredilerdir. Faizli kredilerin geri ödemeleri, bankaların sözleşmeler çerçevesinde belirledikleri çeşitli periyotlarda (aylık, üç aylık, altı aylık, yılda tek seferde, hasattan hasata) yapılandırılmaktadır. Kredi ödemeleri, özellikle üreticileri olmak üzere belirli bir süre sonrasında, hasat geliri ile kredi borcunu ödeme, akabinde yine gereksinimler (gübre, ilaç vb) çerçevesinde kredi kullanma ve yine gelecek hasat geliri ile kredi borcunu kapatma şeklinde fasit bir daireye sokarak zor durumda kalmalarına neden olmaktadır. Bu minvalde gerek üretici gerekse tacirler olmak üzere, faizli kredilere olan bağımlılığın azaltılması suretiyle faiz sarmalından uzaklaşılması ve elde edilecek kazancın bereketlenmesi açısından selem, gereksinim duyulan bu finansmanı sağlamaktadır (Döndüren, 2010, s. 314). Normal şartlar dâhilinde faizli finansman imkânlarını kullanarak finansman elde etmeye göre selem, daha makul görünmektedir. Çünkü üretici, üreteceği ürünün bedelini peşin tahsil ederek herhangi bir faiz yükü ile karşılaşmadan, üretim veyahut pazarlama girdilerini finanse edebilecektir. Aynı durum, gerek direkt üretimde ara malı olarak kullanma gerek ticaret gerekse aracı rolü ile üçüncü taraflar için doğru zamanda, doğru fiyattan, doğru kalitede ve miktarda ürün tedariki noktasında alıcı taraf için de söz konusudur. Tarımsal üretimde sürdürülebilirliğin sağlanması, aile gelirlerinin ve refahının artırılması, gıda güvenliğinin sağlanması ve ihracata katkı sunması noktasında da (Ogunbado ve Ahmad, 2015) selem sözleşmeleri aktif öncü rol izleyebilmektedir.

Cuno (2006), Mısır'da 18. ve 19. yüzyıl ekonomik aktiviteler üzerine yapılan araştırmalarda, modern öncesi Mısır'da da tarımsal piyasalarda selem, trampa, kredi vb. uygulamaların olduğunu ifade etmektedir. Modern öncesinde piyasa amaçlı üretim için kent ve kırsal kesim arasındaki ticarete, genelde şehirli tüccarlar ile yatırımcıların kırsaldaki üretimi finanse ettikleri, ortaklık geliştirdikleri ve bu çerçevede selem esaslı kredi imkânlarını kırsal kesimdeki üreticiler ile buluşturdıkları ve bu doğrultuda esasında selem uygulamalarına üretici, tüccar ve yatırımcıların aşinalığı kaynaklı olarak Mısır'da kapitalist dönüşümün nasıl kolayca gerçekleştiği üzerine araştırmalar da söz konusudur. Osmanlı'da Filistin'in dağlık bölgelerinde üretim, tüketim ve ticaret saikleriyle geleceğe yönelik tarımsal ürün tedarikinde birincil mekanizma olarak selem sözleşmesinin, kırsalda bulunan üretici kesime şehirli taraflardan sermaye akışını standartlaştırdığı, böylece kırsal kesim üretiminde ülke

yöneticilerinin, sosyo ekonomik ve politik açılardan yeni bir pencere bakış açısıyla etkisini hissettirdiği ifade edilmektedir (Resumes/ Abstracts, 2006).

Selemin olumlu etkilerinin yanında, tarihte yol açtığı iddia edilen bazı olumsuz sonuçları da yer almaktadır.

“Tefecilerin elinde çiftçinin elindeki arazisini elinden almaya yarayan bir mekanizmaya dönüştürülmesi” (Özcan, 2011, s. 298) bağlamında, İslam fıkına aykırı muamelelerin selem sözleşmesi adı altında (Çeker, 2011, s. 259) uygulanması ile tarihe Girit Yetimler Fonu vakası olarak geçen olay, selem sözleşmelerinin olumsuz vaka örneklerinden birisi olarak gösterilmektedir. 1872 yılında Girit’te sair nedenlerle zeytin hasadında meydana gelen üretim düşüşü neticesinde, ada üreticilerinin kullandıkları kredileri ödeyememe riski sonucunda, gayrimenkullerinin (ipotekli) ellerinden gitmesi korkusuyla, yerel idareye başvuruları neticesinde adanın idari yönetimi toplanarak talebi değerlendirmiş ve durumu sadrazama bildirmişlerdir. Hazırlanan çalışmada Girit Yetimler Fonu’nda 20 milyon kuruş, Tarım Kredi Fonu’nda ise 6 milyon kuruş bulunduğu, bu fonlarda bulunan meblağın borçlarını ödemeleri için köylülere %12 yerine %6 üzerinden dağıtılması talep edilmiş ve uygun bulunarak fonlardaki tutar %6 üzerinden muhataplarına aktarılmıştır. Osmanlı Devleti’nin, Girit’te tarafların bu iki fondan borçlanmaları gerektiğini teşvik ettiği, selem sözleşmelerini illegal olarak nitelendirip engellemeye çalıştığı belirtilmektedir (Saracoglu, 2007, s. 74-77).

İbni Abidin’in Reddul Muhtar isimli eserinde, üreticinin selem sözleşmeleri ile ürünlerinin çok ucuza satıldığı, şayet üreticinin selem sözleşmesi ile değil de Şeri muameleler çerçevesinde borç olması durumunda, daha karlı çıkacağı (Kaya, 2011, s. 35) ifade edildiği belirtilmektedir.

Şeyhülislam Muhammed Ebüssuûd Efendi tarafından, selemin yol açtığı tahribatın, selemde dahi aşırılıkların zulme dönüşerek köyleri harap ettiği şeklinde padişaha maruzat olarak aktarıldığı (Kahya, 2012, s. 3) da ifade edilmektedir.

Selem akdinde akde konu malın alıcı tarafından kabzedilmedikçe satışının yapılmasına cevaz verilmemektedir. Kabzedilmeden, gerçek değerleri (Tatiana, Igor ve Liliya, 2015, s. 484) dışında, fiktif satış değerleri üzerinden ticarete konu mallar, bir süre sonra balon oluşturmaya başlayacak ve en nihayetinde bir sektör veya ekonomi üzerinden patlak vererek (Döndüren, 2011, s. 236), istenmeyen durumlara zemin hazırlayabilecektir.

1. Konvansiyonel ve İslâmi Ticaret Anlayışı

Allah, yeryüzünde yaşayan tüm canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda kaynak yaratmıştır (Karaman, Çağrı, Dönmez, & Gümüş, 2017, s. 692). İslâm inancına göre, yeryüzünde tüm canlıların ihtiyacını karşılayacak şekilde bulunan kaynaklar, insanın kullanımına sunulmuş, “kaynaklardan faydalanma, kaynaklara şekil verme ve kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürme sorumluluğunu insana yüklenmiştir.” (Khan, 2017, s. 3). Tüm canlıların ihtiyacına binaen yaratılan kaynakların, belirli grup veya zümrenin uhdesinde toplanması (tekelleşme ve güç yoğunlaşması) ve israf edilmesi men edilerek, diğerlerinin

hakları korunma altına alınmıştır. Bu doğrultuda, kaynak kullanımında stokçuluk ve israftan kaçınılması ve infak edilmesi emredilmiştir (Karaman vd., 2017, s. 693).

Yeryüzündeki kaynaklar üzerinde sorumluluk sahibi olan insanın özgürlüğü, İslâm'a göre, haram ve helal ekseninde (Okka & Kazak, 2020, s. 102), etik ve ahlaki birtakım kısıtlar çerçevesindedir. İslâm, insan hayatında salt birtakım ritüeller, ibadetler ve ahlaki öğretilerle yer almamakta, aksine, bütüncül bir hayat perspektifiyle, insanın tüm düşünce ve davranışlarını kapsayıcı ve etkileyici bir çerçeve ortaya koymaktadır (Okka & Kazak, 2020, s. 316). İslâm'a göre insan, inanç, amel, söz ve fiillerinde (Hasanuzzaman, 2017, s. 7), maddi ve manevi tüm yönleriyle, dengeli bir yaşama sahiptir (Islahi, 2017b, s. 70). Bu bağlamda, İslâm'a göre, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak insan, doğumundan ölümüne, yaşam sürecinin her evresinde gerçekleştirdiği davranışlardan, hesaba çekilecektir (Khan, 2017, s. 48). Ahiret inancı ve ilahi rehberliğin bir bilgi kaynağı olarak İslâm (Khan, 2018, s. 52), insanın yeryüzü hayatının bir sınav olduğunu, gelecek nesillerin ilgili kaynaklar üzerinde hakkı bulunduğu, her neslin sonraki nesillere saygı göstermesi şiarıyla kendi hizmetine sunulan kaynakların bilinçsizce tüketilmemesi gerektiğini (Khan, 2017, s. 4) ortaya koymaktadır.

Yeryüzündeki yaşam sınavında, Allah'ın rızık olarak kendisine sunduğu kaynakları, geçinme ile birlikte daha müreffeh ve güçlü bir hayat doğrultusunda şekillendirmeye çabalayan insanın (Ahmad, 2019, s. 292) neyi tüketeceği, nasıl üreteceği ve dağıtımını nasıl sağlayacağı, diğer insanlarla olan kardeşlik ve eşitlik ilişkilerinin nasıl şekilleneceği sorunsalı, ilk insanın yaratılmasından günümüze süregelen meselelerin başında yer almakta ve ticaret hayatının temel felsefesine dayanak oluşturmaktadır (Chapra, 2019).

Ticaret hayatının temel felsefesi, insanlık tarihinin bilgi birikimi üzerine (Khan, 2018, s. 59) kuruludur. Bu açıdan ticaret felsefesi, toplumsal kültür ve yapısal özellikler çerçevesinde; "hâkim ticari yapının işleyişini, sahip olduğu nitelikleri, ticari hayatın doğasını, ticari topluluklar arasındaki ilişkileri ve bu konularda ortaya konulan düşünceleri eleştirel bir yaklaşımla ele alarak inceler ve değerlendirir. Değerlendirmeler ışığında ticaretin politikayla, ekonomiyle, teknolojiyle, adaletle, ahlak ve etikle olan ilişkisi ortaya konularak, sağlıklı bir ticaretin sahip olması gereken ölçü ve sınırlar sorgulanır." (Bozkurt, 2002, s. 153).

Sınırları dünya hayatı ile kısıtlı olarak, düşünce ve davranışlarına yön veren, değer yargıları ve tercihleri üzerinde etkili olan dünya görüşü, insanın, ekonomi, finans, ticaret vb. sistemlere ilişkin yaklaşımının temelini oluşturmaktadır (İkbal & Mirakhor, 2014, s. 3).

İslâm, öz itibarıyla bir yaşam biçimidir ve metodolojik açıdan insanın temel ticaret sorunlarına çözümler sunmaktadır. Bu bağlamda İslâm'da ticaret bir amaç değildir, bireysel ve toplumsal anlamda Makasid-ı Şeria'ya ulaşmanın bir yoludur (Addas, 2008, s. 133).

Addas (2008), konvansiyonel ticaret anlayışının, dış uyaranlar ve tutumlar değiştiğinde, insanın takdirine bağlı olarak sonsuz bir şekilde değişim (rölativist) sergileyebildiğini, buna karşın İslâmi ticaret anlayışının, herhangi bir bilimsel araştırma kaynaklı insan düşüncesinin bir ürünü değil, aksine eşsiz bir yaşam biçimine (ahiret inancı) yol açan ilahi bir yönü bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, İslami ticaret anlayışının belirli alanlarda esnek

olmasına rağmen temel ilkelerinin değiştirilemez olduğu, insan davranışlarından etkilenmediği, aynı zamanda da değişimi teşvik ederek, insanın davranışına ve niyetine doğru yola ulaşma noktasında etki ettiği belirtilmektedir (Addas, 2008, s. 51).

Ticaretin felsefi anlayış ve uygulamaları temelinde, İslâm'ın öngördüğü ticaret çerçevesi ile konvansiyonel ticaret çerçevesi arasındaki farklar, özetle Tablo 1'de yer aldığı şekildedir.

Tablo 1: Konvansiyonel ve İslami Ticaret Anlayışının Mukayesesi

Konu	Konvansiyonel Anlayış	İslâmi Anlayış
Dini inanç	Sekülerdir ve din, insan hayatının diğer alanlarından ayrıdır.	Tevhit inancı hâkimdir. Tevhit inancı, insan hayatının ekonomik alanıyla ilişkilidir.
Faaliyet özgürlüğü	Sosyalizmde hükümetler, kapitalizmde ise bireyler ekonomik özgürlüğün tadını çıkarmaktadır.	Birey ve hükümetler açısından İslam hükümleri çerçevesinde özgürlükler söz konusudur.
Eşya mülkiyeti	Sosyalizm devlet mülkiyetini, kapitalizm ise bireysel mülkiyet anlayışını öngörür.	Mülkün yegâne sahibi Allah'tır. İnsan onun emanetçisi konumundadır.
Ekonomik sistemin temeli	Faiz veya riba.	Faizsiz, kâr ve zarar paylaşımı, zekât ve tazminat esaslı.
Rekabet	Sosyalizmde rekabet yok, kapitalizmde ise makul ve etik olmayan rekabet söz konusudur.	Makul bir çerçevede rekabet ile finansal iş birliği söz konusudur.
Servet dağılımı	Sosyalizmde eşit, kapitalizmde ise eşit değildir.	Adil bir paylaşım söz konusudur.
Temel kaynaklar	Referans, insanın kişisel çıkarı bağlamında sahip olduğu ideolojik perspektiftir.	Kur'an, sünnet, icma, kıyas, içtihat.
Temel sözleşmeler	Spot sözleşmeler, forward sözleşmeler, vadeli işlem sözleşmeleri, opsiyon sözleşmeleri, swap sözleşmeleri, depo(emtia) sertifikaları ve diğer tüm finansal sözleşmeler.	Selem, istisna, icare, murabaha, mudarabe, müşaraka, arbut vb.
Temel yasaklar	Manipülasyon.	Faiz, spekülasyon, manipülasyon, kumar, alkol, domuz eti vb. sektörlerle yatırım, açığa satış, türev ürünler
Temel prensipler	Etik temellidir. Değerden arındırılmıştır. Ahlaki kaygı gözetilmez.	Etik ve değer temelli konsept söz konusudur. Risk paylaşımı ve iş birliği (ortaklık) sözleşmelerine vurgu yapılmaktadır. Kredi ve borçlanma ürünleri teşvik edilmez.
Paradigma	Geleneksel ticaret ve finans paradigması. Finans ve ticarete uygun her türlü dayanak varlıklı işlemler. Reel ekonomiyle ilişkili finansal ve ticari hizmetlerin üretkenliği ve istikrarı. Sınırlı ahlaki boyut.	Alternatif finans ve ticaret paradigması. Gerçek ve dayanıklı varlıklara dayanak varlıklı işlemler. Reel ekonomiyle ilişkili finansal ve ticari hizmetlerin üretkenliği ve istikrarı. Güçlü ahlaki boyut.

Kaynak: Ali ve Zada (2019, s. 66)

İslâmi ticaretin çerçevesi, esasında, İslâm ilkeleri bağlamında yönetilen, mal ve hizmet değişimi ile ilgili yasakları, fiyatlandırmayı, kârlılığı, gerektiğinde devlet müdahalesini, etik ve ahlaki çerçeve vb. konuları içeren ticaret sürecinin bir şemsiyesi görünümü arz etmektedir (Ali & Zada, 2019, s. 82). Bu açılardan İslâmi ticaretin konvansiyonel ticari anlayıştan fikirler, algılar, yöntem ve teoriler bağlamında (Khan, 2018, s. 59) farklılaştığı ve İslâmi ticaretin, felsefi anlamda, konvansiyonel ticaret anlayışının haramlar hariç, diğer tüm unsurlarını kapsadığı söylenebilir.

2. Selem ve Alt Selem Sözleşmelerinin Ticaret Borsalarında Alternatif Enstrüman Olarak Kullanılması

Konvansiyonel ticaret borsalarında kullanılan türev enstrümanlarının çıkış noktası, yatırımcılara riskler karşısında korunma sağlamasıdır. Değişen gereksinimler, alışkanlıklar ve ticari uygulamalar bağlamında, ticaretin kolaylaştırılması amaçlı ortaya çıkan türev enstrümanların kullanım amaçları ve içeriklerinin farklılaşarak çeşitlendirilmesi, kâr elde etme çerçevesinde arbitraj amaçlı, spekülasyon amaçlı ve korunma amaçlı işlemlerin yaygınlaşmasını, sıfır toplamlı oyun olarak dayanağı olmayan varlıklar veya fiziki teslimat amacı taşımayan işlemlerin yaygınlaştırılmasını ve riskin farklı taraflar üzerine transferi suretiyle yönetilmesini tetiklemiştir (Ayub, 2017, s. 15).

İslam âlimleri, tarıma dayalı olarak gelişim sergileyen ve zamanla finansal piyasalarda yaygın bir şekilde kullanılan ve vadeli satış hükümlerine tabi olan türev araçları, yeni bir sözleşme veyahut yeni bir yapı olarak ele almaktan ziyade, satış sözleşmeleri kapsamında değerlendirmeye tabi tutmuşlar ve değerlendirmelerini bu çerçevede ortaya koymuşlardır (Yanpar, 2015, s. 244).

Günümüz türev sözleşmelerine getirilen eleştirilerin temelinde, aşırı bilinmezlik içeriyor olmaları nedeniyle kumara benzetilmesi (Kunhibava, 2010, s. 46) yatmaktadır. İlgili türev sözleşmelerinin ekseriyetle nakdi mutabakat ile sonuçlanması, sözleşmelerin esas itibarıyla faiz, aşırı bilinmezlik ve kumar içerecek bir profil sergilemesi ve yasaklanmış varlıklar üzerine yürütülmesi, İslam hukukuna göre yasaklanmış sözleşmeler olarak görülmesine yol açmaktadır. İslâmi açıdan yasak hem içerik hem de uygulama açısından sözleşmelerin yanlışlığından kaynaklanmaktadır. Konvansiyonel türev araçlarının bazı İslami koşul ve hükümleri içermesi ile İslâmi bir nitelik arz ederek kullanılabileceğini (Injadat, 2014, s. 248) ifade eden görüşler de mevcuttur. Bu nedenle cevaz verilmeyen yönleriyle emtia ticaretinde future, forward ve opsiyon sözleşmelerinin yerine benzer niteliklere haiz İslâmi türev enstrümanlarından selem, istisna, hamîşi ciddiye (arbut), İslami swap, açık hesap satış (isticrar), şart muhayyerliği, vaad ve ödül (cuale) gibi sözleşmeler (Kunhibava, 2010, s. 47) kullanılabilir.

Konvansiyonel türev enstrümanlara alternatif sözleşmeler, riskten korunma amaçlı olarak gerçek bir ticaret temellidir. Mal ve bedel aynı anda vadeli olamaz. İslâmi ticaret borsası katılımcısı taraflar açısından enstrümanlarla korunma amacının aşağıda yer alan unsurlar çerçevesinde gerçekleşmesi gerekmektedir (Faisal, 2016, s. 47):

- (1) Riskten korunma işleminin amacı, spekülasyon yapmak olmamalıdır.
- (2) Forward anlaşma dokümanları (sözleşmeler) satılamaz.
- (3) Korunma işleminin işlem değeri, temel dokümanda yer alan ve belirlenmiş olan dayanak işlemin nominal değerinden fazla olamaz.
- (4) Riskten korunma işlemlerinin süresi, temel dokümanda belirtilen işlemlerin süresinden fazla olmamalıdır.

- (5) Korunma amaçlı sözleşme işlemleri, işleme konu ana varlıkların teslimatını içermelidir.
- (6) Riskten korunma işleminin taraflardan biri tarafından iptal edilmesi durumunda, tüm fon iptal edilen tarafa aktarılmak suretiyle takip edilmelidir.

2.1. Selem ve Alt Selem Sözleşmeleri

"Selem; vadeli misli bir mal karşılığı, mal bedelinin peşin olarak verilmesi, yani bedelin peşin, malın ise veresiye olduğu satış sözleşmesi nevidir. Alıcının selem akdi ile satın aldığı malı, henüz mal teslim edilmeden evvel üçüncü kişiye satmak üzere yaptığı selem sözleşmesi ise alt selem sözleşmesidir." (TKBB Faizsiz Finans Sözlüğü, 2020).

Selem akdinin meşruiyeti, Kur'ân, Sünnet ve İcma ile sabittir (Çeker, 1990, s. 375). Bakara Suresinin 282. ayetinde şöyle buyrulmaktadır; *"Ey iman edenler! Birbirinize belli bir vadeye kadar borçlandığımızda borcunuzu yazın..."*. Bu ayetin nüzul sebebinin selem hususu olduğu bildirilmiştir (Baltacı, 2008, s. 151; Döndüren, 2010, s. 313).

Hız. Peygamber (s.a.v), Mekke'den Medine'ye hicretinde, Medinelilerin hurma üzerine *'bir, iki veya üç'* yıl gibi farklı vadelerde yapmış oldukları selem akdi uygulamaları bağlamında; *"Selem yapan belirli bir ölçüde, belirli bir tartıda ve belirli bir zamana kadar yapsın."* (Canan, 1993, s. 140-141) buyurarak seleme ilişkin temel unsurları ortaya koymuştur (Aybakan, 2009, s. 403). İhtiyaca binaen caiz görülen selem hususunda mezhep imamlarının, selem akdinin geçerli olmasına ilişkin temel şartlarda görüş birliği içerisinde oldukları, bununla birlikte bazı konularda farklı görüşler söz konusu olabildiği (Döndüren, 2010, s. 314) belirtilmektedir. Örneğin, selem sözleşmesinin vadeli olması hususunda Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri aynı noktada iken, Şâfiî mezhebinin, hadiste geçen *'belirli bir zamana kadar'* ifadesinin selem akdinin vadesiz olarak gerçekleştirilmesine engel olmadığı görüşünde olduğu (Döndüren, 2010, s. 317) ifade edilmektedir.

Selem satış akdinde icap ve kabul (karşılıklı rıza), gerekli ve şarttır. *"Selemin konusu olan malın cinsinin, nev'inin, niteliğinin ve miktarının bilinmesi, piyasada bulunabilir olması, anapara ile faiz meydana getiren şeylerden olmaması, belirli bir vadeye bağlanmış ve belirleme ile belirli hale gelen şeylerden olması gereklidir. Selem akdi kesin olmalı, ifa yeri belirlenmiş olmalı, taraflar açısından şart muhayyerliği taşıyor olmalıdır."* (Döndüren, 2010, s. 314-321).

Selem akdi taraflar açısından; *"karşı taraf, fiyat, teslim ve yerleştirme, kalite, yatırım kâr veya zararı, elde tutma veya depolama, ikame ve temin edilememe, erken iptal"* gibi riskleri içermektedir (Ayub, 2017, s. 283; Şeyranlıoğlu ve Karavardar, 2019, s. 532).

Selem akdinde alıcı açısından ayıp muhayyerliği, yani *'mülkiyeti kabzedecek kimse için temellük edilecek maldaki ayıp sebebiyle akdi bozma veya geçerli kılabilme hakkı'* (Zeydan, 2017, s. 522) sabittir. Selem akdinde, akde konu mal alıcı tarafından kabzedilmedikçe, satışının yapılmasına cevaz verilmemektedir.

Selem ve paralel selem sözleşmesi işlem akışı Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1: Selem ve Paralel Selem Süreci

Kaynak: (Alamad, 2019, s. 135)

Şekil 1’de görüldüğü üzere işlemler şu şekilde gerçekleşmektedir:

- (1) Selem alıcısı, peşin ödeme esaslı doğrultusunda, selem satıcısına ücretin tamamını ödeyerek belirlenen tarihte ürünü satın alacaktır.
- (2) Selem satıcısı, sözleşme şartları çerçevesinde belirlenen tarih ve usulde malı alıcıya teslim edecektir.
- (3) Selem alıcısı, selem akdinden bağımsız olarak, selem akdinde yer alan selem satıcısıyla illiyet bağı bulunmayan herhangi bir üçüncü bir taraf ile paralel selem sözleşmesi akdederek, selem satıcısı konumuna geçecektir. Bu durumda paralel selem alıcısı, peşin ödeme esaslı doğrultusunda, selem satıcısına ücretin tamamını ödeyerek belirlenen tarihte ürünü satın alacaktır.
- (4) Selem satıcısı belirlenen tarih ve usulde malı alıcıya teslim edecektir.

“Faizsiz Finans Kuruluşları Muhasebe ve Denetleme Organizasyonunun” (AAOIFI), Faizsiz Finans Standartları (Sharia Standards) 10. bölüm faizsiz finans standardı başlığı altında, fiziki teslimat esaslı, nakdi mutabakata dayanmayan selem ve alt seleme ilişkin temel ilkeleri ve uygulama esasları özetle şöyledir (AAOIFI, 2015, s. 272-278):

- Kendilerine murahhas vadelerde tamamlanmak kaydı ile tarafların irade beyanı doğrultusunda, farklı işlemlerden müteşekkil selem sözleşmeleri için uzlaşmak (ön sözleşme) veya çerçeve sözleşme hazırlamak caizdir. Ön sözleşme şeklinde akdedilen selem sözleşmesi, esas sözleşmenin bir cüzü haline gelmekle birlikte, taraflar karşılıklı rızaları ile esas sözleşmede farklılıklar öngörebilirler (Madde 2/1).

- Selem akdinde bedelin; faize imkân sunmayacak uygulama esasları ile standart (belirli ölçüler dâhilinde standart markalı şirket malları) mallar, misli mallar (ölçekle, tartıyla, uzunluk ölçüsü ve birbirine çok yakın büyüklükteki sayıyla gerçekleştirilebilen mallar) kıyemi mallar, belirli bir malın kullanım hakkının veya menfaatinin belirli bir süre çerçevesinde devredilmesi, nakit olursa nakdin cinsi, niteliği ve miktarının belirlenmiş olması, akdedildiği mecliste peşin veya selemde belirlenen vade öncesinde en fazla iki veya üç gün tehir edilmiş olması ve herhangi bir alacağın seleme bedel olarak uzlaşılmağı olması gereklidir. Belirli bir tarla veya arazinin mahsullerinin, selem malı olarak şart koşulması caiz değildir (Madde 3/1/1-3/2/3).
- Selem bedeli para, altın veya gümüş olduğunda selem malının para, altın veya gümüş olması caiz değildir (Madde 3/2/4).
- Selem malı, belirsizliğe veya şüpheye mahal bırakmayacak tarzda sarih bir şekilde tanımlanmalı, miktarı malın nitelik ve türüne göre net ve piyasada bulunabilen mallardan olmalı, teslimat esası (partiler veya tek parti), tarihi ve teslimat yeri belirlenmiş olmalı, teslimat yeri belirlenmediyse akdin gerçekleştiği mahal veya örf ve uygulamalara göre olması gereken yer kabul edilir (Madde 3/2/5-3/2/10).
- Seleme konu mal kabzedilmeden satılamaz. Selem alıcısı, selem malını şart olarak akitte yer almaması ve vadenin dolması koşulu ile para dışındaki bir mal ile değiştirebilir. Bu durumda seleme konu malın seleme uygun ve seleme konu akdedilen maldan daha değerli olmaması gerekir (Madde 4/2).
- Selemde taraflar ikale (karşılıklı rıza dâhilinde belirlenen esaslara uygun) ile anlaşarak akdin tamamını veya mümkünatı olan kısmi cüzünü feshedebilirler (Madde 4/3).
- Selemde alıcı, vade geldiğinde teslim almaktan kaçınırsa ve mal standartlara uygun ise alıcı teslim alamaya zorlanır. Teslimde daha kaliteli bir mal söz konusu olursa alıcı almak zorundadır ve satıcı ilave kalite için bedel talep edemez. Ters durumda satıcı daha kalitesiz veya nispeten yakın bir kalite malı teslim ederse satıcı reddedebilir, teslim alabilir veya sulh yolu ile bedelinde indirim uygulanabilir (Madde 5/1-5/2).
- Selemde belirlenen tür dışında bir mal, istisna olarak yukarıda ifade edilen değiştirme esasları dışında, seleme konu edilemez (Madde 5/4).
- Seleme konu malın teslimi vade öncesinde caiz olmakla birlikte, alıcının geçerli bir mazereti durumunda satıcı tarafından alıcı malı teslim almaya zorlanamaz (Madde 5/5).
- Satıcının malı teslimde çaresiz kalması durumunda kendisine malı teslim için mühlet verilir. Bu gibi durumlarda alıcı isterse seleme konu malın çıkmasını bekleyebilir, selem akdini feshederek bedelini tahsil edebilir veya seleme uygun bir mal ile değiştirebilir. Mal tesliminde gecikme için herhangi bir cezai müeyyide şart tutulması caiz değildir (Madde 5/6-5/8).
- Selem satıcısı selem alıcısı ile akdettiği sözleşme çerçevesinde, ilgili sözleşmeden bağımsız olarak, teslim konu mal için üçüncü bir tarafla alıcı konumunda, alt selem sözleşmesi gerçekleştirebilir. Aynı durum selem alıcı olan taraf içinde geçerlidir (Madde 6/1-6/2).

- Selem ve alt selem sözleşmeleri birbirlerinden bağımsız müstakil birer sözleşme oldukları için, selem sözleşmesindeki bir olumsuzluk, alt selem sözleşmesine dayanak olarak kullanılıp alt sözleşmeye yansıtılamaz (Madde 6/3).

2.2. Uygulama

İslâm fıkında, ticari muamelelerde aracı olarak kullanılan sözleşmelerin iktisadi, hukuki, kaydi ve makasıdı yönleri, onların meşruiyetinin temel unsurlarıdır (Bayındır, 2015, s. 225). Yani hakkında açık bir delil veya haram olduğuna dair sahih bir kıyas bulunmadıkça, herhangi bir sözleşme haram görülemez (Affane, 2017, s. 221). Dolayısıyla İslâm hukukunun akit özgürlüğü prensibi çerçevesinde, “helali harama haramı da helale çeviren şartlar” dışında ibaha kuralı (eşyada asıl olan mübahlıktır) esasınca bütün akitler ticaret borsalarında kullanılabilir (Okka & Kazak, 2020, s. 281).

Mükemmel olarak yaratılan insanın, yaratılış gayesine uygun olarak, dünya ahiret dengesi içerisinde, kaza ve kader sürecinde, imtihanının bir bileşeni olarak riskte, insan, birçok durum ve açıdan çoğu zaman ne yapacağını bilememekte ve ancak sahip olduğu bilgiler ile belirsizlikler karşısında, davranışının doğası olarak, pozisyon almaya çalışmaktadır (Wahyudi vd., 2015, s. 11). Riske karşı bu davranış şekli, ticaret borsalarında her gün karşılaşılabilen bir olgudur. Ticaret borsalarında hem fiziki hem de finansal açıdan riskler ile sık sık karşılaşılır. Ticaret borsalarında ürünlerin miktar riski, fiyat riski, satış riski, ödeme riski, bozulma riski vb. riskler daima vardır ve bu risklerden tüm piyasa katılımcıları etkilenmektedir.

Ülkemizin en büyük problemi ekolojik dengedeki değişimler, tarım işletmelerinin optimal yapıdan uzak olması, tarım ailelerindeki bilgi ve eğitim yetersizliği, şehirleşmenin verimli arazileri istila etmesi, orman ve meraların, sulak alanların ortadan kalkmasıdır, bir kısım işlemlerdeki faiz yüküdür. Hükümetler ellerindeki imkanları kullanarak mevcut düzende verimi artırmak için gereken finansal, girdi ve makine-teçhizat yardımlarını kooperatifler, bankalar aracılığıyla yapmakta, fakat yıllık ortalama 18 milyon ton civarındaki hububat rekoltesini artırmakta zorlanılmaktadır. Hububat, ticaret borsalarında ve borsa dışında değerlendirilmesine rağmen sistematik ve sistemik yetersizlikler mevcuttur. Bu da eldeki ürünlerin gereği gibi değerlendirilemediğini ortaya koymaktadır. Tarımdaki amaç üreticiyi ve tüketiciyi korumak, milli geliri artırmaktır. Ne ölçüde borsalar teknik bakımdan yeterli hale getirilebilirse ve ne ölçüde de faiz riskinden ve diğer risklerden korunulabilirse, eldeki ürün optimal şekilde değerlendirmiş, dolayısıyla da araçlardan daha çok çiftçi ve tüketici korunmuş olur. Sistemde başarılı olunması halinde ülkemizin hububat ithalatı da bir ölçüde azalacak, tarım sektörünün milli ekonomiye katkısı artacaktır.

Dünya genelinde farklı ülkelerde, spot veya vadeli ticaret borsalarında tarım sektörü kaynaklı riskleri yönetme imkânı arayan üreticiler, tüccarlar, sanayiciler ve ihracatçılar, birçok risk faktörü ile karşı karşıyadırlar. “Hasat ve kaliteye ilişkin üretim riski, fiyat riski, alıcı ve satıcı taraflar için piyasa riski, işlem takası ve sonuçlandırılmasına ilişkin karşı taraf riski, işletme sermayesi için gereksinim duyulan finansman kaynaklı kredi riski, mevzuat ve düzenleme kaynaklı belirsizlikler sonucu ortaya çıkan kurumsal risk ve üretici destekleri noktasında politik riskler” (UNCTAD, 2009, s.

10), tarafların genel olarak konvansiyonel ve İslâmi ticaret borsalarında karşı karşıya oldukları risk faktörleridir.

Ticaret borsaları, piyasa katılımcılarına ve paydaşlarına, “*emtia piyasaları kaynaklı belirsizlik ve riskleri yönetebilecekleri imkânları*” (UNCTAD, 2009) sunmaktadır. Piyasa katılımcılarının maruz kalacakları benzer veya farklı risklerin niteliği, boyutu ve etkileri farklılıklar taşıyabilmektedir (UNCTAD secretariat, 2019, s. 13-14). Bu bağlamda üreticiler, borsalar, yatırımcılar, tüccar ve sanayiciler ile hükümetler açısından kullanılacak enstrümanlar, izlenecek stratejiler ve uygulamalar farklılıklar içerebilecektir.

Konvansiyonel ticaret borsası; konvansiyonel borsa felsefesi ışığında işlemlerin ekonomik ve mali yönlerine odaklı, haram helal gözetmeyen seküler bir işletme olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. İslâmi ticaret borsası ise; konvansiyonel anlayışın odaklandığı alanı, İslâmi ticaret ve finans kuralları çerçevesinde sosyal, etik ve ahlaki boyutlarıyla dikkate almakta, böylece İslâm dininin kaynağı, felsefesi, hedefleri, temelleri ve değerlerinin etkili olduğu bir işletme olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Konvansiyonel ticaret borsalarının sosyal, ekonomik ve finansal açılardan tüm iş ve uygulama esaslarında referans aldıkları temel kriterlerde; ahlâki sınırlamaların olmaması, piyasa güçlerine güven duyulması, paylaşımdan ziyade büyüme ve kârlılık odaklı hareket edilmesi ve karşılıklı yardımlaşma olgusunun rekabetçilik ve güç dengesi altında zayıf formda uygulanması söz konusudur.

Konvansiyonel ve İslâmi ticaret borsalarında gerçekleştirilen analizlerde, ürüne, kullanılan teçhizata ve analizi yapan yetkili personellere bağlı olarak riskler ön planda olduğu için çeşitli standartlar getirilmiştir. Analiz hataları; analiz için yeterli analiz numunesinin alınmaması, analiz için alınan numunenin ürünün tamamını kapsayacak türde olmaması, alınan numunenin sehven veya bilerek değerlerinin sisteme hatalı girilmesi, analiz esnasında yeterli mesleki özen ve itinanın gösterilmemesi, analize konu ürün sahibi olan ikili ilişkilerin hatalı analize sebebiyet vermesi vb. birçok faktörle doğrudan ilişkilidir. Hatalı yapılan analizler alıcı veya satıcıyı yanıltabileceği gibi, doğru piyasa fiyat oluşumunu da engelleyici bir fonksiyon sergiler. Tarafların ticaretinde güven unsurunu zedeleyebileceği gibi, borsanın da imajını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu açılardan analiz ve standart esaslarına yaklaşıldığında, akde konu ürünlerin niteliklerinde ve uygulama esaslarında muhtemel hatalar, akdin tesisi ve güvenilirliği noktasında soru işaretlerine yol açabileceği gibi haksızlığa uğrama, güvende zedelenme, hile yapma, aldatma ve aldanma gibi durumlara da yol açabilecektir. Bu bağlamda gerek konvansiyonel gerekse İslâmi ticaret borsası uygulamalarında, çalışanlar, standartları uygulamalı ve analizlerde mesleki profesyonelliklerini kullanmalıdırlar.

Konvansiyonel ve İslâmi ticaret anlayışının daha çok uygulama tarafında yer alan ticaret borsası, ticaret hayatının başat aktörü konumunda yer almakta, ekonomi ve genel toplum üzerinde olumlu etkiler meydana getirmektedir. Müslümanların şüphe duymadan helal ürünler üzerinden ticaret borsalarında güvenle işlem yapabilecekleri ve finansman

gereksinimlerini karşılayabilecekleri bir enstrümana duyulan ihtiyacın selem ve paralel selem sözleşmeleriyle sağlanabileceği düşünülmektedir.

Literatürde, İslâmi esaslara uygun tarımsal emtia temelli selem uygulama modellerinde (Şeyranlıoğlu ve Karavardar, 2019; Wardayati vd., 2017; Rahma, 2020) banka merkezli uygulama esaslarının hâkim olduğu görülmektedir. Selem uygulamalarında, banka dışı mekanizmaların etkili olduğu model çalışmaları kısıtlıdır. Endonezya’da, İslâmi çiftçi kooperatiflerinin başarısı bağlamında selem sözleşmelerinin uygulanabilirliği üzerine yapılan çalışma (Hudaifah vd., 2019) ile Türkiye’de TMO, Fiskobirlik vb. düzenleyici regülatör kurumların uygulama merkezinde yer aldığı, ayrıca aynı çalışma kapsamında yine ilgili düzenleyici kuruluşların banka odaklı sistemde aracı kuruluş olarak yer aldıkları uygulama (Ülev ve Selçuk, 2018) modelleri dikkati çekmektedir.

Ticaret borsası uygulamalarında, selem ve paralel selem sözleşmelerinin kullanılmak istenmesinin temelinde, *“Sadace üretici ile tüketici arasında sıradan basit bir anlaşma olmaktan çıkarılmış ve toplumsal sorunlar olan enflasyon, tüketim ekonomisi yerine üretim ekonomisi, veresiye yerine peşin alışverişleri, israf yerine tasarrufu ve benzeri birçok faydayı beraberinde getirmesi”* (Akdemir, 2018) ile risklerin etkin yönetilmesi beklentilerinin yattığı ifade edilebilir.

Selem ve paralel selem sözleşmelerinin ticaret borsalarında kullanımı ile ilgili olarak, *“İslâmi bir gerçeğe dönmeyi arzulamak başka bir şey, ancak bu gerçekliği tüm somut yönleriyle tasavvur etmek başka bir şeydir”* (Chapra, 2019, s. 362). Bu nedenle, ticaret borsalarında, İslâm hukuku çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılacak selem ve paralel selem işlemlerinin, beşeri bir çabanın ürünü olduğu gerçeğinden hareketle, hatalı uygulamalar içerebileceği (Naqvi, 2018, s. 141) ve daimi bir iyileştirme çabasını gerekli kılacağı unutulmamalıdır.

İslâmi ticaret borsaları, genel anlamda konvansiyonel borsa ekosistemlerine benzer bir ekosistemde, İslâmi borsa felsefesi doğrultusunda, özgün bir anlayış ve bileşenleri ile faaliyet göstermektedir. İslâmi ticaret borsalarında spot işlem süreci, İslâm hukukuyla uyumlu olarak, konvansiyonel piyasalarda gerçekleşen işlem süreçleri ile aynı esaslar temelinde işlemektedir. Vadeli işlem süreci temelinde ise temel ilkeler, sözleşmeler ve uygulamalar bağlamında farklılaşmaktadır. Bu bağlamda uygulama kapsamında, ticaret borsasında gerçekleşecek işlemler, selem ve tarımsal emtia vadeli selem sözleşmesi üzerinden örneklendirilecek, konvansiyonel vadeli işlem sözleşmesi ile farklılıkları ortaya konulacaktır.

Uygulama kapsamında selem alıcısı, selem satıcısı ile akdettiği sözleşme (orijinal selem sözleşmesi) çerçevesinde, ilgili sözleşmeden bağımsız olarak, teslim konu mal için üçüncü bir tarafla satıcı konumunda, alt selem sözleşmesi gerçekleştirmektedir (AAOIFI, 2015, s. 272). İşlemlerde nakdi mutabakat söz konusu değildir. Uygulama kapsamında alt selem sözleşmesi, vadeli selem sözleşmesi olarak ele alınmıştır.

2.2.1. İşlem Verileri

İşlem verileri Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: İşlem Verileri

İşlem Konusu	İşlem Detayı
Orijinal selem sözleşmesi	MBS3 (Makarnalık Buğday 3. Sınıf Selem Satış Sözleşmesi)
İşleme konu ürün	Buğday Makarnalık 3. Sınıf
İşleme konu miktar	750.000 kg
Orijinal Selem sözleşmesi satış birim fiyatı	2,120 TL
Selem sözleşmesi imzalanma tarihi	20.03.2021
Selem sözleşmesi orijinal sözleşme teslim tarihi	21.06.2021
Ürün teslim lokasyonu	XYL Lisanslı Deposu
Ürün teslim şekli	Fiziksel olarak XYL Lisanslı Deposuna teslim veya ELÜS (Elektronik Ürün Senedi)
Ürün temininden sorumlu orijinal satıcı	M
Ürün alıcısı	N
Ürün temininden sorumlu orijinal satıcı	N
Selem sözleşme standardını düzenleyen kurum	CHY Ticaret Borsası
Selem sözleşme standardına onay veren kurum	TBDK
Selem sözleşmesi bedelinin ödenmesinde aracı olan kurum	KTA
Vadeli selem sözleşmesi	MZ3 (Buğday Makarnalık 3. Sınıf)
Vadeli selem sözleşme teslim tarihi	25.06.2021
Ürün teslim lokasyonu	XYL Lisanslı Deposu
Ürün teslim şekli	Fiziksel olarak XYL Lisanslı Deposuna teslim veya ELÜS
Vadeli selem sözleşme standardını düzenleyen kurum	CHY Ticaret Borsası
Vadeli selem sözleşme standardına onay veren kurum	TBDK
Vadeli selem sözleşmesi bedelinin ödenmesinde aracı olan kurum	KTA
Vadeli selem sözleşmesinde piyasa katılımcıları	Orijinal selem sözleşmesinin alıcısı konumunda bulunan ve vadeli selem sözleşmesinde satıcı konumuna geçen N., Tüccar H., Yatırımcı E., Üretici C., Makarnacı S., Uncu D., Makarnacı B.
Ürün spesifikasyonları	Rutubet oranı (%); 14.00 ve altı, Hektolitire (kg/h1); 74.00-75.90 aralığı, Protein (nx5.7); 11.5-12.4 aralığı, Sağlam hububatın dışındaki maddeler (%gr); 2.00-7.00 aralığı

Tablo 2’de yer alan verilere ilave olarak işlem verilerine ilişkin olarak aşağıdaki bilgiler de dikkate alınacaktır.

- Selem sözleşmesi çerçevesinde takas kurumu FRD’nin işlem garantörü olarak satıcı M’den talep edeceği ücretler; teminat, teminat saklama ve takip ücreti (işlem başına 100 TL) işlem takas komisyonu (işlem tutarı üzerinden 0,001).
- Ticaret borsasında orijinal selem sözleşmesine girecek satıcı tarafın yükümlülüklerini gerçekleştirmediği durumda garantör olan takas kurumu FRD, ilgili ürünün spot piyasadan tedarik edilmesi ve XYL Lisanslı deposuna teslimi için M’ye vekaleten (imzalanmış vekalet akdi çerçevesinde) ENA spot emtia tedarikçisini, aracılık komisyonu ve ürün bedeli M’nin teminatından karşılanmak üzere yetkilendirecektir.
- Takas kurumu FRD’nin orijinal selem sözleşmesinde rolü, satıcı tarafın fiziki teslimi gerçekleştirmesi için ücreti mukabili M’ye garantörlüktür.

- Vadeli selem sözleşmesinde satıcı konumunda bulunan N için, orijinal selem sözleşmesinde, M'nin takas kurumu ile yapmış olduğu muamelelerin aynısı geçerli olacaktır.
- Vadeli selem sözleşmesinde borsanın takas kurumu FRD, N dışındaki diğer katılımcılar için bir temsilci (aracı) konumundadır.
- Seans içerisinde alınan sözleşmelerin aynı seans içerisinde satılmaması esastır (brüt ve işlem bazında takas).
- Vadeli işlem selem sözleşmelerinin her biri ayrı bir işlem ve sözleşme hükmüne haizdir.
- Şeffaf bir şekilde piyasa arz ve talebi doğrultusunda gerçekleşen işlem bilgileri doğru bir şekilde bültenlerle ilan edilecektir.

2.2.2. İşlem Gerçekleşmeleri

İşlem gerçekleşmeleri şöyledir:

- (1) M ve N, MSB3 sözleşmesini, CHY Ticaret Borsası nezdinde imzalamışlardır. MBS3 kapsamında N, M'nin KTA bünyesinde bulunan selem sözleşme hesabına 1.590.000 TL aktarmıştır. M, sözleşme teminat tutarını FRD'nin KTA bünyesinde bulunan hesabına aktarmış veya teminat mektubunu FRD'ye teslim etmiştir. FRD M'nin KTA selem hesabından 100 TL teminat saklama ve takip ücreti tahsil etmiştir.
- (2) N, 23.03.2021 tarihinde, orijinal selem sözleşmesi kapsamında fakat orijinal selem sözleşmesinden bağımsız olarak borsa bünyesindeki MZ3 vadeli selem sözleşmesinde satıcı taraf olarak katılım sağlamıştır. Vadeli sözleşme teminat tutarını FRD'nin KTA bünyesinde bulunan hesabına aktarmış veya teminat mektubunu FRD'ye teslim etmiştir. FRD N'nin KTA selem hesabından 100 TL teminat saklama ve takip ücreti tahsil etmiştir.
- (3) N, 29 Mart'ta MZ3 için 250 tonluk ürünü 2,20 TL birim fiyattan Tüccar H'ye satmıştır. Seansta sadece bir işlem gerçekleşmiştir. CHY Ticaret Borsası vadeli selem seans işlem sonuçları FRD'nin ekranına aktarılmıştır. Vadeli selem seans işlem sonuçları doğrultusunda MZ3 sözleşmesi kapsamında 250 tonluk ürünün işlem bedeli olan 550.000 TL, takas kurumu FRD tarafından H'nin KTA selem hesabından N'nin KTA selem hesabına, ürün ise N'nin KTA selem hesabından H'nin KTA selem hesabına aktarılmıştır. N ve H'nin KTA selem hesaplarından ayrı ayrı takas işlem komisyonu FRD tarafından 550 TL tahsil edilmiştir. İlgili işlemler kapsamında FRD tarafından tahsil edilen ücretler bundan sonra işlem sonuç tablosunda toplu olarak gösterilecektir.
- (4) N, 21 Nisan'da MZ3 için 500 tonluk ürünü 2,299 TL birim fiyattan satışa koymuştur. Satışa konulan ürünün sadece 120 tonluk kısmı 2,299 TL birim fiyattan Makarnacı S tarafından alınmıştır. N, 27 Nisan'da MZ3 için 380 ton 2,35 TL bir birim fiyattan satış girmiştir. Satışa konulan ürünün 180 tonluk kısmı Makarnacı B, 50 tonluk kısmı Uncu D, 75 tonu ise Üretici C tarafından 2,35 TL birim fiyattan satın alınmıştır. Geriye kalan kısmın satışı gerçekleşmediğinden iptal olmuştur. CHY Ticaret Borsası vadeli seleme ilişkin Nisan ayının farklı seans işlem sonuçları FRD'nin ekranına seans sonraları

aktarılmıştır. Vadeli selem seans işlem sonuçları doğrultusunda MZ3 sözleşmesi kapsamında 21 Nisan seansı sonucunda 120 tonluk ürünün işlem bedeli olan 275.880 TL, takas kurumu FRD tarafından S'nin KTA selem hesabından, 27 Nisan seansı sonucunda 180 tonluk ürünün işlem bedeli olan 423.000 TL B'nin KTA selem hesabından, 50 tonluk ürünün işlem bedeli olan 117.500 TL D'nin KTA selem hesabından, 75 tonluk ürünün işlem bedeli olan 176.250 TL C'nin KTA selem hesabından N'nin KTA selem hesabına, ürünler ise N'nin KTA selem hesabından ilgili katılımcıların KTA selem hesaplarına aktarılmıştır.

- (5) Üretici C, 18 Mayıs'ta MZ3 için 50 tonluk ürünü 2,48 TL birim fiyattan, Tüccar H, 200 tonluk ürünü 2,53 TL birim fiyattan, Makarnacı B, 80 tonluk ürünü 2,52 TL birim fiyattan, Makarnacı S, 40 tonluk ürünü 2,528 TL birim fiyattan satışa koymuştur. Yatırımcı E, 160 ton 2,528 TL birim fiyattan alış girmiş ve işlemi gerçekleştirmiştir. Uncu D, 200 ton 2,53 TL birim fiyattan alış girmiş ve işlemi gerçekleştirmiştir. Takas kurumu FRD, ilgili seans sonucu kapsamında takas işlemlerini gerçekleştirmiştir.
- (6) Yatırımcı E, MZ3 için 20 Haziran'da 160 ton 2,68 TL birim fiyattan, Uncu D ise 180 ton 2,675 TL birim fiyattan satış girmiştir. Seansta girilen satış işlemlerinden gerçekleşen olmamıştır.
- (7) 15 Haziran'da hasat gerçekleştiren M, 820 tonluk ürünü Lisanslı depoya getirmiş ve ürünler ELÜS olarak KTA selem hesabına aktarılmıştır.
- (8) 17 Haziran'da MSB3 selem sözleşmesi çerçevesinde M'nin, XYL Lisanslı deposuna teslim ettiği ürünlerden 180 tonluk kısmının sözleşme analiz değerlerini taşımadığı FRD tarafından tespit edilmiştir.
- (9) M sözleşme analiz değerlerini taşıyan ürünlerin tedariki için ELÜS işlem piyasasına müracaat etmiş ve analiz değerlerini taşıyan 110 tonluk ELÜS'ü 2,55 TL birim fiyattan satın almış ve KTA'daki selem hesabına virmanlamıştır.
- (10) 21 Haziran'da FRD tarafından M'nin KTA selem hesabından 750 tonluk ürün N hesabına, 25 Haziran'da ise N'nin KTA Selem hesabından 675 tonluk ürün ilgili diğer hesaplara aktarılmıştır.

Tablo 3: Vadeli İşlem Tablosu

İşlem	Sözleşme	İşlem Tarihi	Satıcı	Alıcı	Miktar (Kg)	Birim Fiyat (TL)	Tutar (TL)	Teminat Saklama ve Takip Ücreti (TL)	Takas Komisyonu (TL)
Orijinal Selem Sözleşmesi	MBS3	20.03.2021	M	N	750.000	2,12	1.590.000	100	
Vadeli Selem Sözleşmesi	MZ3	24.03.2021	N					100	
Borsa işlemi	MZ3	29.03.2021	N	H	250.000	2,2	550.000		550
Borsa işlemi	MZ3	21.04.2021	N	S	120.000	2,299	275.880		275,88
Borsa işlemi	MZ3	27.04.2021	N	B	180.000	2,35	423.000		423
Borsa işlemi	MZ3	27.04.2021	N	D	50.000	2,35	117.500		117,5
Borsa işlemi	MZ3	27.04.2021	N	C	75.000	2,35	176.250		176,25
Borsa işlemi	MZ3	18.05.2021	C	E	50.000	2,48	124.000		124
Borsa işlemi	MZ3	18.05.2021	B	E	80.000	2,52	201.600		201,6

Borsa işlemi	MZ3	18.05.2021	S	E	30.000	2,528	75.840		75,84
Borsa işlemi	MZ3	18.05.2021	S	D	10.000	2,528	25.280		25,28
Borsa işlemi	MZ3	18.05.2021	H	D	190.000	2,53	480.700		480,7
Orijinal Selem Sözleşmesi Tasfiyesi	MBS3	21.06.2021	M	N	750.000			100	
Vadeli Selem Sözleşmesi pozisyon kapatma	MZ3	25.06.2021	N	H, S, B, D, C	675.000			100	
Vadeli Selem Sözleşmesi pozisyon kapatma	MZ3	25.06.2021	C, B, H, S	E, D	360.000				

Bu işlemler sonrası katılımcı bazında oluşan pozisyonlar ise tablo 4' te yer aldığı şekildedir.

Tablo 4: Katılımcıların Net Pozisyon Durumu

Katılımcı	Alış Miktarı (Kg)	Satış Miktarı (Kg)	Net Pozisyon Miktarı (Kg)
B	180.000	80.000	100.000
C	75.000	50.000	25.000
D	250.000		250.000
E	160.000		160.000
H	250.000	190.000	60.000
N	750.000 (Orijinal sözleşme)	675.000 (Vadeli sözleşme)	75.000
S	120.000	40.000	80.000
Toplam	1.785.000	1.035.000	750.000

Net pozisyonda ürün sahibi olan katılımcılar, ürünlerini fiziksel olarak lisanslı depodan çekebilecekleri gibi spot piyasada, ticaret borsası spot işlem piyasasında veya ELÜS piyasasında istedikleri zaman likidite edebileceklerdir.

Ticaret borsalarında işlem görebilecek vadeli selem işlem sözleşmelerini uygulama üzerinden konvansiyonel vadeli işlem sözleşmelerinden farklı kılan unsurlar şöyledir:

- İşlemler tam tutar üzerinden gerçekleşmektedir. Konvansiyonel vadeli işlemlerde ise başlangıç ve sürdürme teminatları söz konusudur. Teminat yetersizliği durumlarında teminat tamamlama çağrısı yapılmaktadır.
- İşlemlerde kaldıraç oranı söz konusu değildir. Konvansiyonel vadeli işlemlerde ise kaldıraç oranları söz konusudur.
- İşlemlerde açığa satış söz konusu değildir. Konvansiyonel vadeli işlemlerde açığa satış söz konusudur.
- Orijinal selem sözleşmesi kapsamında elindeki fonu plase eden alıcı taraf, alternatif fırsatlardan istifade edebilmek açısından vadeli selem sözleşmesi (alt selem) ile sermayesini verimli bir şekilde değerlendirebilmektedir. Satıcı taraf ise konvansiyonel kredi mekanizması döngüsüne kapılmadan elde ettiği fon ile üretim sürecinin finansmanı rahatlıkla sağlayabilecektir. Sözleşmenin alıcı veya satıcı tarafı üretici olabileceği gibi ülke gıda tedarikinden sorumlu kurum veya ithal tarımsal emtia

temelli ihracat gerçekleştiren kurumlar da olabilecektir. Vadeli işlemlerde ise tarafların temel saiklerinin arbitraj, spekülasyon ve korunma olduğu dikkate alındığında, ilgili sözleşmelerde pozisyon alanların plase edebilecekleri fon ile (teminat marjı), kaldıraç imkanları nedeniyle yapacakları yatırım arasındaki makas, sermayelerinin maksimize edilmesinde her zaman için beklenen amacın gerçekleşmesine imkân sunamayabilecektir.

- İşlemlerde fiziki teslimat esastır. Konvansiyonel vadeli işlemlerde fiziki teslimat, nakdi uzlaşma veya ters işlemle pozisyonlar kapatılabilmektedir.
- Katılımcılar tıpkı konvansiyonel vadeli işlemlerde olduğu gibi korunma amacıyla alt selem kapsamında rahatlıkla pozisyon alabilmektedirler.
- İşlemler, alt selem sözleşmelerinin vadeli işlemlere alternatif olarak kullanılabilmesini ortaya koymaktadır.
- 750 tonluk reel varlık karşılığı 1.395 tonluk işlem yani yaklaşık 1,8 katı işlem gerçekleşmiştir. Sonuç itibarıyla esas amaç olan fiziksel teslimata konu ürün miktarı 750 tondur. Konvansiyonel vadeli işlemlerde fiziksel teslimat amaç olmadığı gibi n katı işlem gerçekleştirilebilmektedir. Esasında konvansiyonel bakış açısıyla İslâmi sözleşmelere getirilen temel eleştiri, işlem hacimlerinin sığ kalması meselesidir. Bu uygulama üzerinden hareket edilecek olursa 1.395 tonluk işlem karşılığı oluşan hacim 1.900 bin TL'dir. Konvansiyonel vadeli işlem sözleşmeleri ile emtia fiyatlarında oluşan balonların günah keçisi olarak türev enstrümanlar ilan edildiği (Roulet ve Pichler, 2020) dikkate alındığında, selem ve alt selem sözleşmelerinin bu anlamda, ülke ekonomilerinin krizlere maruz kalmasını engelleyici bir faktör olarak birer baraj fonksiyonu icra edebilecekleri söylenebilir.
- Selem sözleşmelerinin doğası gereği içerdiği riskler, sözleşmelerin standartlaştırılması ile İslâmi hükümlere uyum riski, teminat mekanizması ile karşı taraf ve teslim riski, alt selem ile fiyat, pazarlama ve likidite riskleri ve ELÜS'ler ile de varlık bulundurma risklerinin yönetilebileceği görülmektedir.

Sonuç

Vadeli selem işlemi çerçevesinde uygulama, sadece buğday üzerinden ve dar bir kapsamda (birkaç seans ve birkaç işlem) ele alınarak gerçekleştirilmiştir. Benzer çerçevedeki tarımsal emtiaların işleme konu olduğu ve işlem hacminin seanslar içerisinde daha çok katılımcı ile gerçekleştirilebileceği dikkate alındığında, İslâmi ticaret borsası işlemlerinin taklitçi değil özgün bir modelde (bilinçli), sektör ve ekonomi açısından nitelikli artı değer üretebileceği söylenebilir. İslâmi ticaret borsaları açısından konvansiyonel türev enstrümanlarının yerine kullanılabilmesi ifade edilen İslâmi enstrümanların reel bir alternatif mi yoksa muadil olarak ikame mi olduğu da başka bir sorunsaldır. Ayub, Samuel L. Hayes'in; "selem sözleşmelerinin konvansiyonel forward sözleşmelerinin eksik bir ikamesi olduğunu, İstisna sözleşmesinin ise kısmen de olsa forwarda muadil sözleşme hüviyetini taşıdığını, alt selem sözleşmeleri ile vadeli işlem sözleşmelerine muadil bir sözleşme elde edebileceği" sonucuna vardığını aktarmaktadır (Akt. Ayub, 2017, s. 232). Örnek bir uygulama üzerinden İslâmi ticaret

borsalarında vadeli selem kullanmak suretiyle ulaştığımız sonuç, İslâmi enstrümanların konvansiyonel ticaret borsası sözleşmelerine reel bir alternatif olarak kullanılabilceğini ortaya koymaktadır. Sonuç itibariyle, İslâmi ticaret borsalarının meşru ve öncelikli amaçları çerçevesinde gerek spot gerekse vadeli işlem piyasalarında, İslâm hukuku ile uyumlu tarımsal emtiaların (arpa, buğday, mısır, fındık, kahve vb.) ve sözleşmelerin konvansiyonel borsalara alternatif olarak kolaylıkla ve rahatça alınıp satılabileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaynakça

- AAOIFI. (2015). *Faizsiz Finans Standartları*. TKBB Yayınları No:10. İstanbul.
- Addas, W. A. (2008). Methodology of Economics: Secular Versus Islamic "A Comparative Study of Economics: From Self-Interest To 'God's Interest". *MPRA Paper No. 8264*, International Islamic University Malaysia Press (Kuala Lumpur).
- Affane, H. (2017). *Fıkhi ve Ahlaki Yönleriyle İslâm'da Ticaret*. (S. Bayındır, Çev.) İstanbul: Karınca&Polen Yayınları.
- Ahmad, K. (Dü.). (2019). *İslam İktisadı Çalışmaları*. (F. Yozgat, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Akdemir, S. (2018). Faizin Yarattığı Toplumsal Sorunlara Alternatif Arayışlar Para Peşin Mal Vadeli Selem Sözleşmelerine Yenilikçi Bir Yaklaşım, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 78-109.
- Alamad, S. (2019). *Islamic Financial Instruments: Accounting of Sale-Based Contracts*. In S. Alamad, Financial and Accounting Principles in Islamic Finance (ss. 119-165). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-16299-3_6.
- Ali, M., & Zada, N. (2019). *The Islamic Finance Trading Framework Legitimizing Profit Making*. Cham: Palgrave CIBFR Studies in Islamic Finance. Palgrave Macmillan.
- Aybakan, B. (2009). *Selem*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (36), 402-405, Ankara: TDV Yayınları.
- Ayub, M. (2017). *İslami Finansı Anlamak*. (S. A. Çürük, ve R. Parlakkaya, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Baltacı, B. (2008). Bakara Suresi 282. Ayetin Genel Özellikleri ve Fıkhi Kavramları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 147-177.
- Bayındır, S. (2015). *İslami Finans (Para ve Sermaye Piyasaları)*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, N. (2002). Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, (2), 153-179.
- Çeker, O. (1990). İslam Hukukunda Siparişler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), 373-385.
- Çeker, O. (2011). *Kredi Kaynaklarıyla İlgili Mülahazalarım. İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, İslami İlimlerde Metodoloji Usul III/2, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, İstanbul.
- Canan, İ. (1993). Selem Hakkında, Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Chapra, M. U. (2019). *İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış*. (M. Turan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.

- Cuno, K. M. (2006). Contrat salam et transformations agricoles en basse Égypte à l'époque Ottomane. *Annales*, 61(4), 925-940.
- Döndüren, H. (2010). *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Döndüren, H. (2011). *Faiz Yasağı ve Finansman Sağlama Yöntemleri. İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, İslami İlimlerde Metodoloji Usul III/2, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, İstanbul.
- Faisal, Y. A. (2016). Islamic Derivatives in Indonesia: A Study on Indonesian Ulama Council (MUI)'s Fatwa on Tahawwut (Hedging). *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* (2), 35-61.
- Hasanuzzaman, S. M. (2017). *İslam İktisadının Fikhi İlkeleri*. (H. Çilingir, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Hudaifah, A., Tutuko, B., ve Sawarjuwono, T. (2019). The Implementation of Salam Contract for Agriculture Financing Through Islamic Corporate Social Responsibility (Case Study of Paddy Farmers in Tuban Regency Indonesia), *Journal of Islamic Economics*, 11(2), 223-246.
- İkbal, Z., ve Mirakhor, A. (2014). *Ekonomik Gelişim ve İslami Finans*. İstanbul: Borsa İstanbul Yayınları.
- Injadat, E. M. (2014). Futures and Forwards Contracts from Perspective of Islamic Law. *Journal of Economics and Political Economy*, 1(2), 241-252.
- İslahi, A. A. (2017b). *İslam İktisat düşüncesinin Değişimi (18. Yüzyıl)*. (H. D. Keskin, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kahya, H. K. (2012). *İslam Borçlar Hukukunda Selem Akdi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karaman, H., Çağrı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2017). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kaya, S. (2011). *XVIII.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri. İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, İslami İlimlerde Metodoloji Usul III/2, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, İstanbul.
- Khan, M. A. (2017). *İslam İktisadına Giriş*. (G. Umut, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Khan, M. A. (2018). *İslam İktisadının Meseleleri Güncel Durum ve Geleceğin Bir Analizi*. (S. Karadoğan, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.
- Kunhibava, S. (2010). Derivatives in Islamic Finance. *ISRA Research Paper*, (7).
- Naqvi, S. N. (2018). *İslam, Ekonomi ve Toplum*. (O. Maraşlı, Çev.) İstanbul: İktisat Yayınları.

- Ogunbado, A. F., ve Ahmad, U. (2015). Bay Salam As an Islamic Financial Alternative for Agricultural Sustainability in Nigeria. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 11(4), 63-75.
- Okka, O., & Kazak, H. (2020). *İslami Finansal Yönetim Sistem ve Uygulama (Konvansiyonel Finansla Mukayeseli)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Özcan, T. (2011). *Günümüz Finans Kurumlarının İzlediği İki Yol ve Osmanlı Uygulamaları. İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri, İslami İlimlerde Metodoloji Usul III/2, Çamlıca Sabahattin Zaim Kültür Merkezi Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı, İstanbul*.
- Rahma, A.S.T.M. (2020). New Model of Salam Sale for Agricultural Development Finance. *Archives of Agriculture Research and Technology (AART)*, 1(3), 2-7.
- Resumes/ Abstracts. (2006). *Annales Histoire Sciences Sociales*, 61(4), I-VI. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.2307/40284964>.
- Roulet, T. J., ve Pichler, R. (2020). *Blame Game Theory: Scapegoating, Whistleblowing and Discursive Struggles following Accusations of Organizational Misconduct. Organization Theory*, 1(4). <https://doi.org/10.1177/2631787720975192>.
- Saracoglu, M. S. (2007). *Letters from Vidin: A Study of Ottoman Governmentality and Politics of Local Administration, 1864-1877*. Phd Thesis, The Ohio State University.
- Şeyranlıoğlu, O., ve Karavardar, A. (2019). KatılımBankacılığında Selem Finansman Yöntemine Dayalı Bir Model Önerisi. *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 14(2), 523-538.
- Tatiana, N., Igor, K., ve Liliya, S. (2015). Principles and Instruments of Islamic Financial Institutions. *Procedia Economics and Finance* (24), 479-484.
- TKBB Faizsiz Finans Sözlüğü. (2020). Selem ve Alt Selem. <https://tkbbdanismakurulu.org.tr/uploads/belgeler/FAIZSIZ-FINANS-SOZLUGU.pdf>
- UNCTAD. (2009). *Development Impacts of Commodity Exchanges in Emerging Markets*. Report of the UNCTAD Study Group on Emerging Commodity Exchanges. New York and Geneva: UNCTAD.
- UNCTAD Secretariat. (2019). *Managing Commodity Price Risk in Commodity Dependent Developing Countries*. Trade And Development Board, Trade And Development Commission, Multi-Year Expert Meeting On Commodities And Development. Geneva: UNCTAD.
- Wahyudi, I., Rosmanita, F., Prasetyo, M. B., & Putri, N. I. (2015). *Risk Management for Islamic Banks-Recent Developments from Asia and the Middle East*. Solaris: John Wiley & Sons Singapore Pte. Ltd.

Wardayati, S.M., Roziq, A., ve Ningsih, W.F. (2017). Innovation of The Salam Financing Product (A Case Study In Bumi Rinjani Probolinggo SRB), *Advances In Global Business Research*, 13(1), 2402-2420.

Yanpar, A. (2015). İslami Finans İlkeler, Araçlar ve Kurumlar. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Zeydan, A. (2017). İslam Hukukuna Giriş. (A. Şafak, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Extended Abstract

Today, the main market participants in the commodity exchanges (producers, merchants, etc.) are face the need for financing from time to time for various reasons. Interest-bearing loans are the easiest and shortest way to access finance from the point of view of producers and traders in financing need. Interest bearing loans are restructured at various intervals (monthly, quarterly, semi-annually, once a year, from harvest to harvest) that banks set within the framework of the agreements. Loan payments put producers in a vicious cycle following a certain period of time. They end up in a tight spot by paying their loan debts with harvest income, then borrowing under the same requirements (fertilizer, pharmaceuticals, etc.) and then liquidating their debt with future harvest income. Accordingly, salam contracts, provides the financing needed in order to get away from interest accruals by reducing dependence on interest-bearing loans, both producers and merchants, and to enhance earnings. Salam contracts seems more reasonable compared to financing using interest bearing financing under normal circumstances. This is because the manufacturer shall be able to finance the production or marketing inputs by collecting the price of the product beforehand without bearing any interest. Merchants, on the other hand will be able to gain more access to the working capital that it needs. Similar conditions also apply to buyer parties for intermediate use of production or commerce (at the right time, at the right price, at the right point of supply of goods). Selem contracts are considered will play an active leading role in ensuring sustainability in agricultural production, increasing family revenues and welfare, ensuring food safety and contributing to exports. Man is the question of what to consume, how to produce and distribute, how to shape the friendship and equality relations with other people, which efforts to shape the resources that God willingly offers according to his life through a more prosperous and strong life together with livelihood, is one of the issues ongoing from the creation of the first person to today and is the basis of the fundamental philosophy of commerce life. Your conventional understanding of trade, as foreign stimuli and attitudes change, will be endlessly transformed based on human appreciation. The idea of Islamic commerce is not the product of human thought from any scientific research, but it has a divine aspect that leads to a unique lifestyle (the belief in the divine). Islamic trade differs from conventional commercial concepts in terms of ideas, perceptions, methods and theories. It can be said that Islamic trade encompasses all other elements of conventional trading, except for the harams. The scope of the study is to use parallel salam contracts in the commodity exchanges as an alternative instrument to conventional futures contracts from a conventional

and Islamic commercial perspective for protection purposes. this study addressed the Salam and Parallel Salam contracts with the perspective of conventional and Islamic trade. For the purpose of the study, the first part addressed the concept of conventional and Islamic trade. The second part provides information on the Salam and Parallel Salam contracts as an alternative instrument and provides an application for the use of these instruments in trade markets as an alternative to conventional futures contracts. The futures process is based on an example of a practice on the use of Parallel Salam contracts as an alternative instrument in commodity exchanges. In this context, the differences of Parallel Salam contracts with conventional futures contract are presented. Natural and legal persons, investors, industrialists and merchants may be parties to the transactions under the Salam and Parallel Salam contracts, or they may also be Islamic exchange commodity funds. Considering that the Islamic commodity funds within the scope of agricultural commodities in compliance with the Islamic Law, performing the salam and parallel salam transactions under the commodity exchange will contribute to the depth and transparency of market transactions. Derivative agreements used in conventional trade markets constitute a violation of the Islamic law, and the need for alternative agreements to be used. The functionality and work of an alternative instrument has been revealed in conventional contracts by using the salam and parallel salam contracts in futures transactions on Islamic commodity exchange. At the same time, the nature of contracts risk is minimized by the use of relevant agreements within the scope of futures within the commodity exchanges. The study indicates that Salam and Parallel Salam contracts can be used as alternative instruments in commodity exchanges as a real alternative to conventional commodity exchange futures contracts.

Katılım Bankacılığı Kullanımını Etkileyen Faktörlerin Kabul Modeli Kapsamında Değerlendirilmesi: TR 90 Örneği¹

Handan Çam *

Aleyna Furuncu **

Received: 15.03.2021

Accepted: 18.10.2021

DOI: 10.25272/ijisef.897063

Type: Research Article

Öz

Araştırmanın amacı; alternatif bankacılık kullanımını etkileyen faktörleri belirlemek ve yeni bir kabul modeli oluşturmaktır. Araştırmada oluşturulan model literatürde kullanılan Teknoloji Kabul Modelinin araştırmaya uyarlanması ile elde edilmiştir. Bu çalışma nicel araştırma desenine sahip olup, veriler TR90 bölgesinde yer alan altı ildeki (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane) yer alan katılım bankası kullanıcılarından toplanmıştır. Çalışmadan elde edilen veriler hem tanımsal ve yapısal eşitlik modeline göre analiz edilmiştir. Dataların analizinde ise SPSS ve AMOS paket programlarından yararlanılmıştır. Sonuç olarak, katılım bankacılığı kullanımındaki uyumluluk, özel normlar, dış etkiler müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemiştir. Bunun yanında kolaylaştırıcı koşullar, güven, endişe ve öz yeterlilik faktörleri ise müşterinin algıladığı faydayı etkilememiştir. Ayrıca katılım bankacılığı kullanımındaki uyumluluk, kolaylaştırıcı koşullar ve güven faktörleri müşterilerin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir. Diğer taraftan, özel normlar, dış etki, endişe ve öz yeterlilik müşterilerin algıladığı kullanım kolaylığını etkilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Alternatif Bankacılık, Katılım Bankacılığı, Kabul Modeli, Yapısal Eşitlik Modeli
Jel Kodları: C25, C91, G21

Evaluation of Factors Affecting the Use of Participation Banking in the Scope of Acceptance Model: Example of TR 90

Abstract

The aim of the study is to determine the factors affecting the use of alternative banking and to create a new acceptance model. This study has a quantitative research design and the data were collected from the participants in six provinces - Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin and Gumushane - in the TR90 region. The data obtained from the study were analyzed according to both descriptive and structural analysis techniques. SPSS and AMOS package programs were used for data analyses. As a result, compliance, special norms and external influences in the use of participation banking positively affected the perceived benefit of the customer. In addition, facilitating conditions, trust, anxiety and self-efficacy factors did not affect the perceived benefit of the customer. In addition, compliance, facilitating

¹ Bu çalışma Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Alternatif Bankacılık Kullanımını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Model Çalışması" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, hcam@gumushane.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0982-2919

** Gümüşhane Üniversitesi, aleynafrnc@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2502-7931

conditions and trust factors in the use of participation banking positively affect the ease of use perceived by customers. On the other hand, specific norms, external influence, concern and self-efficacy did not affect the perceived ease of use by customers.

Keywords: Alternative Banking, Participation Banking, Acceptance Model, Structural Equation Model

Jel Codes: C25, C91, G21

Giriş

Dünya’da yaklaşık 50, Türkiye’de ise 30 yıldır faaliyet gösteren katılım bankaları dünya çapında büyüyerek pazar içerisindeki paylarını oldukça artırmışlardır. İlk olarak 1963’de Mısır’da faaliyet göstermeye başlayan bu tür bankalar, 1975’ten itibaren diğer Müslüman devletlerde de kurulmuştur. Özellikle 1980 yılından sonra Körfez ve Ortadoğu ülkelerinin hızlı ekonomik gelişimlerine bağlı olarak katılım bankalarının sayısında ve ürün-hizmetlerinde artış meydana gelmiştir. İslami kurallara uygun olarak faaliyet gösteren bu banka türü, 1985 yılında Kuveyt Türk ve Albaraka Türk Katılım Bankalarının kurulması ile Türkiye’deki bankacılık sektörüne giriş yapmıştır.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de halkın bir kısmı, faiz gelirlerinden uzak durmayı tercih etmektedir. Bu nedenle geleneksel bankalara gitmeyen fonlar atıl kalmakta ve bu durum hem ülke ekonomisi hem de tasarruf sahipleri açısından bir kayıp oluşturmaktadır. Faizsizlik ilkesine göre çalışan katılım bankaları, geleneksel bankaların toplayamadığı fonları ülke ekonomisine kazandırmak ve bu fonlarını güvenle saklanmasına ve değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır (Çam, 2014). Faizsiz bankacılık İslam ülkelerinde doğması nedeniyle “İslam Bankacılığı” ismiyle anılmıştır. Ancak bu terim bir ihtiyacı karşılarsa da bazı nedenlerden dolayı dünyanın farklı bölgelerinde “Faizsiz Bankacılık” veya “Katılım Bankacılığı (Türkiye’de olduğu gibi)” kavramları tercih edilmiştir. Bu anlamda “katılım” kavramı bankacılık türünün kâr ve zarara katılma prensibine dayalı bir bankacılık olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır.

1. Katılım Bankacılığı

Türkiye’de ilk 1983 yılında “Özel Finans Kurumları” adıyla katılım bankacılığı sektöründe yerini almıştır (Er ve Uysal, 2012). Ulusal ve uluslararası literatürde “Faizsiz Bankacılık”, “Katılım Bankacılığı”, “İslami Finans”, “İslami Bankacılık” ve “Kâr-Zarar Ortaklığı Bankası” gibi çeşitli şekillerde de adlandırılmaktadır. Bankacılık Kanunu’nda katılım bankacılığı “**Katılım Bankası**: Bu Kanuna göre özel cari ve katılma hesapları yoluyla fon toplamak ve kredi kullandırmak esas olmak üzere faaliyet gösteren kuruluşlar ile yurt dışında kurulu bu nitelikteki kuruluşların Türkiye’deki şubelerini ifade eder.” şeklinde ifade edilmiştir (5411 Sayılı Bankacılık Kanunu, 2015)

Katılım bankaları İslami yasal çerçeve içinde düzenlenerek İslami sistemden ortaya çıkmıştır (Abdulrahim, 2010). İslam dininde faiz ilk aşamada açık bir dille yasaklanmamıştır, Allah katında helal ve bolluğu olmayan bir kazanç olduğu ve bereketi azalttığından bahsedilerek faiz kötülenmiştir. Bu aşamada zihinlere faizin kötü olduğu algısı yerleştirilmiştir. Daha sonraki aşamada ise faiz alenen yasaklanmıştır (Karaman vd., 2007). Böyle yeni bir bankacılık

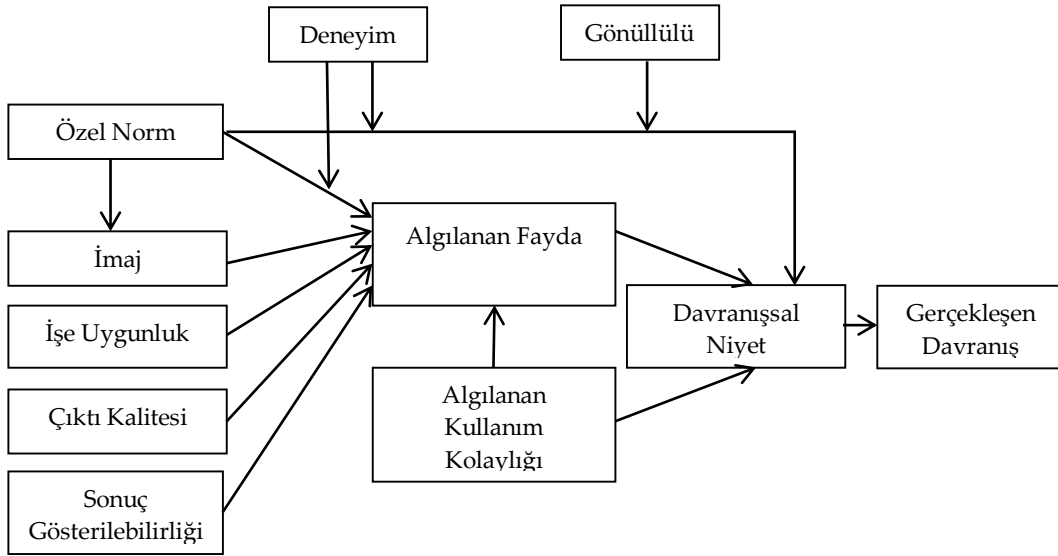
sistemine ihtiyaç duyulmasının nedeni de bahsedildiği üzere İslam dinince faizin hoş karşılanmamasıdır. Müslümanların faizden kaçınmak amaçlı biriktirdikleri fonları ellerinde tutmaları, halk tabiri ile yastık altı yapmaları yeni bir bankacılık sistemini ortaya çıkarmıştır ve bu sistemin önemli işlevi ise elde tutulan fonun ekonomik sisteme kazandırılmasıdır (Özkan, 2012).

Katılım bankacılığı, geleneksel sistemle aynı bankacılık faaliyetlerini yürütmelerine karşın işleyişlerinde farklılıklar vardır. İslam hukuku sabit ve önceden belirlenmiş faiz oranına karşıdır. İki banka arasındaki fark ise net bir şekilde bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Katılım bankacılığı, geleneksel sistemde olduğu gibi önceden belirlenmiş bir faiz oranına sahip değildir (Qambar, 2015). Katılım bankaları, faizle fon alıp ihtiyaç sahiplerine farklı bir faiz oranı ile aktarmak yerine fon sahipleri banka ile kâr- zarar ortaklığı yapar (Civan vd., 2015).

Son yıllarda finansın İslami değerler ve İslam hukuku çerçevesinde gerçekleştirilmesi birçok bireyin dikkatini çekmektedir. Özellikle dini hassasiyeti olan bireyler geleneksel bankacılığın faizli bir sistemi olmasından kaynaklı olarak bu bankalarla işlem yapmaktan kaçınmaktadırlar. Bu durum da piyasanın durağanlaşmasına sebebiyet vermektedir. Hem piyasayı canlandırmak hem de dini hassasiyeti olan bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için geleneksel bankacılığa alternatif olan katılım bankaları bankacılık sektörüne adım atmıştır (am, 2015). İslami değerler ve İslam hukuku çerçevesinde bankacılık işlemi yapan katılım bankaları, faizsiz bankacılık işlemi yapmak isteyen iki taraf arasında aracılık görevi üstlenmektedir.

2. Teknoloji Kabul Modeli

Teknoloji Kabul Modeli bireylerin teknolojiye adaptasyonunda etkili kullanım kolaylığı, teknolojinin işlevselliği, bireylerin tutumları gibi ölçütlerin teknolojiyi kullanma eğilimi ve bireylerin davranışları üzerindeki pozitif yönlü etkilerini değişik sektör ve kişiler üzerinde aynı ıktıları elde edebilen bir model olarak yazındaki önemini korumaktadır (Göğüş, 2014). Teknoloji kabul modeli, yeni oluşturulan teknolojik sistemin kullanıcılarca kabulü ve kullanımı üzerinde, insanlar tarafından yeni sistemin algılanan faydası ve algılanan kullanım kolaylığı oldukça etkilidir (Davis, 1989). Bunun anlamı kullanıcılara sunulacak yeni sistem, eskisine oranla daha faydalı ve kullanımı kolay olursa o sisteme daha kolay adapte olunacak ve kullanılma olasılığı daha da artacaktır. Venkatesh ve Davis 2000 yılındaki “A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies” adlı çalışmalarında teknoloji kabul modelinde var olan iki boyuta ek olarak “özel norm, gönüllülük, imaj, işe uygunluk, çıktı kalitesi, sonuç gösterilebilirliği” boyutlarını da ekleyerek modeli geliştirmişlerdir. Geliştirilen bu model literatürde “Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeli (Extended Technology Acceptance Model)” ya da Teknoloji Kabul Modeli 2 (Technology Acceptance Model 2)” olarak geçmektedir. şekil 1’de Teknoloji Kabul Modeli 2 gösterilmiştir.

Şekil 1: Teknoloji Kabul Modeli 2

Kaynak: Venkatesh ve Davis, 2000: 188.

Katılım bankacılığının son dönemlerde kullanılmasına yönelik oluşan eğilim dikkate alınrsa, bu sistemi kullanma niyet ve tutumunu etkileyen dış etkenlerin neler olduğunu belirlemek için teknoloji kabul modelinin ölçeği kullanılmıştır. Genelde yeni bir teknolojinin kabullenme düzeyi ve bu düzeyi etkileyen sebeplerin araştırıldığı çalışmalarda kullanılan teknoloji kabul modeli ilk defa teknolojik bir yenilik olgusu değil de bir sistemin kabullenme düzeyinin ölçümü için kullanılmıştır.

3. Literatür Taraması

Katılım bankacılığının farklı yönleri ele alınarak birçok çalışma yapılmaktadır. Literatürde katılım bankacılığında hizmet kalitesinin önemli bir konu olduğunu ve müşterilerin bankacılık tercihlerinde İslami ilkelere bağlılığın yanı sıra kaliteli ve hızlı hizmetin yadsınamayacak bir yere sahip olduğunu belirten çalışmalar arasında; Metawa ve Almassawi (1998), Naser vd. (1999), Othman ve Owen (2001), Amin ve Isa (2008), Polat vd. (2014), Hamzah vd. (2015) yer almaktadır. Ayrıca katılım bankacılığı kullanım niyetini etkileyen faktörlerin belirlendiği ve banka kullanıcılarının katılım bankalarına karşı algılarını inceleyen çalışmalar arasında; Gençtürk ve Çobankaya (2015), Toraman vd. (2015), Yıldırım ve Çakar (2016), Haridan vd. (2018), Özdeş vd. (2018) yer almaktadır.

Metawa ve Almassawi (1998) Bahreyn’de önde gelen iki İslami bankanın müşterilerinin farkındalıklarını, kullanımlarını, algılanan faydaları ve ürün ve hizmetlerden memnuniyet derecelerine ek olarak bu müşterilerin bankacılık alışkanlıklarını ve demografik özelliklerini belirlemeyi amaçlamışlardır. Bulgular, İslami banka müşterilerinin çoğunluğu iyi eğitim aldığı, 25-50 yaş aralığında olduğu (yaklaşık %80’i), %50’den fazlasının ise altı yıldan fazla süredir İslami bankaları kullandığını ortaya koymuştur. Ayrıca tasarruf hesapları, cari hesaplar, yatırım hesapları ve ATM’lerle ilgili müşterilerin farkındalıkları ve kullanım oranlarını oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir. Müşterilerin, İslami banka ürün ve

hizmetlerinden en sık kullandıkları yatırım hesapları ve banka personelinin hizmet sunumu en yüksek memnuniyet puanına sahiptir. Müşterilerin banka seçim kriterlerinden en önemlisinin “İslami ilkelere bağlılık” olduğu, arkadaş/aile önerisinin ve bankanın konumunun en az öneme sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Naser vd. (1999) Ürdün'deki bir İslami bankaya yönelik müşteri farkındalığı ve memnuniyet derecesi değerlendirilmeye çalışmıştır. Sonuçlar, müşterilerin çoğunluğunun İslami bankanın birçok imkânından ve ürünlerinden memnun olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bazıları İslami bankanın hizmetlerinden memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca müşteriler Murabaha Musharaka ve Mudaraba gibi birtakım özel İslami finansal ürünlerin farkında olduklarını belirtmelerine rağmen bu ürünlerle ilgilenmediklerini ifade etmişlerdir.

Othman ve Owen (2001) İslami bankacılık sektöründe hizmet kalitesi modelinin çok boyutluluğunu incelemiştir. Sonuçlar, İslami bankacılık sektöründe hizmet kalitesinin önemli bir konu olduğunu öne sürmüş ve 34 maddenin tamamının pozitif yüklendiği ortaya koymuştur. Çalışma da her ne kadar hizmet kalitesini çok boyutlu bir değişken olarak belirleyen CARTER modelinin İslami bankalarda müşterilerin beklentilerini benzersiz ve orijinal bir şekilde ölçtüğü iddia edilse de, CARTER modelinin özellikle dini ve kültürel faktörler açısından tekrar gözden geçirilmesi gerektiği de önerilmiştir. Ayrıca çalışma CARTER modelinin hem yöneticiler hem de akademisyenler için farklı sonuçlar verdiğini göstermiştir.

Amin ve Isa (2008) Malezya'daki İslami banka müşterilerinin hizmet kalitesi algısı ile memnuniyeti arasındaki ilişkiyi yapısal eşitlik modeli yaklaşımı kullanarak incelemiştir. Çalışmada hizmet kalitesini ölçmek amacıyla altı boyuttan oluşan SERVQUAL ölçeği kullanılmış ve çalışma İslami bankaları kullanan Müslüman ve gayrimüslim müşterilerle yürütülmüştür. Sonuçlar, Malezya'daki müslüman müşterilerin İslami bankaların ürünleri ve hizmetleri konusundaki farkındalıklarının, gayrimüslim müşterilere kıyasla daha yüksek olduğunu ve İslami banka müşterilerinin çoğunluğunun ise bankaların sunduğu genel hizmet kalitesinden memnun kaldığını ortaya koymuştur. Diğer bir sonuç ise hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkinin anlamlı olmasıdır.

Polat vd. (2014) Türkiye'deki banka müşterilerinin İslami banka seçiminde önemli olan bileşenlerini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Türkiye'deki İslami banka müşterilerinin banka seçimi ile ilgili üç özellik ön plana çıkmıştır; bankanın İslami esaslara göre işlem yapması, kaliteli ve hızlı hizmet sunması.

Hamzah vd. (2015) Malezya'daki İslami bankaların hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma, müşteri memnuniyeti ile hizmet kalitesi yapıları - banka personeli, banka imajı, bankaların sunduğu hizmetler ve bankaların erişilebilirliği gibi- arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışma aynı zamanda İslami bankaların zayıflıklarını ve güçlü noktalarını belirlemeye de izin vermiştir.

Gençtürk ve Çobankaya (2015), Batı Akdeniz bölgesinde yer alan katılım bankalarında işlem gerçekleştiren ve işlem gerçekleştirmeyen müşterilerin katılım bankalarına karşı algılarını

incelemişlerdir. Katılım bankası kullanan müşterilerin büyük bir çoğunluğu katılım bankası ile geleneksel banka arasında farklılık olduğunu, katılım bankası müşteri olmayanların ise bu iki banka arasında herhangi bir farklılık olmadığını ifade etmişlerdir. Ayrıca çalışma ile katılım bankasının tercih nedenlerinden biri olan dini hassasiyetin birincil neden olmadığı da tespit edilmiştir.

Toraman vd. (2015), mevcut ve potansiyel banka kullanıcılarının faizsiz bankacılık işlemlerine yönelik algılarını tespit etmeye çalışmışlardır. Evren olarak seçtikleri Gaziantep ilinde, İslami bir bankayla çalışmaya karşı olumlu tavrı olan, olumsuz tavrı olan ve kararsız olanlardan aldıkları yanıtlar arasında anlamlı bir farklılık olduğunu, alternatif bankacılık olarak görülen İslami bankacılığın banka müşterileri tarafından bilinmediği ve potansiyel müşteri konumundakilerinde bu konu hakkındaki bilgilerinin zayıf olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Yıldırım ve Çakar (2016), müşterilerin katılım bankalarına bakış açısını araştırmak için İslami Finans Kabul Modeli adı ile bir model geliştirmişlerdir. Çalışmalarında hizmet kalitesi, bilinirlik, dini hassasiyet, şeffaflık ve güvenilirlik olarak dört hipotez geliştirmişlerdir. Türkiye'nin farklı üniversitelerinde görev yapmakta olan 5.600 akademisyenden gelen anketlerin 708 tanesini analize dâhil ederek yapısal eşitlik modeli yardımıyla analiz etmişlerdir. Katılım bankacılığını kullanım niyetini etkileyen en önemli faktörün hizmet kalitesi olduğunu, dini hassasiyetin ise düşünülen aksine kullanım niyeti üzerinde bir etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca katılım bankacılığı kullanım niyetini etkileyen diğer faktörlerin bilinirlik, şeffaflık ve güvenilirlik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Haridan vd. (2018) bu çalışmada, İslami bankaların beklenen etik ve sosyal meşruiyetini yerine getirmek için gerekli olan kritik uyum değerlendirmesini yaparken Şariat kurullarının sağladığı yönetim kalitesini ve dini güvenceyi incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar, yeni uygulanan Şariat Yönetim Çerçevesini tasarlayanların umduğu faydaların bazılarını kazandırdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma ile dini denetim konusuna verilen önem nedeniyle, dini güvencenin kalitesini iyileştirilmesi güvenilirliğin artırdığı sonucu elde edilmiştir. Araştırmacılar, Şariat kurul üyelerinin genel yeterlilik düzeyleri ile onların teknik bankacılık ve finans bilgisi eksikliğine ilişkin endişelerine vurgu yapmıştır ve yönetim kalitesini iyileştirmek, pazar ve paydaşların güvenini arttırmak için dış dini denetçilerin kullanılmasını önermiştir.

Öndeş vd. (2018), bankalardan fon talep eden müşterilerin katılım bankalarını neden tercih etmediklerini araştırmışlardır. Katılım bankalarının tercih edilmeme nedenleri olarak finansman maliyetlerini yüksek olması, bankaların ürün çeşitliliğinin yetersiz olması, müşterilerin doğrudan finansman ihtiyaçlarını karşılayamamaları, katılım bankalarının şube ve ATM sayılarındaki yetersizlikler olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kaplan (2019), İslami bankacılık uygulamalarının uygulandığı Müslüman ülkeler ile birlikte ABD ve Türkiye ile Avrupa ülkelerindeki İslami finans kuruluşlarının mevcut durumu incelenmektedir. İslami finans kurumlarının temelleri çok uzun zaman önce semavi dinlerin

doğuşuna kadar uzansa da, yaklaşık 50 yıllık tarihi bankacılık sektörünün küresel tarihi ile karşılaştırıldığında nispeten yeni sayılabilir.

Şahin ve Tetik (2020), çalışmalarında, Türkiye’de 2011-2017 yılları arasında faaliyette olan 6 katılım bankasının finansal performansları Topsis yöntemi ile kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Çalışmanın sonucunda, katılım bankalarının finans piyasasında ayakta kalabilmek için güçlü bir finansal yapıya sahip olma gerekliliği ortaya konmuştur.

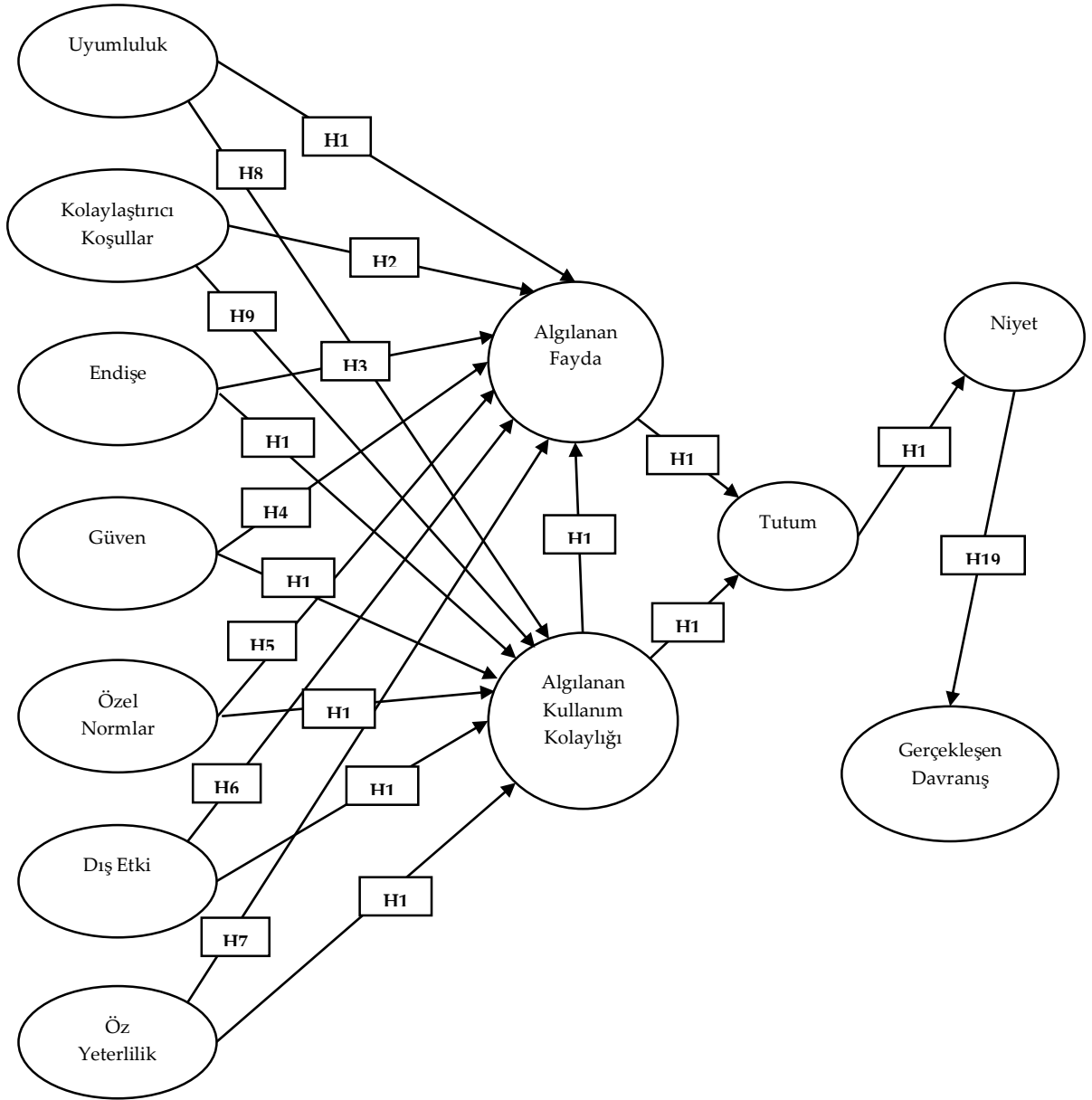
4. Veri ve Yöntem

4.1. Araştırma Hipotezleri

Bu çalışma ile katılım bankacılığının mevcut ve potansiyel müşteriler tarafından nasıl algılandığı ve kullanım yönündeki eylemlerinin hangi faktörlerden etkilendiğini belirlemek amacıyla bir model geliştirmek hedeflenmektedir.

Ayrıca bu model ile katılım bankacılığı kullanım eğiliminin önünde yer alan engellerini tespit etmek, çalışmada sunulan model ve çıktılar ile TR 90 bölgesinde (Trabzon, Gümüşhane, Ordu, Artvin, Giresun ve Rize) faaliyet gösteren katılım bankaları yöneticilerinin alternatif bankacılığını geliştirmek ve mevcut müşteri sayısını artırmak adına atacakları adımlara yol haritası niteliğine sahip olmak, katılım bankacılığı kullanımını etkileyecek olan faktörlerin belirlenmesi amacıyla oluşturulmuştur. Ayrıca oluşturulan bu yeni modelden faydalanacak olan katılım bankaları, aldığı yeni kararlar ile TR90 bölgesindeki finansal tüketicilerin çalışmanın çıktılarından dolayı olarak faydalanabilmelerini sağlamaktır. Ayrıca çalışmanın evrenini oluşturan TR90 bölgesindeki örneklemin, her seviyeden gelir gruplarını içermesi, katılım bankalarının sunacakları yeni hizmetlerin mikro bir seviyede değil makro bir seviyede olmasını ve buna bağlı olarak geniş tüketici yelpazesine ulaşmalarını sağlamanın yanı sıra elde edilecek sonuçlar TR90 bölgesindeki bankacılık sektörüne yeni giriş yapmayı düşünen katılım bankalarının giriş stratejilerine ışık tutacaktır. Çalışmanın temel hedefi olan TR90 bölgesindeki katılım bankacılığı kullanımını etkileyen faktörlerin belirlenerek, teknolojik yenilik dışında yeni bir kabul modelinin oluşturulması ile literatürde ilk uygulanan araştırma olarak diğer çalışmalara kaynak oluşturacaktır. Araştırma kapsamında oluşturulan teorik model ve hipotezler aşağıdaki Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2: Araştırmanın Teorik Modeli ve Hipotezler

H₁: KB kullanımına gösterilen uyum, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₂: KB kullanımının kolaylaştırıcı koşulları, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₃: KB kullanımında yaşanan endişe algısı, müşterinin algıladığı faydayı olumsuz yönde etkilemektedir.

H₄: KB kullanımına duyulan güven algısı, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₅: KB kullanımındaki özel normlar, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₆: KB kullanımındaki dış etkiler, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₇: KB kullanımındaki öz yeterlilik düzeyi, müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemektedir.

H₈: KB kullanımına gösterilen uyum, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₉: KB kullanımının kolaylaştırıcı koşulları, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₀: KB kullanımında yaşanan endişe algısı, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumsuz yönde etkilemektedir.

H₁₁: KB kullanımına duyulan güven algısı, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₂: KB kullanımındaki özel normlar, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₃: KB kullanımındaki dış etkiler, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₄: KB kullanımındaki öz yeterlilik düzeyi, müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₅: KB kullanımında algılanan kullanım kolaylığı, müşterinin faydasını olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₆: KB kullanımında algılanan fayda, müşterinin tutumunu olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₇: KB kullanımında algılanan kullanım kolaylığı, müşterinin tutumunu olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₈: KB kullanımında oluşan tutum, müşterinin niyetini olumlu yönde etkilemektedir.

H₁₉: KB kullanımındaki niyet, müşterinin gerçekleşecek davranışını olumlu etkilemektedir.

4.2. Araştırma Yöntemi

4.2.1. Ölçüm Aracı

Hazırlanan anket formunun ilk bölümünde katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik 7 soru, banka kullanım sıklıklarını ve katılım bankacılığıyla ilgili davranışsal özelliklerini belirlemeye yönelik 3 soru yer almaktadır. Anket formunun ikinci bölümünde ise katılım bankacılığında algılanan fayda, algılanan kullanım kolaylığı, gerçekleşen davranış, uyum, tutum, niyet, kolaylaştırıcı koşul, endişe, güven, özel norm, dış etki ve öz yeterlilik faktörünü ifade eden sorulardan oluşmaktadır. Anket formunun ikinci kısmında yer alan değişkenler teknoloji kabul modelinin içerisindeki faktörlerin belirlenmesine yöneliktir. Bu faktörlerin içerdiği değişkenlerin birçoğu önceki birçok farklı çalışmada kullanılan değişkenlerden oluşmaktadır. Önceki çalışmalarda kullanılan ölçek,

konu ve evren açısından farklılık göstermektedir. Bu nedenler dikkate alındığında, çalışmanın anket formunda kullanılan ölçek maddeleri önceki çalışmalardan yararlanılarak ve katılım bankacılığının da özellikleri göz önünde bulundurularak çalışmaya uygun biçimde yeniden revize edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen veriler betimsel istatistiksel yöntemler kullanılarak sunulmuştur. Katılım bankacılığı kullanımını etkileyen faktörlerin belirlenmesinde ve çalışmanın modelinde oluşturulan değişkenler arası doğrusal ve doğrusal olmayan ilişkilerin test edilmesinde “Yapısal Eşitlik Modellemesi” kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modellemesinin kullanılacak yöntem olarak tercih edilme nedeni, deneysel yaklaşımlarla kolaylıkla araştırılamayan temel sorunların aktif biçimde incelenmesinde, rastgele ve rastgele olmayan ölçüm hatalarını açıklamada ve karmaşık modelleri karşılaştırabilme yeteneğine sahip olmasıdır. Bu doğrultuda içsel tutarlılık analizi ve tanımsal istatistik analizi için SPSS 20.0 paket programı kullanılırken, yapısal modelin testinde AMOS 20.0 paket programı kullanılmıştır.

4.2.2. Veri Toplama Süreci

Bu çalışma ile ilgili veriler 2018 yılının Eylül, Ekim ve Kasım ayları içerisinde toplanmıştır. Anket formu katılımcılarla yüz yüze görüşme, e-posta ve elektronik anket yöntemleri kullanılarak yapılmıştır. Araştırmanın analizinde kullanılan verilerin tamamı birincil verilerden ve 908 kişiden oluşmaktadır. Örneklem kitlesinin değişkenlere verdikleri yanıtların dağılımını tespit etmeye yönelik ve çalışmadaki örneklem hakkında ön bilgi elde etmek amacıyla tanımsal istatistiksel analizler yapılmıştır. Tablo 1’de banka kullanıcılarının demografik değişkenler açısından değerlendirilmesinin sonuçları verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Sorular	Değişken	Frekans	Yüzde (%)
Yaş	17-22	266	29,3
	23-28	148	16,3
	29-34	169	18,6
	35-40	147	16,2
	41-46	85	9,4
	47-52	51	5,6
	53-58	22	2,4
	58’den fazla	20	2,2
Cinsiyet	Kadın	456	50,2
	Erkek	452	49,8
Medeni Durum	Bekâr	458	50,4
	Evli	450	49,6
Meslek	Akademisyen	77	8,5
	Memur	149	16,4
	Öğretmen	174	19,2
	Öğrenci	300	33
	Esnaf	50	5,5
	Banka Çalışanı	45	5
	Diğer	113	12,4

Eğitim Düzeyi	İlkokul	20	2,2
	Lise – Ön Lisans	187	20,6
	Lisans	555	61,1
	Yüksek Lisans	95	10,5
	Doktora	51	5,6
Aylık Gelir	3.000'den az	454	50
	3.000-5.000	325	35,8
	5.001-7.000	93	10,2
	7.001'den fazla	36	4
Yaşanılan Şehir	Trabzon	245	27
	Gümüşhane	119	13,1
	Giresun	130	14,3
	Ordu	233	25,7
	Artvin	79	8,7
	Rize	102	11,2

Bu demografik özelliklerin yanı sıra katılımcıların alternatif bankacılık kullanım düzeylerine ait davranışsal sorularda incelenmiştir. Banka kullanıcılarının davranışsal sorulara verdiği cevapların değerlendirme sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Katılım Bankacılığı Kullanım Bilgileri

Davranışsal Sorular	Değişken	Frekans	Yüzde (%)
Ne sıklıkla banka kullanıyorsunuz?	Her gün	203	22,4
	Haftada bir	359	39,5
	Ayda bir	292	32,2
	Yılda bir	54	5,9
Katılım bankaları uygulamaları ile ilgili;	Yeterince bilgi sahibiyim	228	25,1
	Duydum ama bilgi sahibi değilim	412	45,4
	Reklamlarda izlediğim kadarıyla bilgi sahibiyim	169	18,6
	Hiç duymadım	99	10,9
Bir kez dahi olsa Katılım Bankacılığı hizmetlerini kullandınız mı? (Cari hesap, katılım hesabı, finansman desteği, kredi kartı, banka kartı, havale, EFT, kiralık kasa, ATM vb.)	Evet	507	55,8
	Hayır	401	44,2

5. Bulgular

5.1. Ölçeğin Geçerliliği

Faktör analizi, çok fazla değişkene sahip ölçeği sadeleştirecek değişken sayısını azaltan ve düzenleyip varsayım kurmayı sağlayan istatistiksel bir testtir. Bu analiz türünün temel amacı çok sayıda değişkeni ilişkilerine göre belli faktörler altında toplayarak az sayıda yeni değişken elde edilmesini sağlamaktadır. Faktör analizinin araştırmacıya sağladığı bir diğer fayda ise diğer analizlerde kullanmak üzere minimum bilgi kaybıyla olayları net bir şekilde

açıklayabilecek ve çok sayıdaki değişkeni temsil edebilecek daha az sayıda faktör belirlemektir (Albayrak, 2006). Açıklayıcı faktör analizi, faktöre dayanan ölçeklerin güvenilirliğini test etmenin yanı sıra asıl amacı ölçekte yer alan çok sayıdaki ve karmaşık olan değişkenlerin hangi gruplarda veya arka planda değişkenlerin hangi faktörler etrafında toplandığını keşfetmektir (Şencan, 2005).

Tablo 3: Ölçek Modeline Ait Değerler

Faktörler	Öz Değer	Varyans	Cronbach-Alfa
Algılanan Fayda	29,466	11,028	0,942
Algılanan Kullanım Kolaylığı	3,350	10,443	0,895
Gerçekleşen Davranış	2,522	9,952	0,782
Uyumluluk	2,103	9,871	0,928
Tutum	1,609	7,991	0,904
Niyet	1,399	7,285	0,857
Kolaylaştırıcı Koşullar	1,287	4,679	0,888
Endişe	1,223	3,257	0,775
Güven	1,136	3,025	0,919
Özel Normlar	1,112	2,986	0,857
Dış Etki	1,091	2,431	0,861
Öz Yeterlilik	1,027	2,131	0,816

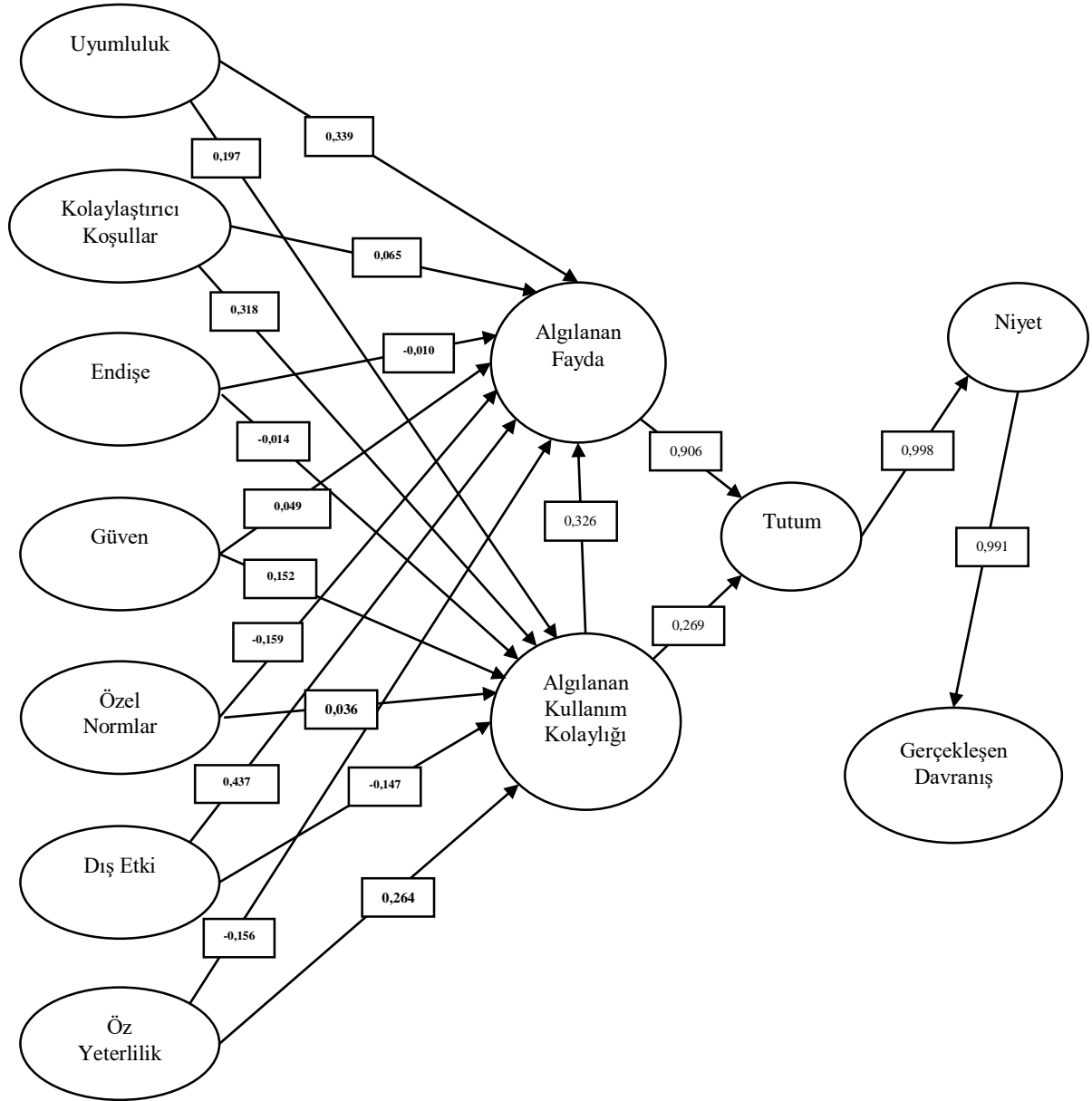
Yapılan geçerlilik analizi sonucunda bütün faktörlerin uygun ölçüde dağıldığı Tablo 3’de görülmektedir. Modelin en uygun şekilde gelebilmesi için yapılan geçerlilik analizi sonucunda model oluşturulmadan önce ölçek faktör analizi doğrultusunda temizlenmiştir. Faktör analizi için oluşturulan veri setinin uygun olup olmadığını belirleyebilmek adına; korelasyon matrisinin hesaplanması, Bartlett testi ve KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) testi kullanılmıştır. *Korelasyon matrisinin hesaplanmasında;* değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı incelenerek yüksek korelasyon ilişkisi aranmaktadır. Değişkenler arasındaki katsayının yüksek korelasyona sahip olması istenir. *Bartlett testinde;* korelasyon matrisi sınanmaktadır. Korelasyon matrisinin birim matris olup olmadığına bakılmaktadır. *KMO testi;* çalışmanın örneklem büyüklüğünün yeterli olup olmadığını inceler. KMO değeri 0,90+ çıkarsa mükemmel veya olağanüstü, 0,80+ çıkarsa çok iyi, 0,70+ çıkarsa iyi, 0,60+ çıkarsa orta, 0,50+ çıkarsa zayıf ve 0,50- çıkarsa kabul edilemez şeklinde yorumlanmaktadır (Albayrak, 2006; Kalaycı, 2010; Karagöz, 2016; Karagöz, 2017).

Faktör analizi sonucunda elde edilen KMO değeri 0,978’dir. Bu durumda veri setinin faktör analizi için uygunluğunun “mükemmel” düzeyde olduğunu göstermektedir. Ayrıca analiz sonucunda Bartlett değeri 42132,822 ve P değeri 0,000 olarak hesaplanmıştır.

5.2. Model Testi

Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi gösteren regresyon yükleri Şekil 3’de verilmiştir.

Şekil 3: Modelin Regresyon Yönleri ve Standart Regresyon Yükleri

H₁ Hipotezi: Uyumlulukla algılanan fayda arasındaki ilişkinin, 0,339 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₁ hipotezi kabul edilmektedir.

H₅ Hipotezi: Özel normlarla algılanan fayda arasındaki ilişkinin, -0,159 beta değerine sahip negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₅ hipotezi kabul edilmektedir.

H₆ Hipotezi: Dış etki ile algılanan fayda arasındaki ilişkinin, 0,437 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₆ hipotezi kabul edilmektedir.

H₈ Hipotezi: Uyumlulukla algılanan kullanım kolaylığı arasındaki ilişkinin, 0,197 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₈ hipotezi kabul edilmektedir.

H₉ Hipotezi: Kolaylaştırıcı koşullar ve kullanım kolaylığı arasındaki ilişkinin, 0,318 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₉ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₁ Hipotezi: Güven ve kullanım kolaylığı arasındaki ilişkinin, 0,152 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₁₁ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₅ Hipotezi: Algılanan kullanım kolaylığı ile algılanan fayda arasındaki ilişkinin, 0,326 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₁₅ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₆ Hipotezi: Tutum ile algılanan fayda arasındaki ilişkinin, 0,906 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₁₆ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₇ Hipotezi: Tutum ile algılanan kullanım kolaylığı arasındaki ilişkinin, 0,269 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. H₁₇ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₈ Hipotezi: Niyet ile tutum arasındaki ilişkinin, 0,998 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tutum ve niyet bağımsız değişkeni açıklamadaki en önemli değişkenlerdir. H₁₈ hipotezi kabul edilmektedir.

H₁₉ Hipotezi: Gerçekleşen davranış ile niyet arasındaki ilişkinin, 0,991 beta değerine sahip pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bağımsız değişkeni ikinci en iyi açıklayan değişkenler ise gerçekleşen davranış ve niyettir. H₁₉ hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 4: Araştırma Modelinin Hipotezlerinin Değerlendirilmesi

Modeldeki Yapısal İlişkiler	Critical Ratio t Değerleri	P Değerleri	Hipotez Sonucu
Algılanan Fayda Faktörünü Etkileyen Değişkenler (R²= 0,70)			
H1: Algılanan Fayda – Uyumluluk	8,737	0,000	KABUL
H2: Algılanan Fayda – Kolaylaştırıcı Koşullar	1,289	0,198	RED
H3: Algılanan Fayda – Endişe	-0,384	0,701	RED
H4: Algılanan Fayda – Güven	0,879	0,388	RED
H5: Algılanan Fayda – Özel Normlar	-1,800	0,042	KABUL
H6: Algılanan Fayda – Dış Etki	2,073	0,038	KABUL
H7: Algılanan Fayda – Öz Yeterlilik	-0,730	0,465	RED
H15: Algılanan Fayda – Algılanan Kullanım Kolaylığı	5,033	0,000	KABUL
Algılanan Kullanım Kolaylığı Faktörünü Etkileyen Değişkenler (R²= 0,51)			
H8: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Uyumluluk	4,097	0,000	KABUL
H9: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Kolaylaştırıcı Koşullar	4,890	0,000	KABUL
H10: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Endişe	-0,384	0,701	RED
H11: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Güven	2,048	0,041	KABUL
H12: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Özel Normlar	0,327	0,744	RED
H13: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Dış Etki	-0,516	0,606	RED
H14: Algılanan Kullanım Kolaylığı – Öz Yeterlilik	0,837	0,403	RED
Tutum Faktörünü Etkileyen Değişkenler (R²= 0,58)			
H16: Tutum – Algılanan Fayda	9,471	0,000	KABUL
H17: Tutum – Algılanan Kullanım Kolaylığı	2,167	0,009	KABUL
Niyet Faktörünü Etkileyen Değişkenler (R²= 0,90)			
H18: Niyet – Tutum	21,606	0,000	KABUL
Gerçekleşen Davranış Faktörünü Etkileyen Değişkenler (R²= 0,81)			
H19: Gerçekleşen Davranış - Niyet	20,034	0,000	KABUL

Tablo 4’de verilmiş olan P değerleri incelendiğinde H5, H6 ve H11 hipotezlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu; H17 hipotezinde istatistiksel olarak yüksek düzeyde anlamlı bir farklılık olduğu; H1, H8, H9, H15, H16, H18, H19 hipotezlerinde çok yüksek düzeyde anlamlı bir farklılık olduğu ve bu hipotezlerin kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca H2, H3, H4, H7, H10, H12, H13 ve H14 hipotezlerinde anlamlı bir farklılık saptanamamıştır ve istatistiksel olarak desteklenemediğinden dolayı hipotezler reddedilmiştir. Modelde yer alan H3 ve H10 hipotezleri olumsuz yönde, geriye kalan tüm hipotezler olumlu yönde olan hipotezlerdir.

Tablo 5: Araştırma Modelinin Uyum İyiliği lleri

UYUM ÖLÇÜSÜ	İdeal Uyum Değerleri	Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	Modelin Uyum Değeri
χ^2	(P>0,05) arzulanmaktadır.		
χ^2/df	$\chi^2/df \leq 2$	$\chi^2/df \leq 5$	3,057
RMSEA	0.00<RMSEA<0.05	0.05<RMSEA<0.10	0,048
GFI	0.95<GFI<1.00	0.90<GFI<0.95	0,947
AGFI	0.90<AGFI<1.00	0.80<AGFI<0.90	0,928
CFI	0.95<CFI<1.00	0.90<CFI<0.95	0,930
NFI	0.95<NFI<1.00	0.90≤NFI<0.95	0,90
TLI	0.95<TLI<1.00	0.90≤TLI<0.95	0,924
RFI	0.90<RFI<1.00	0.85<RFI<0.90	0,892

Modelin uyum değerlerinin değerlendirilmesinde dikkate alınacak kabul edilebilir uyum düzeyi ve ideal uyum düzeyi aralıkları Tablo 5’de verilmiştir. RMSEA değerinin 0,00 ile 0,05 arasında mkemmел uyum değerine sahip olduğu Tablo 5’de görülmektedir. Bu aralık dikkate alındığında RMSEA değeri 0,048’le ideal uyum değerine sahip olduğundan dolayı modelimiz geçerlidir. AGFI değerinin mkemmел uyum değeri aralığı 0,90 ile 1 arası olduğundan ve AGFI uyum iyiliği lmzn değeri 0,928’le bu aralık içerisinde bulunduğundan modelimiz geçerlidir. Serbestlik derecesine göre ki-kare değerinin kabul edilebilir uyum değeri $\chi^2/df \leq 5$ ve modelimizin serbestlik derecesine göre ki-kare değeri 3,057 ile kabul edilebilir uyum değerine sahip olduğundan modelimiz geçerlidir. GFI, CFI, NFI, TLI ve RFI değerlerinin kabul edilebilir uyum değerleri ve ideal uyum değerleri Tablo 5’de gösterilmiştir. Bu değerler baz alınarak modelimiz uyum değerleri incelendiğinde bu beş uyum değerimizin kabul edilebilir ölçüler içerisinde yer aldığı görülmektedir. Değerlerin hepsi kabul edilebilir ve ideal uyum değerlerine sahip olması hem modelin geçerli olduğunu hem de model üzerinde yorum yapılabileceğini göstermektedir.

Sonuç

Katılım bankacılığı, bankacılık sektörü içerisinde geleneksel bankalara alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu bankacılık türünün çıkış amacı faizden uzak duran kesimin elindeki atıl fonu piyasaya çekmektir. Faiz konusunda muhafazakâr olan kesimin halk arasındaki tabiriyle “yastık altı” yaptığı fonlar katılım bankaları sayesinde piyasaya çekilmiştir ve piyasanın daha

da canlanmasına neden olmuştur. Katılım bankaları ilk kurulduğu yıllarda pek fazla gelişim gösterememişlerdir. Fakat son dönemde faizsiz bankacılık/ İslami bankacılık olarak da adlandırılan katılım bankaları, bankacılık sektörü içerisinde hızlı büyüyen ve gelişen bir banka haline gelmiştir. Artık sistem içerisinde önemli bir yere sahip olan katılım bankalarının hitap ettiği müşteri kitlesi, İslami kuralları önemseyen kişilerin yanı sıra her düşünceden müşterilere de hitap etmektedir. Araştırmada potansiyel banka kullanıcılarının katılım bankalarını kullanım algılarını etkileyen faktörler tek tek ele alınmıştır. Bu faktörlerden müşterilerin katılım bankalarını kullanmada ortaya çıkan zorlanma algıları ve kabullenme algıları incelenmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik analiz sonuçları değerlendirildiğinde, kabul edilebilir uyum iyiliği ölçüleri dışında kalan değişkenler ölçekten çıkartılmıştır. Güvenilirlik analizi için ölçeğin tesadüfi hatalardan temizlendiğini gösteren Cronbach-Alpha istatistiği ve ölçeğin geçerliliğinin testi içinse değişkenler arasındaki ilişkisini gösteren açımlayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Bu aşamaların ardından ölçek yapısal eşitlik modeline girmeye uygun hâle getirilerek model oluşturulmuş ve analiz edilmiştir. Araştırmada modelin kabul veya reddedilmesi kararının verilebilmesi için ve elde edilen veriler ile modelin ne ölçüde iyi açıklandığının belirlenmesinde uyum iyiliği ölçüleri kullanılmaktadır. Bu bağlamda yapısal eşitlik modellemesi araştırmanın yöntemi olarak belirlenmiştir. Kurulan modelin kabul edilebilir ölçülerde olup olmadığını belirleyebilmek için modelin uyum iyiliği ölçüleri incelenmiştir. Modelin uyum iyiliği ölçüleri; χ^2/df : 3,057, RMSEA: 0,048, GFI: 0,947, AGFI: 0,928, CFI: 0,930, NFI: 0,90, TLI: 0,924 ve RFI: 0,892 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen bu değerlerin bir kısmının kabul edilebilir sınırları içerisinde olduğunu bir kısmının ise ideal uyum değeri sınırları içerisinde olduğu görülmektedir. Bu durumda verilerin modeli iyi ölçüde açıkladığını ve modelin uyumunun iyi olduğunu göstermektedir. Kurulan model kapsamında 19 adet hipotez yer almaktadır. Bu hipotezlerin tek tek regresyon katsayıları (beta değerleri) ve P değerleri hesaplanarak şu sonuçlara ulaşılmıştır. H₁, H₅, H₆, H₈, H₉, H₁₁, H₁₅, H₁₆, H₁₇, H₁₈, H₁₉, hipotezleri p ve t değerleri dikkate alındığında kabul edilmiştir. Kabul edilen hipotezler kapsamında katılım bankacılığı kabul modeli analiz sonuçları doğrultusunda kabul edilen hipotezlerden katılım bankası kullanıcılarının dini görüşleri, dış çevreden aldıkları uyarıcılar, kullandıkları bankacılık modelinin uyumu, katılım bankasına duyulan güven, kullanıcıların hem tutumunu hem niyetini ve nihayetinde kullanım davranışını olumlu yönde etkileyerek katılım bankacılığını kullanma yönünde algılarını güçlendirmektedir.

Bunun yanında, H₂, H₃, H₄, H₇, H₁₀, H₁₂, H₁₃, H₁₄, hipotezleri ise p ve t değerlerine göre reddedilmiştir. Bunun anlamı kullanıcıların görüşlerinin tersinde oluşturulan algılardan, bankaya karşı endişe algısından ve diğer dış uyarıcıların etkilenmediklerini göstermektedir.

Genel olarak, katılım bankacılığı kullanımındaki uyumluluk, özel normlar, dış etkiler ve algılanan kullanım kolaylığı müşterinin algıladığı faydayı olumlu yönde etkilemişken, kolaylaştırıcı koşullar, güven, endişe ve öz yeterlilik ise müşterinin algıladığı faydayı etkilememiştir. Müşteriler tarafından algılanan fayda olgusu kullanılan katılım bankacılığı

yöntemlerinin kolaylığından, özel algılarına uyumundan, yaşam ve inanış biçimlerine uygunluğundan pozitif yönde etkilenmektedir. Bunun anlamı katılım bankacılığının diğer bankalardan ayırımının her boyutta vurgulanarak, müşterilerin özel normlarına uygunluğu sistemin kullanımının kolaylığı ve dış etki adı altında ele alınan algıların güçlendirilmesi banka müşterilerinin katılım bankacılığını kullanma eğilimlerini arttıracaktır. Ayrıca katılım bankacılığı kullanımındaki uyumluluk, kolaylaştırıcı koşullar, ve güven müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını olumlu yönde etkilemişken, özel normlar, endişe, dış etki ve öz yeterlilik müşterinin algıladığı kullanım kolaylığını etkilememiştir. Katılım bankası müşterilerinin bankaya duydukları güven, sistemin müşterilere verdikleri güven ve sistemin kullanımındaki kolaylık müşterilerin katılım bankalarını kullanım yönündeki algılarını güçlendirmektedir. Modelin her iki bloğunda yer alan endişe algısı hipotezi reddedilmiştir. Bunun anlamı müşteriler gerekli açıklamalar ve güven verildiği zaman katılım bankacılığını kullanırken güçlü bir endişe algısı duymamaktadır. Ek olarak, katılım bankacılığı kullanımında algılanan kullanım kolaylığı ile algılanan fayda müşterinin tutumunu, müşterinin tutumu niyetini ve müşterinin niyet ise davranışını olumlu yönde etkilemiştir.

Nicel araştırma yöntemine sahip bir çalışmaya alternatif olarak yapılacak bir nitel araştırma ile katılım bankası müşterilerinin görüşleri derinlemesine incelenerek daha net önerilerde bulunulabilir. Araştırmanın örneklemini TR90 bölgesinde yaşamakta olan mevcut ve potansiyel katılım bankası müşterileri oluşturduğundan, elde edilen sonuçlar Türkiye'nin tamamı için genellenemez. Bu nedenle farklı bölgelerde yer alan illerde yapılacak benzer çalışmalar sayesinde daha kesin sonuçlar elde edilebilir. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen verilere bağlı olarak katılım bankacılığının gelişimi ve bankacılık sektöründeki payını daha da arttırması için aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur. Birçok banka kullanıcısının sahip olduğu, 'katılım bankaları ile geleneksel bankaların verdikleri hizmet ve işlemler açısından aralarında fark yoktur' algısını değiştirmek için katılım bankalarının bu yönde müşterileri bilgilendirmeleri ve kafalarında oluşan spesifik soruları cevaplandırmaları gerekmektedir. Özellikle dini yönden hassasiyet duyan müşteri kitlesi hala yastık altı birikim yaparak mal ve yatırım yapmaya yönelmektedir. Bu atıl kalan yastık altı birikimlerin kullanılması hem ekonomiye hem de müşteriye olumlu yönden döneceği için bu durumdaki müşteriler özellikle kullanım kolaylığı, algılanan fayda, güven, özel normlar ve çalışmanın sonucunda olumlu etkiye sahip diğer algılar tarafından desteklenmelidir. Bu desteklerin bireysel bazda olması önerilmektedir. Genel yapılan reklam çalışmaları bireysel müşteriye hitap etmemektedir. Bireysel müşterilerin hassasiyeti sözleşmelerin içeriği açılarak dış etki faktöründe belirtilen maddeler doğrultusunda anlatılmalıdır. Çünkü geleneksel banka kullanıcılarının "aynı sistem ne farkı var? Ha faiz ha katkı payı aynı şey " algısını yıkmak gerekmektedir. Çalışmanın sonucundan da anlaşılacağı üzere modelde yer alan bağımsız değişkenlerin faktör içeriklerinde yer alan algılar piyasada yer alan katılım bankaları tarafından dikkate alınmalıdır. Bu algıların pozitif olanları güçlendirilerek müşterilerin kafasında oluşan tüm sorular giderilmeli, negatif yönlü olan algıları için ise sistem baştan anlatılarak geleneksel bankacılıktan farklar net bir şekilde ortaya koyulmalıdır. Bunun sonucunda modelden de anlaşılacağı üzere müşteriler tutumlarını kullanma yönünde ortaya koymakta ve bunu direkt davranış eylemine taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdullrahim, N. (2010). *Service quality of English Islamic banks*, Doctoral dissertation, Bournemouth University, England.
- Albayrak, A. S. (2006). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Amin, M., & Isa, Z. (2008). An examination of the relationship between service quality perception and customer satisfaction: A SEM approach towards Malaysian Islamic banking, *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 1(3), pp. 191-209.
- Bankacılık Kanunu (2015). *Resmi Gazete* (Sayı: 25983 (Mükerrer)). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf>.
- Civan, M., Dayı F., Ve Akdemir E. (2015). yapay sinir ağı ile katılım bankalarında kar payının tahmin edilmesi: Türkiye uygulaması, 19. *Finans Sempozyumu*, 21-24 Ekim, Çorum.
- Çam, A.V. (2014). Participation banks' contribution to the economy: the case of Turkey. *International Journal of Research in Social Sciences*, 4(3), pp. 455-465.
- Çam, A. V. (2015). The determination of deposit and participation banks' efficiency by data envelopment analysis: a research on banks in Turkey. *Turkish Economic Review*, 2(3), pp. 152-159.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), pp. 319-340.
- Er, B., & Uysal, M. (2012). Türkiye'deki ticari bankalar ve katılım bankalarının karşılaştırmalı etkinlik analizi: 2005-2010 dönemi değerlendirmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4), ss. 365-387.
- Gençtürk, M., & Çobankaya, F. T. (2015). Katılım bankalarının Batı Akdeniz bölgesindeki farkındalık düzeyinin tespiti, *Bankacılar Dergisi*, 26(93), ss. 82-105.
- Göğüş, G. Ç. (2014). *Teknoloji kabul modeli ve değiştirme maliyetinin müşteri sadakati üzerine etkileri: muhasebe yazılım programları üzerine bir çalışma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, TC Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Hamzah, N., Ishak, N. M., & Nor, N. I. M. (2015). Customer satisfactions on Islamic banking system. *Journal of Economics, Business and Management*, 3(1), pp. 140-144.
- Haridan, N. M., Hassan, A. F., & Karbhari, Y. (2018). Governance, religious assurance and Islamic banks: Do Shariah boards effectively serve?. *Journal of Management and Governance*, 22(4), pp. 1015-1043.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, Beşinci Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kaplan, H.E. (2019). Islamic Financial Institutions in The World and Turkey, *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), pp. 90-100

- Karagöz, Y. (2016). *SPSS 23 ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analizler*, Birinci Basım, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karagöz, Y. (2017). *SPSS ve AMOS uygulamalı nicel-nitel-karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği*; Birinci Basım, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karaman H., Çağrııcı M., Dönmez İ. K. ve Gümüş S.(2007). *Kur'an Yolu: Türkçe meal ve tefsir 1*, Üçüncü Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Metawa, S. A., & Almosawi, M. (1998). Banking behavior of Islamic bank customers: perspectives and implications. *International Journal of Bank Marketing*, 16(7), pp. 299-313.
- Naser, K., Jamal, A., & Al-Khatib, K. (1999). Islamic banking: a study of customer satisfaction and preferences in Jordan. *International Journal Of Bank Marketing*, 17(3), pp. 135-151.
- Othman, A., & Owen, L. (2001). The multi dimensionality of Carter Model to measure customer service quality (SQ) in Islamic banking industry: a study in Kuwait finance house. *International Journal of Islamic Financial Services*, 3(4), pp. 1-12.
- Öndeş, T., Şimşek, A. ve Sümer, S. (2018), Katılım bankalarının kredi kullananlar açısından tercih edilmeme sebepleri: Atatürk üniversitesi akademisyenleri üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(4), ss. 897-920.
- Özkan, H. (2012). *Katılım bankacılığının klasik bankalarla karşılaştırılması ve muhasebe uygulamaları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- Qambar, A. S. O. (2015). *Human capital development in the UAE Islamic banking sector: addressing the challenges of Emiratisation*, Unpublished Doctoral Thesis, Cardiff Metropolitan University Cardiff School of Management, England.
- Polat, A., Yesilyaprak, M., ve Kaya, R. (2014). Understanding Islamic bank selection of customers: a field research from Turkish participation banks. *International Journal of Financial Research*, 5(4), ss. 22-38.
- Şahin, A. Tetik, N. (2020). Katılım Bankalarının Finansal Performans Analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(2), ss. 293-314.
- Şencan, H. (2005), *Sosyal ve davranışsal ölçümlerde güvenilirlik ve geçerlilik*, Birinci Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Toraman, C., Ata, H. A., & Buğan, M. F. (2015). İslami bankacılık faaliyetlerine yönelik müşteri algısı üzerine bir araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 14(4), ss. 761-779.
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management Science*, 46(2), pp. 186-204.
- Yıldırım, İ., ve Çakar, R. (2016). Katılım bankacılığı kullanımını etkileyen faktörlere yönelik bir araştırma. In *Global Business Research Congress*, 2(1), pp. 552-563.

Extended Abstract

Participation banks, which have been operating in the world for about 50 years and turkey for 30 years, have grown worldwide and increased their share in the market considerably. Such banks, which first started operating in Egypt in 1963, have been established in other Muslim states since 1975. Especially after 1980, due to the rapid economic development of Gulf and Middle Eastern countries, the number of participation banks and product-services increased. This type of bank, which operates in accordance with Islamic rules, entered the banking sector in Turkey in 1985 with the establishment of Kuveyt Türk and Albaraka Türk Participation Banks.

The purpose of this study is to develop a model to determine how participation banking is perceived by current and potential customers and what factors influence their actions towards use.

In addition, this model was created to identify the obstacles in front of the tendency to use participation banking, as well as to determine the models and outputs presented in the tendency and to have the qualities of a roadmap for the use of managers of participation banks operating in TR90 region (Trabzon, Gümüşhane, Ordu, Artvin, Giresun and Rize) in order to improve alternative banking and increase the number of customers available, and to determine the factors that will affect the use of participation banking.

The aim of this research is to identify the factors affecting the use of alternative banking and to create a new acceptance model. This study uses the quantitative research method and the data were collected from participants in six provinces (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin and Gümüşhane) in TR90 region. The data obtained from the study were analyzed according to both descriptive and structural analysis techniques. The data obtained from the research were presented using descriptive statistical methods. "Structural Equation Modeling" was used to identify the factors affecting participation banking use and to test linear and nonlinear relationships between variables created in the model of the study. Structural equation modeling is preferred as a method to be used because it has the ability to actively investigate fundamental problems that cannot be easily investigated with experimental approaches, to explain random and non-random measurement errors and to compare complex models. In this direction, SPSS 20.0 package program was used for internal consistency analysis and definition statistics analysis, while AMOS 20.0 package program was used in explanatory factor analysis and structural model testing.

In order to determine whether the data set created for factor analysis is appropriate, the correlation matrix calculation, Bartlett test and KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) test were used. In the calculation of the correlation matrix; by examining the correlation coefficient between variables, a high correlation relationship is sought. It is desirable that the coefficient between variables has a high correlation. In the Bartlett test the correlation matrix is tested. It is looked at whether the correlation matrix is an identity matrix. The KMO test examines whether the sample size of the study is sufficient. The KMO value obtained as a result of factor analysis is

0.978. In this case, it indicates that the suitability of the data set for factor analysis is "excellent". In addition, bartlett value was calculated as 42132,822 and P value was 0.000.

Participation banking has emerged as an alternative to traditional banks within the banking sector. The purpose of this type of banking is to attract the idle fund held by the interest-free sector. Funds kept at home by customers who are conservative in terms of interest have been drawn to the market through participation banks, further revitalizing the market. Participation banks did not develop much in the first years of operation. However, recently, participation banks, also called interest-free banking/ Islamic banking, have become a fast-growing and developing bank within the banking sector. The customer base addressed by participation banks, which now have an important place in the system, appeals to people who care about Islamic rules as well as customers of all opinions.

When the reliability and validity of the scales used in the study were evaluated, variables that do not correspond to the goodness of fit measures were removed from the scale. For reliability analysis, Cronbach-Alpha statistics that indicate that the scale is cleared of accidental errors and explanatory factor analysis showing the relationship between variables are used for testing the validity of the scale. After these stages, the scale was made suitable for entering the structural equation model and the model was created and analyzed. In the research, goodness of fit measures is used to decide whether to accept or reject the model and to determine how well the model is explained with the obtained data. In this context, structural equation modeling has been determined as the method of research. The goodness of fit of the model was examined in order to determine whether the established model was in acceptable dimensions. The model's compliance goodness measures were χ^2/df : 3,057, RMSEA: 0.048, GFI: 0.947, AGFI: 0.928, CFI: 0.930, NFI: 0.90, TLI: 0.924 and RFI: 0.892. It is seen that some of these values obtained are within acceptable limits and some of them are within the limits of ideal fit. In this case, it shows that the data explains the model well and that the compatibility of the model is good. Within the scope of the established model, 19 hypotheses were tested. As presented in Table 4, 11 of these hypotheses were accepted and 8 were rejected.

With qualitative research to be done as an alternative to a study with quantitative research method, the opinions of participation bank customers can be examined in depth and clearer recommendations can be made. Since the sample of the research is composed of existing and potential participation bank customers living in the TR90 region, the results obtained cannot be generalized for the whole of Turkey. Therefore, more accurate results can be obtained thanks to similar studies to be carried out in provinces in different regions. In addition, the following recommendations have been made for the development of participation banking and to further increase its share in the banking sector depending on the data obtained as a result of the research. It is recommended that participation banks do more advertising and promotions in order to change the perception that there is no difference between participation banks and traditional banks in terms of services and transactions.

Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Uluslararası Boyutta Değerlendirilmesi¹

Bekir Elmas*

Aslıhan Yetim**

Received: 03.06.2021

Accepted: 27.10.2021

DOI: 10.25272/ijisef.941972

Type: Research Article

Öz

Bu çalışma katılım bankalarının finansal performanslarını uluslararası boyutta karşılaştırmalı olarak incelemektedir. IFDI 2012-2019 raporunun küresel İslami bankacılık toplam aktifleri sıralamasında ilk 10'da yer alan ülkelerden verilerine düzenli olarak ulaşılabilen ve raporlama tarihleri Türkiye ile benzerlik gösteren ülkelerin (Suudi Arabistan, Malezya, BAE, Kuveyt, Türkiye ve Bahreyn) 2012-2019 dönemine ait verileri TOPSIS yöntemi ile analiz edilerek finansal performans sıralaması oluşturulmuştur. Çalışmada kullanılan finansal oranlar; sermaye, yeterlilik, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite ve kârlılık oranları olup kullanılan yöntem ise çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSIS yöntemidir. Çalışmanın temel amacı bu ülkelerin küresel İslami bankacılık toplam aktif payları ile finansal performans sıralamalarını karşılaştırmaktır. Ayrıca Türkiye'nin küresel katılım bankacılığı sektöründeki finansal performans sıralamasına göre mevcut durumunu tespit etmek hedeflenmektedir. Çalışmanın sonucunda ülkelerin genel performans sıralamaları ile küresel İslami bankacılık toplam aktif payları sıralamasının birebir aynı olduğu tespit edilmiştir. Türkiye ise her iki sıralamada da 5. sırada yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Katılım Bankacılığı, İslami Bankacılık, TOPSIS, Finansal Performans

Jel Kodları: G21

Evaluation of Financial Performances of Participation Banks with The TOPSIS Method in International Dimensions

Abstract

This study examines the financial performances of participation banks on an international scale comparatively. 2012-2019 datas of the countries which are in the first ten placement of IFDI 2012-2019 report of International Islamic Banking total assets and whose datas are accessible and show similarity to Turkey (Saudi Arabia, Malaysia, United Arab Emirates, Kuwait, Turkey and Bahrain) were analyzed by TOPSIS method and financial performances were sorted. Financial ratios used in the study; capital adequacy, balance sheet structure, asset quality, liquidity and profitability ratios and the method used is TOPSIS method, which is one of the multi-criteria decision making methods. The main purpose of the study is to compare the Global Islamic Banking Total Asset shares of these countries with their

¹ Bu çalışma aynı isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F., belmas@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2094-2180

** Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F., aslihan.yetim@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0996-0035

financial performance rankings. In addition, it is aimed to determine the current situation of Turkey according to the financial performance ranking in the global participation banking sector. As a result of the study, it has been determined that the general performance rankings of the countries and the global Islamic banking total asset share ranking are exactly the same. Turkey, on the other hand, took the 5th place in both rankings.

Keywords: Participation Banking, Islamic Banking, TOPSIS, Financial Performance

Jel Codes: G21

Giriş

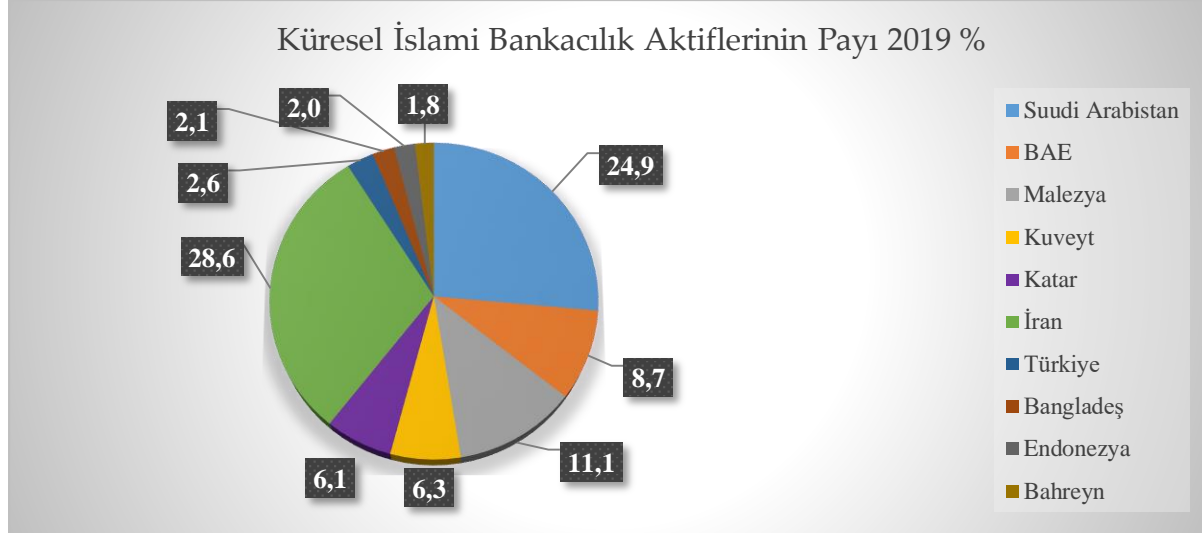
Dünya literatüründe faizsiz bankacılık faaliyetlerini yürüten kurumların oluşturduğu bankacılık sistemi, İslami bankacılık sistemi olarak kabul edilmektedir. Ülkemizde ise bu kurumların oluşturduğu bankacılık sistemi, Katılım Bankacılığı olarak adlandırılmaktadır.

İslami ekonomi, İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemlere kadar dayanmaktadır. İslami finansın günümüzdeki çerçeveye ulaşması 1960'lı yıllardan itibaren söz konusu olmuştur. 1962'de Malezya'da Hac Fon Girişimi kurulmuştur (Erdem ve Tatlı, 2020: 43). 1963 yılında Mısır'da Mit-Ghamr bölgesinde köy sandığına benzeyen bir İslami tasarruf bankası kurulmuştur. Modern anlamda ilk faizsiz bankacılık örneği sayılabilecek olan ve Almanya'dan destek alan bu Tasarruf Bankası, kasaba halkının tarımsal ve ticari faaliyetlerini desteklemiştir. Ayrıca tekâfül, mudarebe, icâre ve takas gibi İslami finans araçlarını kullanmıştır (Canbaz, 2018: 196). 1970'li yıllarda petrolde yaşanan gelişmeler Arap ülkelerinin tasarruflarının artmasına neden olmuş ve bu tasarrufların yatırım amacıyla değerlendirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Gelişmelerin devamında 1971 yılında Mısır'da ilk faizsiz ticari banka olan Nasr Sosyal Bankası kurulmuştur (SERPAM, 2013: 9). Ardından 1976 ve 1977 yıllarında İslami Ekonomi Konferansları düzenlenmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda İslam Kalkınma Bankası kurulmuştur. Dünyada faizsiz bankacılık alanında ilk kurulan özel banka 1975 yılında Dubai İslam Bankası olmuştur. 1990'lara kadar faizsiz bankacılık yavaş seyirde gelişme göstererek Ortadoğu ülkeleri ve Malezya ile sınırlı kalmıştır. Günümüzde ise oldukça geniş bir pazar payına sahiptir. (Alrifai, 2017: 154-155). 2005 yılına gelindiğinde faizsiz bankacılık sektörünün gelişimini sağlamak amacıyla kredi ve risk unsurlarını belirleyen İslami Uluslararası Derecelendirme Kuruluşu (IIRA) oluşturulmuştur. (Çelik ve Doğan, 2017: 27).

İslami bankacılık sektöründe dünyada önde gelen ülkeler İran, Suudi Arabistan, BAE (Birleşik Arap Emirlikleri), Kuveyt, Katar, Malezya gibi ülkelerdir. İslami bankacılık toplam aktifleri sıralamasında Endonezya, Bahreyn, Türkiye ve Bangladeş gibi ülkeler de ilk on sırada bulunmaktadır. Bangladeş ve Malezya gibi ülkeler dual bankacılık yapısına sahip oldukları için bu ülkelerde geleneksel bankaların İslami şubeleri de bulunmaktadır (Dikkaya ve Kutval, 2014: 86- 96). Katılım bankacılığı dünyada iki temel model üzerine gelişmektedir. Bunlardan biri Körfez ülkelerinin uyguladığı muhafazakâr model diğeri ise Malezya'nın uyguladığı modeldir. Malezya, ticari bankacılıkta kullanılan tüm finansal araçlara alternatif olarak İslami finansa uygun araçlar geliştirip uygulamaktadır (Güngör, 2015: 57). Bunlardan farklı olarak

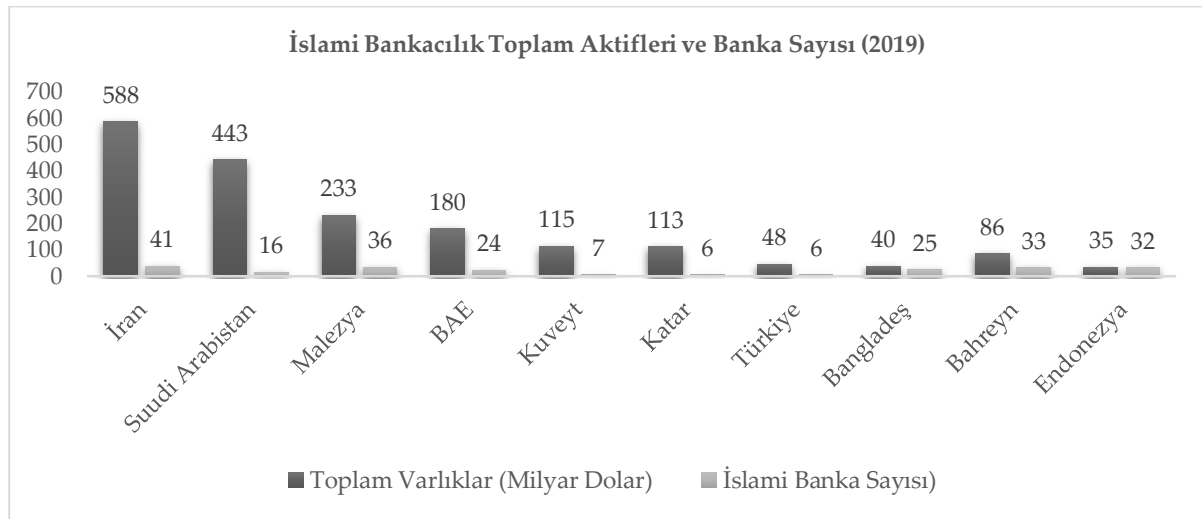
İran'daki tüm bankalar İslami bankacılık sektöründe faaliyet göstermektedir. BAE tam olarak İslami bankacılık faaliyeti yapan bankalara sahiptir. Diğer ülkelerde ise geleneksel ve İslami bankacılık türleri ayrı olarak yer alabilmektedir. (Çelik ve Doğan, 2017: 30).

Şekil 1: Küresel İslami Bankacılık Aktiflerinin Payı (2019)

Kaynak: IFDI 2020

Şekil 2: İslami Bankacılık Toplam Aktifleri ve Banka Sayısı

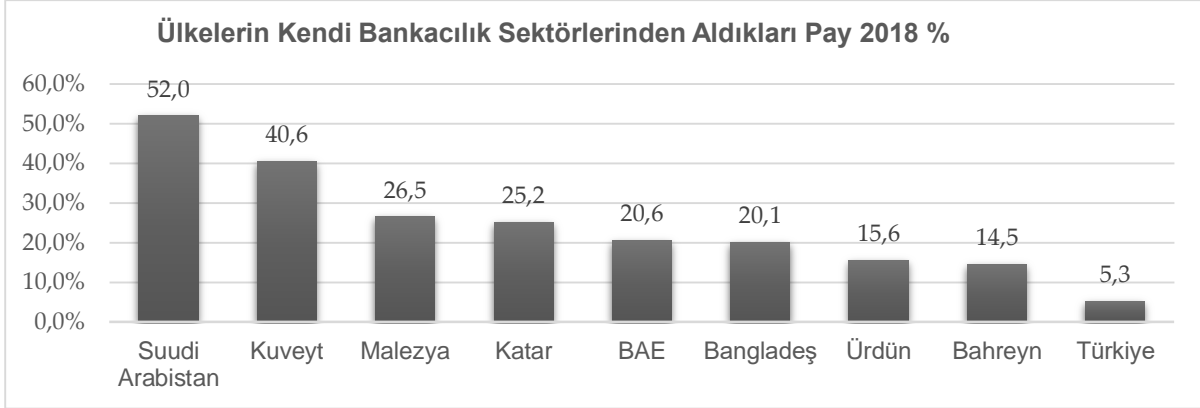

Kaynak: IFDI 2020 / ICD-REFINITIV

Şekil 1 ve Şekil 2'de İslami bankacılık aktiflerinin toplam payı, ülkelere göre dağılımı ve banka sayısı verilmiştir. En yüksek İslami bankacılık toplam aktifleri 588 milyar dolar ve %28,6'lık pay ile İran'da bulunmaktadır. Ayrıca en fazla bankaya sahip olan da yine 41 banka ile İran'dır. İran'ı takip eden ülkeler ise sırasıyla; Suudi Arabistan (%24,9), Malezya (%11,1) ve BAE (%8,7)'dir. Bangladeş ve Endonezya gibi ülkelerde İslami banka sayıları yüksek olmasına rağmen aktif toplamaları diğer ülkelere göre daha düşüktür. Bahreyn 86 milyar dolar aktif toplamına sahiptir. Bahreyn'de 35 İslami banka faaliyet göstermektedir. Türkiye ise 6 adet bankası olmasına rağmen toplam aktifleri 48 milyar dolar ve payı %2,6'dır. Bu durumda

Türkiye'nin Bangladeş ve Endonezya gibi ülkelerden İslami bankacılık toplam aktif konusunda daha iyi durumda olduğu görülmektedir. Kuveyt ve Katar ise İslami banka sayısı az olmasına rağmen oldukça yüksek aktif toplamına sahiptir.

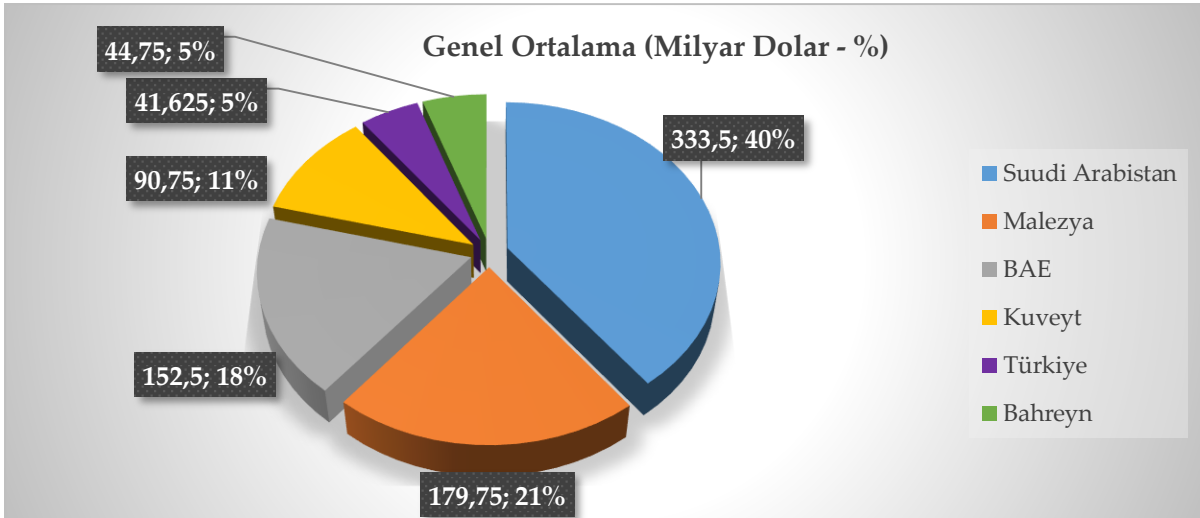
Şekil 3: Ülkelerin Kendi Bankacılık Sektörlerinden Aldıkları Pay (2018)

Kaynak: IFSI 2019 / Stability Report

Şekil 3'te ise ülkelerin kendi bankacılık sektörlerinden almış oldukları paylar yer almaktadır. Suudi Arabistan %50-60 arasında bir oranla en yüksek payı alan ülkedir. İkinci sırada ise %40,6'lık pay alan Kuveyt bulunmaktadır. Son sırada yer alan Türkiye'nin ise kendi bankacılık sektöründen faizsiz bankaların almış olduğu pay 2018 yılında %5,3'tür. 2019 yılında ise bu pay %6,3 oranına yükselmiştir.

Şekil 4: İslami Bankacılık Toplam Aktifleri ve Payları (2012-2019)

Kaynaklar: IFDI 2012-2019 / IFSB Metadata (İslamic Banking) / Banking in emerging markets / World Islamic Banking Competitevenes

Bu çalışmaya dahil edilen 6 ülkenin İslami bankacılık aktif toplamlarının 2012-2019 yılları incelendiğinde en yüksek pay Suudi Arabistan'a aittir. İkinci sırada yer alan ülke Malezya, üçüncü sırada ise Birleşik Arap Emirlikleri vardır. Kuveyt dördüncü sırada, Bahreyn beşinci sırada, Türkiye ise altıncı sırada yer almaktadır.

Katılım bankacılığı Türkiye topraklarındaki tarihi incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde faaliyette olan para vakıfları ön plana çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ulema, şeyhülislam ve kazaskerlerin bazıları para vakıflarının bir sakıncasının olmadığını savunurken bazıları ise buna karşı çıkmıştır. Şeyhülislam Ebussuud Efendi nakit para vakıflarının caiz olduğu fikrini savunmuş ve bu tartışmalara son vermiştir. Sonraki dönemlerde ise kanunen yasal hale getirilmiştir (Keleş H. , 2001: 193). Para vakıflarında, varlıklı kişiler elde etmiş oldukları kazançlarını veya mallarını, halk ise küçük miktarlardaki yardımlarını vakıflara aktarabilmektedir. Böylece toplanan hayırlar ile özellikle savaş dönemlerinde halkın ödediği avarız vergisi için önemli bir destek aracı olarak vakıflar kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki Evkaf Nezareti ise vakıflardan sorumlu olan kurum olarak görev yapmıştır. 1913 yılında vakıf arazilerinin satışı dolayısıyla Evkaf Bankası kurulması kararı alınmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi nedeniyle girişim tamamlanamamıştır (Semiz, 2016: 94-95).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti döneminde 1975 yılına kadar katılım bankacılığında herhangi bir girişim söz konusu olmamışken 1970'li yıllarda Türkiye'den Almanya'ya ve Avrupa'ya işçi göçlerinin yaşandığı bir dönemdir. Bu sebeple işçilerin tasarrufları ile kurulan işçi şirketleri organizasyonu gerçekleştirilmiştir. Bu işçi şirketleri tam anlamıyla bir banka faaliyeti göstermese de halkın dini hassasiyetlerine dikkat ederek ihtiyaçların karşılanmasını sağlamıştır. 1975 yılında devletin de desteklemesiyle Devlet Sanayi İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) kurulmuştur. Bu bankacılık sistemi doğrudan katılım bankacılığı anlamına gelmeyip, kâr-zarar ortaklığına uygun faaliyetler göstermiştir. DESİYAB yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle faaliyetlerine 1978 yılında son vermiş ve 1988 yılında Türkiye Kalkınma Bankasına dönüştürülmüştür (Canbaz, 2018: 234).

1983 yılında ise Özel Finans Kurumları (ÖFK) faaliyete başlamıştır. Özel Finans Kurumları 2005 yılında Katılım Bankacılığı ismini alarak kapsamı genişletilmiştir. Faizsiz finansal hizmet sunan katılım bankaları reel sektöre yönelerek önemli bir ihtiyaca karşılık vermiştir (Dikkaya ve Kutval, 2014: 99-101). Türkiye'de 2020 yılı itibarıyla 6 adet katılım bankası faaliyet göstermektedir. Bunlar Albaraka Türk Katılım Bankası, Kuveyt Türk Katılım Bankası, Türkiye Finans Katılım Bankası, Ziraat Katılım Bankası, Vakıf Katılım Bankası ve 2019 yılında faaliyetlerine başlayan Emlak Katılım Bankası'dır. Bununla birlikte bu katılım bankaları için düzenleyici ve destekleyici kurum vazifesinde olan Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) faaliyetlerini sürdürmektedir.

Tablo 1: Türkiye'de Katılım Bankalarının Aktif Gelişimi ve Sektör İçindeki Payı

Yıllar	Aktif Toplamı (Milyon TL)	Değişim %	Sektör Payı %
2015	120.252	15,27	5,1
2016	132.874	10,5	4,9
2017	160.136	20,5	4,9
2018	206.806	29,1	5,3
2019	284.459	37,5	6,3

Kaynak: TKKB/Katılım Bankaları 2019

Tablo 1’de yer alan Türkiye’de katılım bankalarının aktif gelişimi ve sektör içindeki payı incelendiğinde katılım bankalarının aktif toplamlarındaki değişimin yıllara göre arttığı görülmektedir. 2016 yılında aktif toplamlarının azalmış olması dolayısıyla sektör payında da bir gerilemeye sebep olmuş ancak 2018 ve 2019 yıllarında toparlanma yaşandığı anlaşılmaktadır. Türkiye’de katılım bankacılığı mevcut konvansiyonel bankacılık sektöründen 2019 yılı itibariyle %6,3 ‘lük bir pay almaktadır. Geleceğe yönelik hedefler arasında katılım bankacılığı sektörünü %15 düzeyine taşıyabilmek vardır.

Bu çalışmada IFSI 2019 raporunda ilk 10 sırada yer alan ülkelerden verilerine düzenli olarak ulaşılabilen ve raporlama tarihleri Türkiye ile benzerlik gösteren ülkelerin (Suudi Arabistan, Malezya, BAE, Kuveyt, Türkiye, Bahreyn) 2012-2019 dönemine ait verileri TOPSIS yöntemi ile analiz edilerek finansal performans sıralaması oluşturulmuştur. Çalışmada bu 6 ülkede faaliyet gösteren katılım bankalarının ve ülkelerin finansal performans sıralaması oluşturulurken 11 adet finansal orandan kullanılmıştır. Literatürde yer alan çalışmalara göre seçilen ülkeler, bankalar, finansal oranlar ve banka sayıları yönünden farklılıklar oluşmaktadır. Çalışmanın temel amacı 6 ülkede faaliyet gösteren bankaların ve bu 6 ülkenin finansal performans sıralamalarını oluşturmak ve IFSI 2019 raporunda yer alan Küresel İslami Bankacılık Toplam Aktif Payları sıralamasını, İslami bankacılık finansal performans sıralaması ile karşılaştırmaktır. Böylece literatürde yer alan çalışmalarda daha önce rastlanmamış bir karşılaştırma yapılmasının amaçlanması çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

1. Bankacılık Sektöründe Finansal Performans

Herhangi bir kurumun, işletmenin, sistemin, bir grubun veya bir bireyin belirlemiş olduğu amaçlarına ulaşma noktasında planlı olarak sergilemiş olduğu nitel veya nicel çabaların düzeyini gösteren kavram performans olarak ifade edilmektedir (Esmer ve Bağcı, 2016: 18). Performansın mutlak ve nispi olarak ölçülebilmesi için ortaya konulmuş çabaların, organizasyonun veya faaliyetin değerlendirilmesi gerekmektedir (Özer, 2009: 4).

İşletmelerde performans ölçümü ise işletmenin kontrol mekanizmasının yerine getirilmesi ile ilgilidir. İşletme tarafından önceden belirlenmiş olan hedeflere ne ölçüde ve nasıl ulaşıldığının veya ulaşılmadığının kontrol edilebildiği bir araçtır (Coşkun, 2005: 4). Bir işletmenin ne kadar verimli ve etkin olarak çalıştığı bazı kriterlere yönelik gerçekleştirilen performans ölçümü neticesinde ortaya çıkmaktadır (Arıçelik, 2010: 13). İşletmelerde performans ölçümü yapılırken finansal veya finansal olmayan kriterler kullanılabilir. İşletme yöneticileri veya dış paydaşlar işletmenin performansını değerlendirirken genellikle finansal kriterleri kullanmaktadırlar (Coşkun, 2005: 5). Finansal performans ölçümünde işletmenin faaliyet yapısı, kaynak yapısı, likiditesi, kârlılığı gibi kriterler dikkate alınmaktadır (Yılmaz ve Yakut, 2021: 6).

Bankacılık sektörü ekonomik sistemde gerçekleştirdiği faaliyetler nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Bankalar çeşitli sektörlerde yer alan işletmeler için fon sağlamakta ve tüm bankacılık faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler (Yılmaz ve Yakut, 2021: 8). Bankacılıkta finansal performans ölçümü yapılırken genellikle finansal veriler ve kârlılık göstergelerine

odaklanılmaktadır (Arıçelik, 2010: 24). Bankacılıkta finansal performans ölçüm kriterleri sermaye yeterlilik, aktif kalitesi, likidite, kârlılık, gelir-gider yapısı ve bilanço oranlarından oluşmaktadır (Yılmaz ve Yakut, 2021: 8-14). Bu çalışmada da sermaye yeterlilik, bilanço yapısı, aktif kalitesi, likidite ve kârlılık oranlarından oluşan 11 adet finansal oran kriter olarak kullanılarak finansal performans ölçümü yapılmıştır.

2. Literatür Taraması

Tablo 2: Literatür Taraması

Yazarlar/Yayın Yılı	Dönem	Ülke	Yöntem	Sonuç
Sufian ve Noor (2009)	2001-2006	MENA Bölgesi ve Asya Ülkeleri	Veri Zarflama Analizi	Çalışmanın sonucunda MENA bölgesindeki İslami bankaların Asya'da faaliyet gösteren İslami bankalara göre ortalama teknik verimliliğinin daha yüksek olduğu saptanmıştır. Verimlilik sırasına göre MENA bölgesindeki bankaların dünya lideri olduğu tespit edilmiştir.
Yayar ve Baykara (2012)	2005-2011	Türkiye	TOPSIS	Türk katılım bankalarının etkinlik ve verimlilik düzeylerini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda Kuveyt Türk Katılım Bankasının sukuk ürününü kullanmaya başladıktan sonra en verimli banka sıralamasında yükseldiği tespit edilmiştir.
Kamaruddin ve Mohd (2013)	2007-2011	Malezya	CAMELS	Malezya'daki İslami bankaların ve geleneksel bankaların performansının analiz edildiği çalışmanın sonucunda zaman içerisinde iki sistemin birbirine paralel olarak performans sergilediği saptanmıştır.
Saldanlı ve Sırma (2014)	2008-2012	Türkiye	TOPSIS	Çalışmalarında TOPSIS yönteminin işletmelerin performanslarında bir gösterge olarak kullanılabilirliğini değerlendirmişlerdir. İlk uygulamada BIST-100 endeksindeki imalat sanayi işletmelerinin 2008-2012 yıllarındaki verileri kullanılmıştır. İkinci uygulamada ise BIST'da işlem gören bankaların yine 2008-2012 yıllarındaki veriler kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda her iki uygulamada da işletmenin yıllık gelirleri ile TOPSIS sonuçları arasında anlamlı ilişki gözlenmemiştir.
Ghasempour ve Salami (2016)	Mart 2015	İran	AHP Hibrid Yaklaşımı, TOPSIS ve CAMELS	İran özel bankalarının performanslarının değerlendirildiği çalışmada sermaye yeterliliği, varlık kalitesi, yönetim kabiliyeti, kazanç, likidite ve piyasa riskine duyarlılık gibi faktörler verimlilik ve sağlamlığı ölçmek için kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda en iyi performansı sergileyen bankaların Pasargad Bank, Khavarmione, Karafain, Sina ve Ansar olduğu belirlenmiştir.

Wanke, Azad ve Barros (2016)	2009-2016	Malezya	TOPSIS ve Sinir Ağları Yaklaşımı	Malezya'daki İslami bankalarının verimliliğini ölçmeyi amaçlayan çalışmada iki aşamalı bir yaklaşım uygulanmıştır. İkinci aşamada TOPSIS sonuçları ile birleştirilmiştir. Çalışma 2009-2016 yıllarında faaliyet gösteren 16 banka üzerinde uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda maliyet yapısı ile ilgili değişkenlerin verimliliği olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Malezya İslami bankacılığı yabancı bankalara kültürel ve düzenleyici engeller getirdiği için verimlilik düzeylerini düşürdüğü saptanmıştır.
Wanke, Hassan ve Gavião (2017)	2010-2013	ASEAN Bölgesi	CAMELS ve TOPSIS	Çalışmada 88 ASEAN (Association of Southeast Asian Nations) bankasının performanslarını ölçmek için bütünlük iki yaklaşım kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda kültürel ve düzenleyici engellerin yabancı kökenli bankalarda verimliliği düşürdüğü tespit edilmiştir.
Alsü, Taşdemir ve Kallo (2018)	2009-2015	Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt, Katar, Ürdün ve Türkiye	TOPSIS	Çalışmada bankaların 2009-2015 yıllarına ait finansal verileri kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda Suudi Arabistan ve Katar ülkelerine ait katılım bankalarının performans sıralamasında üst sıralarda yer alırken Türkiye'deki katılım bankaları orta sıralarda yer almıştır.
Tetik ve Şahin (2020)	2011-2019	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada 2011-2019 yıllarına ait veriler kullanılarak Türkiye'de faaliyet gösteren 7 katılım bankasının finansal performansları TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmiştir. Çalışmada 7 adet finansal oran kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre en yüksek finansal performansa sahip olan banka Türkiye Finans Katılım Bankası, ikinci sırada Albaraka Türk Katılım Bankası, üçüncü sırada ise Kuveyt Türk Katılım Bankası yer almıştır.
Yetiz (2021)	2016-2019	Türkiye	TOPSIS	Çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren 5 katılım bankasının finansal performansları TOPSIS yöntemi ile değerlendirilerek risk yönetimi politikaları incelenmiştir. Çalışmada 2016-2019 yıllarını kapsayan 12 finansal oran kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Vakıf Katılım Bankasının 2016 yılında, Kuveyt Türk Katılım Bankasının 2017 yılında, Türkiye Finans Katılım Bankasının ise 2018 ve 2019 yıllarında yüksek finansal performans sergiledikleri tespit edilmiştir.

Literatürde yer alan çalışmalarda İslami bankaların finansal performansları değerlendirilirken genellikle Veri zarflama Analizi, TOPSIS yöntemi, sinir ağları yaklaşımı, CAMELS analizi gibi yöntemler veya AHP ve TOPSIS yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Yayar ve Baykara (2012)

çalışmalarında Türk katılım bankalarının, Alsu, Taşdemir ve Kallo (2018) ise çalışmalarında uluslararası İslami bankaların finansal performans sıralamalarını oluştururken TOPSIS yöntemi kullanmışlardır. Bu çalışmada ise 6 ülkede faaliyet gösteren İslami bankaların ve ülkelerin sıralaması oluşturulurken TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. Ancak bu çalışma seçilen ülkeler, bankalar, finansal oranlar açısından farklılıklar göstermektedir. Ayrıca bu çalışmada ülkelerin IFSI 2019 raporunun küresel İslami bankacılık toplam aktif payları sıralaması ile bu ülkelerin İslami bankacılık finansal performanslarını karşılaştırmak amaçlanmıştır. Bu amaca uygun olarak çalışmaya dahil edilen 6 ülkede yer alan bankaların finansal verileri ile ülke ortalamaları oluşturularak TOPSIS yönteminin uygulaması yapılmıştır. Literatürde böyle bir karşılaştırmaya rastlanmamıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada yer alan ülkelerde faaliyet gösteren İslami bankaların verilerine her bankanın yayınlamış olduğu yılsonu faaliyet raporlarından ulaşılmıştır. Türkiye'deki katılım bankalarına ait verilere ise TKBB 'den ulaşılmıştır. Çalışmada seçilen bankaların finansal performansı ölçülürken 2012-2019 yıllarına ait veriler kullanılmıştır. Uygulamaya dâhil edilen bankaların listesi Tablo 4'te verilmiştir. TOPSIS uygulamasından verimli ve etkin bir sonuç alınabilmesi için çalışmanın kapsamında yer alan yıllara ait verilerin eksiksiz olarak bulunması gerekmektedir. Bu nedenle verilerine ulaşılamayan ve finansal bitiş yılları Türkiye'deki bankalardan farklı olan bankalar seçilmemiştir.

Tablo 3: Çalışmada Yer Alan Bankaların Listesi

MALEZYA	BAHREYN
CIMB Islamic Bank Berhad (CIMB) Affin Islamic Bank Berhad (AIBB) Public Islamic Bank Berhad (PIBB) Bank Rakyat Malaysia Berhad (BR)	Al Salam Islamic Bank Bahrain (ASBB) Al Baraka Islamic Bank Berhad (ABIB) Bahrain Islamic Bank (BISB)
BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ	KUVEYT
Dubai Islamic Bank (DIB) Sharjah Islamic Bank (SIB) Emirates Islamic Bank (EIB) Abu Dhabi Islamic Bank (ADIB)	Ahli United Bank (AUB) Boubyan Bank (BB) Kuwait Finance House (KFH)
SUUDİ ARABİSTAN	TÜRKİYE
Bank Al Jazira (BAJ) Al Rajhi Bank (ARB) Samba Bank (SB) Banque Saudi Fransi (BSF)	Al Baraka Türk Katılım Bankası (ATKB) Kuveyt Türk Katılım Bankası (KTKB) Türkiye Finans Katılım Bankası (TFKB)

Bu çalışmada katılım bankalarının uluslararası boyutta finansal performansları karşılaştırılırken Sermaye Yeterlilik, Bilanço Yapısı, Aktif Kalitesi, Likidite ve Kârlılık oranları kullanılmıştır. Bu oranlar TOPSIS yöntemi uygulanmasının kriterlerini oluşturmaktadır. 21 katılım bankasına ait 8 yıllık finansal veriler ve 11 farklı finansal oran kullanılmıştır. Çalışmada finansal oranlar eşit olarak ağırlıklandırılmış ve her bir kriterin ağırlığı 0,091 (1/11) olarak belirlenmiştir. Tablo 2’de çalışmada kullanılan finansal oranlara ve ağırlık değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 4: Finansal Performans Değerlendirmesinde Çalışmada Kullanılan Finansal Oranlar ve Ağırlıkları

Kod	Finansal Oranlar	Mak - Min.	Ağırlık
1	Öz Kaynaklar / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
2	(Öz Kaynaklar – Duran Aktifler) / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
3	Toplam Toplanan Fonlar / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
4	Finansal Varlıklar / Toplam Aktifler	Minimum	0,091
5	Toplam Krediler ve Alacaklar / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
6	Toplam Krediler ve Alacaklar / Toplam Toplanan Fonlar	Maksimum	0,091
7	Takipteki Krediler (Brüt) / Toplam Krediler ve Alacaklar	Minimum	0,091
8	Duran Aktifler / Toplam Aktifler	Minimum	0,091
9	Likit Aktifler / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
10	Net Dönem Kârı (Zararı) / Toplam Aktifler	Maksimum	0,091
11	Net Dönem Kârı (Zararı) / Öz Kaynaklar	Maksimum	0,091
Toplam			1

Çalışmada genel performans sıralaması için uygulama yapılırken bankaların finansal oranlarının tüm yıllar için ortalaması alınmıştır. TOPSIS uygulaması gerçekleştirilirken eşit ağırlıklandırılma yapılmış ($1/11 = 0,091$) ve tüm yıllar içerisinde başarılı olan banka alternatifler arasından seçilmiştir.

Çalışmanın son aşamasında ülkelerin yıllar içerisindeki finansal oranlarının ortalaması alınarak TOPSIS yöntemi uygulanmış ve IFSI 2019 raporunun sıralaması ile karşılaştırılmıştır. Bu uygulama gerçekleştirilirken eşit ağırlıklandırma ($1/11=0,091$) yapılmış ve alternatifler sıralanmıştır.

Bu çalışmada katılım bankalarının finansal performansları değerlendirilirken TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. Uygun çözümün belirlenebilmesi için Hawang ve Yoon tarafından 1981 yılında geliştirilen TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi

çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir (Dymova, Sevastjanov, & Tikhonenko, 2013: 149). TOPSIS yöntemi yazında pek çok çalışmada kullanılmakla birlikte firmaların finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile karşılaştırılmasında da kullanılmıştır. TOPSIS yönteminde amaç seçeneklerin pozitif ideal çözüme olan uzaklığının az, negatif ideal çözüme olan uzaklığının daha fazla olmasıdır. Pozitif ideal çözüme en yakın seçenek en iyi karar seçeneğini oluşturmaktadır. TOPSIS yönteminde en ideal çözüm maliyetin minimize, faydanın ise maksimize edildiği seçeneğe ulaşmaktır (Özbek, 2017: 201). TOPSIS yönteminin uygulamaya geçirilebilmesi için en az iki karar seçeneğinin bulunması gerekmektedir. Aşağıda yer verilen adımlar takip edilerek en uygun seçenek belirlenmektedir.

Bu çalışmada TOPSIS Yöntemi kullanılırken aşağıdaki adımlar takip edilmiştir:

Adım 1: Karar Matrisinin Oluşturulması: TOPSIS yönteminin ilk adımını karar matrisleri oluşturmaktadır. Oluşturulan $m \times n$ şeklindeki karar matrislerinde “ m ” karar matrisinin alternatiflerini göstermekte “ n ” ise karar matrisinin kriterlerini göstermektedir. Bu çalışmada alternatifler bankaları ve kriterler finansal oranları göstermektedir. Oluşturulan karar matrisi (1) numaralı eşitlik ile gösterilmektedir.

$$D_{ij} = \begin{bmatrix} d_{11} & d_{12} & \dots & d_{1n} \\ d_{21} & d_{22} & \dots & d_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ d_{i1} & d_{i2} & \dots & d_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ d_{m1} & d_{m2} & \dots & d_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: Standart Karar Matrisinin Oluşturulması: Standart karar matrisi oluşturulurken 2 numaralı formülden yararlanılmaktadır. Bu formülde karar matrisinin her bir hücreindeki değerlerin karelerinin toplamının karekökü alınır ve her bir hücre tekrar bu değere bölünerek standart karar matrisi oluşturulur. Oluşturulan standart karar matrisi 4 numaralı eşitlikte gösterilmiştir.

$$\forall d_{ij} \neq 0: r_{ij} = \frac{d_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m d_{kj}^2}} \quad (2)$$

$$\forall d_{ij} = 0: r_{ij} = 0; \forall i = 1, \dots, m, \forall j = 1, \dots, n \quad (3)$$

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ r_{i1} & r_{i2} & \dots & r_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Adım 3: Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması: TOPSIS yönteminin üçüncü adımında belirlenen kriter ağırlıklarının standart karar matrisindeki her bir hücre ile çarpılması sonucu ağırlıklı standart karar matrisi meydana getirilir. Kriterlerde ağırlıklandırma yapılırken toplamda ağırlık değerinin 1 olmasına dikkat edilir. Bu çalışmada

eşit ağırlıklandırma yapılmıştır. Bu işlemin sonucunda ağırlıklı standart karar matrisi oluşturulur. Ağırlıklı standart karar matrisi 5 numaralı eşitlikte gösterilmiştir.

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} W_1 r_{11} & W_2 r_{12} & \cdots & W_n r_{1n} \\ W_2 r_{21} & W_2 r_{22} & \cdots & W_n r_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ W_1 r_{m1} & W_2 r_{m2} & \cdots & W_n r_{mn} \end{bmatrix} \quad (5)$$

Adım 4: İdeal (A*) ve Negatif İdeal (A-) Çözümlerin Oluşturulması: Yöntemin dördüncü adımında kriterler için belirlenen maksimum ve minimum değerler ile ideal (A*) ve negatif ideal (A-) çözüm kümeleri oluşturulur. Bu çözüm kümeleri oluşturulurken ağırlıklı standart karar matrisindeki en yüksek değerler maksimum, en düşük değerler ise minimum olarak belirlenir. İdeal çözüm kümesinde kriterlerin maksimum ve minimum durumuna göre seçim yapılır. Negatif ideal çözüm kümesi elde edilirken de ideal çözümün tam tersi seçim yapılır. İdeal çözümler (6) ve (7) numaralı eşitlikler çözümlenerek hesaplanmaktadır.

$$A^* = \left\{ \left(\max_i V_{ij} | j \in J \right), \left(\min_i V_{ij} | j \in J' \right) \mid i = 1, \dots, m \right\} \quad (6)$$

$$A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_j^*, \dots, v_n^*\}$$

$$A^- = \left\{ \left(\min_i V_{ij} | j \in J \right), \left(\max_i V_{ij} | j \in J' \right) \mid i = 1, \dots, m \right\} \quad (7)$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_j^-, \dots, v_n^-\}$$

$$J \cap J' = \emptyset \wedge J \cup J' = \{1, \dots, n\}$$

Adım 5: Ayrım Ölçülerinin Hesaplanması: TOPSIS yönteminin beşinci adımı olan ayrım ölçüleri hesaplanırken Öklid uzaklık mantığından faydalanılarak belirlenen formüller aracılığıyla pozitif ideal çözüme ve negatif ideal çözüme olan uzaklıklar hesaplanır. TOPSIS yönteminde her bir seçenek A_i için ideal ayrım S_i^* ve negatif ideal ayrım S_i^- olarak adlandırılan iki ayrım ölçüsü oluşmaktadır. J seçeneğinin pozitif ideal çözüme uzaklığı S_i^* , (8) numaralı eşitlik ve negatif ideal çözümden uzaklığı S_i^- (9) numaralı eşitlik yardımıyla çözümlenmektedir. Ağırlıklı standart karar matrisindeki değerlerden pozitif ideal çözüm kümesinin her bir sütunundaki değerler çıkarılarak ideal ayrım ölçüleri bulunur. Ağırlıklı standart karar matrisindeki değerler negatif ideal çözüm kümesindeki değerlerden çıkarılarak negatif ideal ayrım ölçüleri hesaplanır. Son olarak her satırın toplam değeri alınarak karekökü hesaplanır.

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad \forall i = 1, \dots, m \quad (8)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad \forall i = 1, \dots, m \quad (9)$$

Adım 6: İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması: Son adımda ideal S_i^* ve negatif ideal S_i^- ayırım ölçülerinin pozitif ideal çözüme yakınlıkları hesaplanır. Bu hesaplama (10) numaralı eşitlikte gösterilmiştir. Pozitif ideal çözüme en yakın mesafede bulunan seçenek için karar verilir. C_i^* değerleri 0 ile 1 arasında bir değer alır. 1'e olan yakınlık pozitif ideal çözüm noktasında 0'a olan yakınlık ise negatif ideal çözüm noktasında olduğunu belirtmektedir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*} \quad 0 \leq C_i^* \leq \forall_i = 1, \dots, m \quad (10)$$

$C_i^*, 0 \leq C_i^* \leq 1$ aralığında bir değer alır ve $C_i^* = 1, i$. Karar seçeneğinin pozitif ideal çözüm noktasında, $C_i^* = 0$ ise karar seçeneğinin negatif ideal çözüm noktasında bulunduğu anlamına gelir.

4. Bulgular

Çalışmada TOPSIS yönteminin uygulanmasında ilk aşama olan karar matrislerine yönelik örnek tablo 2012 yılı için Tablo 5'te verilmiştir. Geri kalan tablolar Ekler bölümünde yer almaktadır.

Tablo 5: 2012 Yılı Bankaların Karar Matrisi

2012	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,05	0,04	0,92	0,19	0,65	0,70	0,01	0,00	0,31	0,01	0,17
AIBB	0,06	0,06	0,93	0,17	0,44	0,47	0,03	0,00	0,54	0,01	0,11
PIBB	0,08	0,08	0,90	0,12	0,69	0,77	0,01	0,00	0,28	0,01	0,18
BR	0,13	0,11	0,79	0,23	0,70	0,88	0,03	0,02	0,17	0,02	0,17
ASBB	0,22	0,21	0,76	0,22	0,35	0,46	0,03	0,01	0,31	0,01	0,05
ABIB	0,12	0,06	0,86	0,28	0,48	0,56	0,17	0,06	0,20	-0,01	-0,06
BISB	0,08	-0,07	0,90	0,13	0,50	0,55	0,44	0,16	0,21	-0,04	-0,52
DIB	0,11	0,06	0,77	0,14	0,58	0,76	0,11	0,05	0,20	0,01	0,11
SIB	0,24	0,20	0,64	0,05	0,59	0,91	0,08	0,05	0,23	0,02	0,10
EIB	0,07	0,07	0,77	0,08	0,53	0,69	0,20	0,00	0,35	0,00	0,03
ADIB	0,15	0,12	0,75	0,05	0,59	0,79	0,09	0,02	0,29	0,01	0,09
AUB	0,11	0,07	0,87	0,02	0,66	0,75	0,03	0,04	0,30	0,01	0,13
BB	0,14	0,12	0,85	0,08	0,67	0,79	0,02	0,02	0,30	0,01	0,04
KFH	0,11	-0,03	0,79	0,08	0,45	0,57	0,10	0,14	0,22	0,01	0,08
BAJ	0,10	0,08	0,87	0,18	0,59	0,68	0,03	0,02	0,20	0,01	0,10
ARB	0,14	0,12	0,84	0,15	0,64	0,77	0,02	0,01	0,18	0,03	0,22
SB	0,16	0,15	0,82	0,27	0,52	0,64	0,02	0,01	0,18	0,02	0,14
BSF	0,14	0,14	0,77	0,17	0,65	0,85	0,01	0,01	0,13	0,02	0,13
ATKB	0,10	0,07	0,75	0,04	0,73	0,98	0,02	0,03	0,20	0,02	0,16
KTKB	0,09	0,06	0,67	0,03	0,62	0,92	0,02	0,03	0,33	0,01	0,15
TFKB	0,12	0,07	0,65	0,04	0,72	1,12	0,03	0,05	0,23	0,02	0,13

Tablo 6: Bankaların Genel Karar Matrisi

Genel	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
BAJ	0,118	0,099	0,843	0,241	0,601	0,713	0,015	0,019	0,130	0,011	0,100
ARB	0,142	0,123	0,829	0,126	0,661	0,797	0,013	0,019	0,185	0,024	0,165
SB	0,178	0,168	0,791	0,288	0,538	0,680	0,013	0,010	0,145	0,022	0,122
BSF	0,153	0,148	0,785	0,173	0,650	0,829	0,018	0,005	0,151	0,017	0,111
CIMB	0,058	0,055	0,899	0,137	0,709	0,789	0,010	0,004	0,205	0,008	0,135
AIBB	0,070	0,070	0,840	0,123	0,658	0,802	0,020	0,001	0,305	0,005	0,077
PIBB	0,072	0,067	0,901	0,177	0,706	0,784	0,007	0,005	0,196	0,009	0,122
BR	0,153	0,135	0,790	0,271	0,673	0,851	0,022	0,018	0,139	0,019	0,128
DIB	0,143	0,106	0,760	0,139	0,615	0,809	0,060	0,038	0,163	0,021	0,143
SIB	0,170	0,139	0,666	0,095	0,553	0,833	0,063	0,031	0,223	0,014	0,085
EIB	0,107	0,104	0,764	0,050	0,586	0,767	0,124	0,004	0,325	0,009	0,080
ADIB	0,135	0,109	0,816	0,079	0,630	0,773	0,057	0,026	0,224	0,017	0,126
AUB	0,112	0,086	0,872	0,046	0,698	0,800	0,023	0,025	0,274	0,013	0,114
BB	0,118	0,082	0,870	0,060	0,703	0,808	0,012	0,036	0,266	0,010	0,088
KFH	0,120	0,024	0,809	0,092	0,481	0,594	0,075	0,096	0,342	0,011	0,093
ATKB	0,078	0,042	0,718	0,130	0,661	0,922	0,042	0,030	0,258	0,009	0,107
KTKB	0,081	0,045	0,694	0,137	0,603	0,875	0,019	0,019	0,324	0,011	0,143
TFKB	0,097	0,029	0,605	0,139	0,673	1,126	0,047	0,046	0,247	0,010	0,101
ASBB	0,191	0,118	0,768	0,093	0,372	0,485	0,059	0,072	0,335	0,010	0,052
ABIB	0,101	0,035	0,850	0,252	0,532	0,626	0,105	0,066	0,167	-0,001	-0,010
BISB	0,097	0,008	0,753	0,158	0,587	1,511	0,171	0,089	0,158	0,002	0,010

Ülkelerin sıralaması için oluşturulan karar matrislerine yönelik 2012 yılı örnek tablosu Tablo 7'de ülkelerin genel karar matrisi ise Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 7: 2012 Yılı Ülkelerin Karar Matrisi

ÜLKELER (2012)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,13	0,12	0,82	0,19	0,60	0,73	0,02	0,01	0,17	0,02	0,15
MALEZYA	0,08	0,07	0,88	0,18	0,62	0,71	0,02	0,01	0,33	0,01	0,16
BAE	0,14	0,11	0,73	0,08	0,57	0,79	0,12	0,03	0,27	0,01	0,08
KUVEYT	0,12	0,05	0,84	0,06	0,59	0,71	0,05	0,07	0,28	0,01	0,08
TÜRKİYE	0,10	0,07	0,69	0,04	0,69	1,00	0,03	0,04	0,25	0,01	0,15
BAHREYN	0,14	0,06	0,84	0,21	0,44	0,53	0,21	0,08	0,24	-0,01	-0,18

Tablo 8: Ülkelerin Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (Genel)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,15	0,13	0,81	0,21	0,61	0,75	0,01	0,01	0,15	0,02	0,12
MALEZYA	0,09	0,08	0,86	0,18	0,69	0,81	0,01	0,01	0,21	0,01	0,12
BAE	0,14	0,11	0,75	0,09	0,60	0,80	0,08	0,02	0,23	0,02	0,11
KUVEYT	0,12	0,06	0,85	0,07	0,63	0,73	0,04	0,05	0,29	0,01	0,10
TÜRKİYE	0,09	0,04	0,67	0,14	0,65	0,97	0,04	0,03	0,28	0,01	0,12
BAHREYN	0,13	0,05	0,79	0,17	0,50	0,87	0,11	0,08	0,22	0,00	0,02

Çalışmada yer alan bankalar için uygulanan TOPSIS yönteminin sonuçlarına göre bankalar sıralanmıştır. Tablo 5'te, 6 farklı ülkede faaliyette bulunan 21 bankanın 2012-2019 yıllarına ait finansal performans sıralamaları gösterilmiştir.

Tablo 9: 2012 -2019 Yılları Bankaların Performans Sıralamaları

Ülkeler	Bankalar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Malezya	CIMB	15	12	12	13	11	10	9	9
	AIBB	14	14	14	11	9	11	13	15
	PIBB	5	7	13	16	13	12	14	13
	BR	6	5	5	8	10	8	10	12
Bahreyn	ASBB	12	17	18	18	17	16	18	18
	ABIB	20	20	21	21	21	21	21	21
	BISB	21	21	20	20	20	20	20	4
BAE	DIB	17	13	10	6	7	5	4	10
	SIB	1	2	4	14	14	13	11	14
	EIB	18	18	17	15	15	14	6	5
	ADIB	3	3	2	4	6	7	3	11
Kuveyt	AUB	8	4	6	5	5	3	2	2
	BB	13	16	11	10	4	9	5	6
	KFH	19	19	19	19	19	17	15	16
Suudi A.	BAJ	16	15	16	3	12	15	17	17
	ARB	2	1	1	1	1	1	7	1
	SB	9	11	7	9	3	4	1	8
	BSF	4	10	3	2	2	2	8	3
Türkiye	ATKB	7	6	9	12	16	18	19	20
	KTKB	10	8	8	7	8	6	12	7
	TFKB	11	9	15	17	18	19	16	19

2012 yılına ait finansal performans sıralamasına göre en başarılı bankanın Birleşik Arap Emirlikleri ülkesinden Sharjah Islamic Bank olduğu tespit edilmiştir. Ülke bazında incelenecek olursa Malezya, Kuveyt ve Türkiye gibi ülkelerde faaliyet gösteren bankalar genelde orta sıralarda bulunmaktadır. Suudi Arabistan bankaları 2012 yılında başarılı bir finansal performans göstermiştir. Bahreyn'deki bankalar ise bu değerlendirmede genel itibariyle son sıralarda yer almaktadır. Türkiye'de 2012 yılı performans puanlarına göre en başarılı bankanın Albaraka Türk Katılım Bankası olduğu tespit edilmiştir.

2013 yılına ait finansal performans sıralamasına göre en başarılı banka Suudi Arabistan Al Rajhi Bank olmuştur. Ülke durumlarına bakılacak olursa Bahreyn'de faaliyet gösteren bankalar alt sıralarda yer alırken, Türkiye'deki bankalar genel olarak üst sıralarda yer almıştır. Malezya'daki ve Türkiye'deki bankaların bir önceki yıla göre finansal performansını artırdığını söylemek mümkündür. Kuveyt bankalarının da genel olarak finansal performansını düşürdüğü görülmektedir. Diğer ülkelerde katılım bankalarının sektörden aldıkları pay Türkiye'ye göre yüksek olmasına rağmen Türkiye'deki katılım bankaları 2013 yılında oldukça başarılı bir finansal performans göstermiştir.

2014 yılına ait finansal performans sıralamasına göre en başarılı bankanın Suudi Arabistan bankası Al Rajhi Bank olduğu tespit edilmiştir. Bahreyn'deki bankalar diğer yıllarda olduğu gibi 2014 yılında da son sıralarda yer almaktadır. Türkiye'deki bankaların ise bir önceki yıla göre finansal performansında düşüş söz konusudur.

2015 yılına ait finansal performans sıralamasına göre Suudi Arabistan bankası Al Rajhi Bank'ın en başarılı banka olduğu tespit edilmiştir. Bahreyn'de faaliyet gösteren bankalar 2015 yılında da son sıralarda yer almaktadır. Türkiye'deki katılım bankaları önceki yıllara göre finansal performansını düşürmüştür. Malezya bankaları, Affin Islamic Bank Berhad (AIBB) hariç finansal performansını genel olarak düşürmüştür. Türkiye'deki bankalar içerisinde 7. Sırada bulunan banka Kuveyt Türk Katılım Bankası'nın 2015 yılında en başarılı banka olduğu görülmektedir.

2016 yılına ait finansal performans sıralamasına göre en başarılı banka Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren Al Rajhi Bank olmuştur. Bank Al Jazira ise 2015 yılında 3. sırada yer alırken 2016 yılında 12. sıraya gerilemiştir. Malezya'daki bankalar 2016 yılında önceki yıla göre finansal performanslarını artırmıştır. Kuveyt İslami bankaları 2016 yılında finansal performanslarını artırmıştır. Türkiye'deki katılım bankalarının 2016 yılında da gerileme trendinde olduğu görülmektedir. 2016 yılında Türkiye'deki katılım bankaları arasında en başarılı banka Kuveyt Türk Katılım bankası olmuştur.

2017 yılına ait finansal performans sıralamasına göre en başarılı banka Suudi Arabistan Bankası Al Rajhi Bank olmuştur. Bahreyn İslami bankaları yine son sıralarda yer alırken BAE'de faaliyet gösteren bankalar finansal performanslarını oldukça düşürmüştür. Türkiye'deki katılım bankaları ise Kuveyt Türk Katılım Bankası hariç finansal performanslarını önceki yıllara göre düşürmeye devam etmiştir.

2018 yılına ait finansal performans sıralamasına göre Suudi Arabistan Samba Bank en başarılı banka olmuştur. Samba Bank dışında diğer Suudi Arabistan bankalarında gerileme yaşandığı görülmektedir. Türkiye'deki katılım bankaları 19., 12. ve 16. sıralarda yer alarak 2018 yılında oldukça düşük bir finansal performans sergilemiştir. Kuveyt bankaları ise genel olarak finansal performans başarısını yükseltmiştir.

2019 yılına ait finansal performans sıralamasına göre Suudi Arabistan Al Rajhi Bankası en başarılı performans gösteren banka olmuştur. Bahreyn bankaları genel olarak sıralamada önceki yıllara yakın sıralamalarda yer alırken Bahrain Islamic Bank gelişme göstererek 4. sıraya yükselmiştir. Türkiye'deki katılım bankaları ise 2019 yılında da başarılı bir performans sergileyemediği tespit edilmiştir. Ancak Kuveyt Türk Katılım Bankası 7. sırada yer alarak nispeten daha başarılı bir finansal performans sergilemiştir.

Katılım Bankalarının Genel Finansal Performans Değerlendirmesi Sonuçları

21 adet katılım bankasının C_i^* değerleri baz alınarak TOPSIS yöntemi uygulanmıştır. Uygulamada 2012-2019 yıllarına ait tüm C_i^* değerleri ile yeniden performans sıralaması oluşturulmuştur. Bu uygulamanın sonuçlarına aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 10: Genel Performans Değerlendirmesi ve Sıralaması

Ülkeler	Aday	C_i^*	Sıralaması
Suudi A.	BAJ	0,608345	14
	ARB	0,756374	1
	SB	0,676103	5
	BSF	0,720294	2
Malezya	CIMB	0,630455	12
	AIBB	0,618393	13
	PIBB	0,632299	11
	BR	0,666596	6
BAE	BRIB	0,645508	8
	SIB	0,64785	7
	EIB	0,558198	16
	ADIB	0,677804	4
Kuveyt	AUB	0,683808	3
	BB	0,645198	9
	KFH	0,433189	19
Türkiye	ATKB	0,572852	15
	KTKB	0,641481	10
	TFKB	0,545412	17
Bahreyn	ASBB	0,520161	18
	ABIB	0,261981	20
	BISB	0,260499	21

Bankaların 8 yıllık verileri ile oluşan genel finansal performans sıralamalarına göre ilk üç sırada yer alan bankalar sırasıyla Suudi Arabistan bankaları ARB, BSF ve Kuveyt bankası AUB'dir. Suudi Arabistan bankaları genel performans sıralamasında BAJ bankası hariç ilk beş sırada yer almaktadırlar. BAJ bankası ise oldukça düşük bir finansal performans sergileyerek 14. Sırada yer almıştır. Malezya bankaları BR bankası hariç genel finansal performans sıralamasında orta kısımlarda yer almışlardır. BR bankası ise 6. Sırada yer alarak nispeten yüksek bir finansal performans göstermektedir. BAE bankaları genel finansal performans sıralamasında ortanın üstünde yer alarak iyi bir finansal performans sergilemektedirler. Kuveyt bankalarından AUB bankası 3. Sırada yer alarak diğer Kuveyt bankalarında oldukça yüksek bir finansal performans sergilerken BB bankası 9. Sırada yer almakta, KFH bankası ise 19 sırada yer almaktadır. Türkiye bankalarında KTKB bankası ülkedeki diğer bankalardan daha başarılı bir finansal performansa sahiptir. Ancak ATKB ve TFKB bankaları ortanın altında yer alan sıralamaları ile düşük bir finansal performans ortaya koymaktadır. Bahreyn bankaları ise genel finansal performans sıralamasında son sıralarda yer almaktadırlar.

Ülkelerin C_i^* değerleri ve sıralamalarına yönelik sonuçlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 11: Ülkelerin TOPSIS Sonucuna Yönelik C_i^* Değerleri

ÜLKELER / C_i^* Değerleri	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
SUUDİ ARABİSTAN	0,76	0,67	0,67	0,69	0,73	0,70	0,70	0,59
MALEZYA	0,74	0,68	0,65	0,60	0,62	0,61	0,65	0,54
BAE	0,69	0,61	0,63	0,60	0,60	0,58	0,71	0,57
KUVEYT	0,62	0,51	0,48	0,49	0,55	0,57	0,68	0,57
TÜRKİYE	0,78	0,71	0,64	0,52	0,46	0,43	0,49	0,43
BAHREYN	0,12	0,21	0,17	0,18	0,18	0,17	0,28	0,40

Tablo 12: Ülkelerin TOPSIS Sonucuna Yönelik Sıralamaları

ÜLKELER / SIRALAMALAR	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
SUUDİ ARABİSTAN	2	3	1	1	1	1	2	1
MALEZYA	3	2	2	2	2	2	4	4
BAE	4	4	4	3	3	3	1	2
KUVEYT	5	5	5	5	4	4	3	3
TÜRKİYE	1	1	3	4	5	5	5	5
BAHREYN	6	6	6	6	6	6	6	6

Ülkelerin finansal performans sıralamalarına göre 2012 yılında Türkiye 1. Sırada yer alırken Suudi Arabistan 2 sırada, Malezya ise 3. Sırada yer almaktadır. 2013 yılında da yine aynı sıralamalar söz konusudur. 2014 yılında Türkiye'nin 1. Sırada ki yerini Suudi Arabistan'ın aldığı Malezya'nın 2. Sıraya yükseldiği, Türkiye'nin ise 3. Sırada kaldığı görülmektedir. 2015 yılında Suudi Arabistan 1. Sırada, Malezya 2. Sıradayken BAE'nin 3. Sıraya yükseldiği görülmektedir. 2016 ve 2017 yıllarında Suudi Arabistan, Malezya, BAE sıralaması 2015 yılı ile aynı kalmıştır. 2018 yılında BAE 1. Sıraya yükselirken, Suudi Arabistan 2. Sıraya, Malezya ise 4. Sıraya gerilemiş, Kuveyt ise 3. Sıraya yükselmiştir. 2019 yılında Suudi Arabistan 1. Sırada, BAE 2. Sırada, Kuveyt 3. Sırada yer almıştır. Türkiye ilk iki yıl çok iyi bir finansal performans sergilerken sonraki yıllarda performansı düşmüş ve 5. Sıraya kadar gerilemiştir. Malezya 2018 yılına kadar ilk üç sırada yer alırken 2018 ve 2019 yıllarında 4. Sıraya kadar gerilemiştir. Bahreyn ise tüm yıllarda 6. Sıradaki yerini korumuştur.

Tablo 13: Ülkelerin İslami Bankacılık Aktif Toplamları Sıralaması (2012-2019)

ÜLKELER / SIRALAMALAR	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
SUUDİ ARABİSTAN	1	1	1	1	1	1	1	1
MALEZYA	2	2	2	3	2	2	2	2
BAE	3	3	3	2	3	3	3	3
KUVEYT	4	4	4	4	4	4	4	4
TÜRKİYE	6	6	5	5	5	5	5	6
BAHREYN	5	5	6	6	6	6	6	5

Ülkelerin toplam aktif sıralamalarına göre tüm yıllarda Suudi Arabistan, Malezya, BAE ve Kuveyt ilk dört sıradaki yerini korumaktadır. Dolayısıyla bu ülkeler küresel İslami bankacılık toplam aktif payı en yüksek ülkeler arasındadır. Türkiye ve Bahreyn'in ise kendi arasında yer değiştirdiği görülmektedir. 2014-2018 yıllarında Türkiye'nin toplam aktifi Bahreyn'e göre daha yüksektir. 2012, 2013 ve 2019 yıllarında ise Bahreyn'in toplam aktifi Türkiye'den daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Tablo 13'ü oluştururken yararlanılan veriler Ekler bölümünde yer almaktadır.

Türkiye, Tablo 12'de 2012 ve 2013 yıllarında finansal performans olarak birinci sırada yer alırken aktif toplam sıralamasında ise altıncı sırada yer almıştır. Bu önemli fark için Türkiye'deki katılım bankalarının aktif toplamaları düşük olsa da iyi bir finansal yönetim sağlayarak başarılı bir sonuç sergilediği söylenebilmektedir. Aktif toplamalarının düşük olmasının bu dönemlerde banka sayısının az olması, ürün çeşitlendirmesinin daha az olması ve katılım bankacılığının daha az yaygın olması gibi nedenlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. 2016-2019 yıllarında ise finansal performans sıralaması ile toplam aktif

sıralaması birbirine paralellik oluşturmaktadır. Diğer ülkelerde ise genel olarak bir paralellik söz konusu olmuştur.

Ülkelerin genel finansal performans sıralaması ve toplam aktif payları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 14: Ülkelerin TOPSIS Sıralamaları İle Toplam Aktif Payları Karşılaştırması

ÜLKELER	S _i ⁺	S _i ⁻	C _i [*]	ÜLKELERİN İSLAMİ BANKACILIK AKTİF TOPLAMLARI ORTALAMASI (2012-2019)	TOPSIS SIRALAMASI
SUUDİ ARABİSTAN	0,04	0,11	0,72	%40	1
MALEZYA	0,05	0,10	0,67	%21	2
BAE	0,05	0,09	0,65	%18	3
KUVEYT	0,06	0,08	0,57	%11	4
TÜRKİYE	0,06	0,08	0,57	%5	5
BAHREYN	0,11	0,02	0,16	%5	6

Ülkelerin genel performans sıralamalarına göre en başarılı ilk üç ülke sırasıyla Suudi Arabistan, Malezya ve BAE'dir. Kuveyt bu genel sıralamada dördüncü sırada yer alırken Türkiye beşinci sırada ve Bahreyn ise altıncı sırada yer almaktadır. Çalışmanın temel amaçları arasında yer alan küresel İslami bankacılık toplam aktif sıralaması ile finansal performans sonuçlarının karşılaştırılması konusuna bakılacak olursa her iki sıralama da birebir örtüşmektedir.

Sonuç

Bankacılık sektörü, finansal sistem içerisinde her geçen gün önemi artan ve sürekli büyüyen bir sektördür. Bu sektör içerisinde yer alan İslami Bankacılık da son yıllarda varlıklarını artırmakta ve mevcut sektörde büyümeye devam etmektedir. Ortadoğu ve Kuzeydoğu Asya bölgelerinde yer alan ülkelerin yanı sıra Avrupa ülkeleri, ABD ve diğer ülkelerde de faaliyet alanı bulmaktadır. Türkiye'de de bu sistem katılım bankacılığı olarak isimlendirilmekte ve gelişimi desteklenmektedir. TKBB'nin 2023 hedefleri arasında katılım bankacılığı sisteminin Türkiye'deki bankacılık sektöründen %15 pay alması yer almaktadır. Bu hedef doğrultusunda 2015 yılında Vakıf Katılım, 2016 yılında Ziraat Katılım ve 2019 yılında Emlak Katılım bankaları sisteme dâhil edilerek mevcut pay artırılmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmada 6 ülkede faaliyet gösteren 21 adet katılım bankasının veya İslami bankanın finansal performansları TOPSIS yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bankaların ortalamaları hesaplanarak ülkeler için bir finansal performans sıralaması oluşturulmuştur. Değerlendirmeye dâhil edilen ülkeler; Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt, Malezya, Bahreyn ve Türkiye'dir. Bu çalışmada yer alan ülkeler seçilirken IFDI 2019 raporunun İslami bankacılık

toplam aktif payları sıralaması dikkate alınmıştır. Bu sıralamaya göre İslami Bankalar arasında en büyük toplam aktif payına sahip olan ülke Suudi Arabistan, en düşük toplam aktif payına sahip olan ülke ise Bahreyn'dir. Bu çalışmanın sonucunda en yüksek finansal başarı sağlayan bankalar Suudi Arabistan'da faaliyet gösteren bankalar, en düşük başarı sağlayan bankalar ise Bahreyn'de faaliyet gösteren bankalardır. Türkiye ise İslami bankacılık toplam aktifleri sıralamasında 7. sırada bulunmaktadır. Bu çalışmanın sonucuna göre İslami bankacılık toplam aktif büyüklükleri ile İslami bankaların finansal performans başarıları birbirine paralellik oluşturmaktadır. Türkiye'nin finansal performans başarısında katılım bankalarının aktif büyüklüklerinin yüksek olması, bu aktiflerin doğru bir şekilde ürün çeşitlendirmesinin yapılması ve yönetim politikaları önem arz etmektedir.

Türkiye'deki bankaların finansal performans başarısına ayrıntılı olarak bakacak olursak en başarılı performans gösterdiği dönem 2013 yılı olarak tespit edilmiştir. Bu durumun nedeni olarak 2012 yılında sukuk ihraçları çerçevesinde atılan önemli adımların olumlu yansımaları olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'deki bankalardan Kuveyt Türk Katılım Bankası genel sıralamada 10. sırada yer alarak nispeten yüksek bir finansal performans başarıları yakalamıştır. Kuveyt Türk Katılım Bankası Türkiye'deki katılım bankaları arasında en yüksek aktif büyüklüğüne sahiptir. Ayrıca GF MAG (Global Finance Magazine) 2019 verilerine göre de Türkiye'nin en başarılı katılım bankası olarak Kuveyt Türk Katılım Bankası seçilmiştir.

Katılım bankacılığı sistemi fon toplayabildiği ve bu fonları iyi yönetebildiği kadar finansal performansını artırmaktadır. Türkiye'de Emlak Katılım bankasının devlet desteği ile sektöre yeni giriş yapmış olması sektörü güçlendirmek adına önemli bir hamledir. Katılım bankalarının sayısının artırılması, şube sayısının artırılması ve İslami finans ürünlerinin çeşitlendirilmesi toplanan fon miktarını artırabilecektir. Katılım bankalarının yüksek miktarlarda fon toplayabilmesi ve bu fonların stratejik yatırım sahalarında değerlendirilmesi sektörün büyümesine ve bankaların daha başarılı performans sergileyerek dünyada önemli bir yer edinmesine yardımcı olabilecektir.

TKBB 2023 hedefleri doğrultusunda katılım bankalarının Türkiye'de bankacılık sektöründen almış olduğu payları %15 hedefine çıkarmak istemektedir. Bu hedef ile bankaların performansları değerlendirildiğinde bankaların Kuveyt Türk hariç 2012-2019 yılları arasında sürekli gerileyen bir performansa sahip olması bu hedefin gerçekleştirilmesi açısından engel teşkil eden durumlardan biri olduğu görülmektedir. Bu hedef doğrultusunda bu bankaların performanslarını artırmak için önemli adımlar atmaları gerekmektedir. Katılım bankalarının finansal performans sıralamaları ve dünya İslami bankacılık aktif toplamları sıralaması değerlendirildiğinde her iki sıralamanın paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bankaların finansal performanslarını daha başarılı hale getirmek istemeleri durumunda daha çok fon toplayıp daha fazla fon kullanarak etkili bir yönetim politikası ile ve en önemlisi İslami finans ürünlerinde çeşitlendirmeye giderek daha başarılı olabilmeleri mümkün görünmektedir. Tabii tüm bu düşüncelerin yanı sıra performans sıralamasında önde gelen ülkelerden Malezya ve Türkiye hariç diğer ülkelerin petrol anlamında zengin olması ve bu petrolden sağlamış oldukları gelirleri İslami bankacılık sektörüne aktarmaları sayesinde

pazara hâkim olmalarının göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Malezya'nın ise bu sektörde başarılı performans sergilemesini ülke olarak İslami finans konusunda önemli yatırımlar yapmaları ve bu sektöre vermiş oldukları değerle yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca ürün çeşitlendirme konusunda kendini geliştirmiş olan Malezya diğer zengin ülkelerin arasında yükselen bir değere sahip olmaktadır.

Tanıtım konusunda katılım bankaları için gerekli çalışmaların yapılması ve İslami finans ürünlerinin çeşitlendirilmesi Türkiye'deki sektörün güçlenmesini sağlayabilecek yapı taşları olabileceği düşünülmektedir. Katılım bankalarının yüksek miktarlarda fon toplayabilmesi ve bu fonların stratejik yatırım sahalarında değerlendirilmesi hem ülkenin ekonomik olarak güçlenmesine hem de bankaların daha başarılı performans sergileyerek dünyada önemli bir yer edinmesine yardımcı olabilecektir. Ayrıca katılım bankalarının şube sayılarının artırılması ve sektöre daha fazla bankanın giriş yapması da katılım bankacılığı sektörünün daha fazla fon toplayıp daha fazla kredi kullandırmasına olanak sağlayabilecektir. Bu fonların doğru yatırımlarda kullanılması sektörün büyümesine ve aynı zamanda ekonomiye de katkı sağlayabilecektir.

Bu çalışmada İslami bankacılık toplam aktifleri ile finansal performans sıralamalarının birbirini desteklediği tespit edilmiş ve bankaların veya ülkelerin aktif toplamlarını artırmaları finansal performanslarını da artırmalarını sağlayacak önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Alsu vd.(2018) çalışmalarında benzer ülkelere ve kısmen benzer finansal oranlar ile TOPSIS yöntemini kullanarak finansal performans karşılaştırması yapmışlar ve Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların orta kısımlarda yer aldığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada ise finansal oranlar, bankalar ve ülkeler farklılaştırılarak TOPSIS uygulaması yapılmış ve çalışmanın devamında bankaların ortalaması alınarak ülkeler için sıralama oluşturulmuştur. Böylece daha önce herhangi bir çalışmada rastlanmamış bir karşılaştırma yapılarak literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Alrifai, T. (2017). *İslami Finans ve Yeni Finansal Sistem*. (Çev. Barış Satılmış) Ankara: Buzdağı Yayınevi
- Alsu, E., Taşdemir, A., ve Kallo, Z. (2018). "Katılım Bankalarının Performanslarının Değerlendirilmesi: TOPSIS Yöntemi ile Uluslararası Karşılaştırma". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(1), 303-316.
- Arıçelik, G. (2010). "Ticari Bankalarda Performans Ölçümü: Camels Analizine Dayalı Bir İnceleme". Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Canbaz, M. (2018). *Katılım Bankacılığı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Coşkun, Ali. (2005). "İşletmelerde Performans Yönetimi: Bir Yönetim Muhasebesi Aracı Olarak Performans Karnesi". İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi.
- Çelik, S., ve Doğan, İ. (2017). "Katılım Bankacılığının Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi". F. Kaya içinde, *Katılım Bankacılığı* (15-45). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Dikkaya, M., ve Kutval, Y. (2014). *Katılım Bankacılığı Türkiye Örneği*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Dymova, L., Sevastjanov, P., ve Tikhonenko, A. (2013). "An approach to generalization of fuzzy TOPSIS method". *Information Sciences*, 149-162.
- Erdem, M., ve Tatlı, H. (2020). *Teorik ve Pratik Bakımdan Dünya'da ve Türkiye'de İslami Finans*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ERNST & YOUNG. (2016). *World Islamic Banking Competitiveness Report*. Erişim Tarihi: 22.10.2021.
- ERNST & YOUNG. (2017). *Banking in Emerging Markets. GCC FinTech Play 2017*. Erişim Tarihi: 22.10.2021.
- Esmer, Y., & BAĞCI, H. (2016). Katılım bankalarında finansal performans analizi: Türkiye örneği-Financial Performance Analysis of Participation Banks: The Case of Turkey. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(15), 17-30.
- GFMAG. World's Best Islamic Financial Institutions 2020: Fair Winds Before The Storm. <https://www.gfmag.com/magazine/may-2020/worlds-best-islamic-financial-institutions-2020> adresinden alındı.Erişim Tarihi: 12.05.2020.
- Ghasempour, S., ve Salamı, M. (2016). "Ranking Iranian Private Banks Based on the CAMELS Model Using the AHP Hybrid Approach and TOPSIS". *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 6(4), 52-62.
- Güngör, K. (2015). "Malezya'daki Faizsiz Bankacılık Modelinin Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Analiz". *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı*, 3(29), 54-61.

- IFDI. (2019). *Islamic Finance Development Report 2012-2019*. ICD-REFINITIV. Erişim Tarihi: 20.10.2021.
- IFSB (Islamic Financial Services Board). *Research – Reports – Proceedings – Metadata – Data by Country (Islamic Banking)*. <https://www.ifsb.org> adresinden alındı. Erişim Tarihi: 24.10.2021.
- IFSI. (2019). *Islamic Financial Services Industry Stability Report*. Kuala Lumpur: Islamic Financial Services Board. Erişim Tarihi: 10.06.2020.
- Kamaruddin, B. H., ve Mohd, R. (2013). "CAMEL Analysis of Islamic Banking and Conventional Banking in Malaysia". *Business and Management Quarterly Review*, 4(3 ve 4), 81-89.
- Keleş, H. (2001). "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Tartışma". *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 189-207.
- Özer, M. A. (2009). Performans Yönetimi Uygulamalarında Performansın Ölçümü ve Değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, (73), 3-29.
- Özbek, A. (2017). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel İle Problem Çözümü*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Saldanlı, A., ve Sırma, İ. (2014). "TOPSIS Yönteminin Finansal Performans Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği". *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(41), 185-202.
- Semiz, Y. (2016). "Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Dergisi*, 19(1), 89-101.
- SERPAM. (2013). *İslami Finans Kavramı, Ürünler, Dünya'da ve Türkiye'de Gelişimi ve Geleceği*. İstanbul: Sermaye Piyasaları Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Sufian, F., ve Noor, M. (2009). "The determinants of Islamic banks' efficiency changes". *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 2(2), 120-138.
- Şahin, A., ve Tetik, N. (2020). "Katılım Bankalarının Finansal Performans Analizi". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(2), 293-314.
- TKKB (2020). *Katılım Bankaları 2019*, <https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Katilim-Bankalari-2019.pdf> adresinden alındı.
- Wanke, P., Azad, M. K., ve Barros, C. (2016). "Predicting efficiency in Malaysian Islamic banks: A two-stage TOPSIS and neural networks approach". *Research in International Business and Finance*, cilt: 36, 485-498.
- Wanke, P., Hassan, M., ve Gavião, L. (2017). "Islamic Banking and Performance in The Asean Banking Industry: A TOPSIS Approach With Probabilistic Weights". *International Journal of Business and Society*, 18(1), 129-150.

- Yayar, R., ve Baykara, H. V. (2012). "TOPSIS Yöntemi İle Katılım Bankalarının Etkinliği ve Verimliliği Üzerine Bir Uygulama". *Business and Economics Research Journal*, 3(4), 21-42.
- Yetiz, F. (2021). "TOPSIS Yöntemi İle Türk Katılım Bankalarının Performans Analizi ve Bankacılıkta Risk Yönetim Politikalarının Önemi". *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 3(1), 121-138.

Extended Abstract

Institutions classified as Islamic banks in the world literature and participation banks in Turkey differ from traditional banking and constitute a banking system that operates with interest-free instruments. Participation banks, which started operating in European countries, the United States and the Far East in recent years, continue to increase their popularity.

Participation banking has been developing around the world based on two basic models. The first of these is the conservative model implemented by the Gulf countries while the other is the model implemented by Malaysia. Malaysia develops and implements tools that are suitable for Islamic finance as alternatives to all other financial tools used in commercial banking. On the other hand, all banks in Iran operate in the Islamic banking sector.

Iran, Saudi Arabia, UAE, Kuwait, Qatar and Malaysia are among the leading countries in the global Islamic banking sector. Countries such as Indonesia, Bahrain, Turkey and Bangladesh are also in the top ten in the Islamic banking total assets ranking. The highest Islamic banking assets belong to Iran with 588 billion dollars and a share of 28.6%. Additionally, the country with the highest number of Islamic banks is also Iran with 42 banks. The countries following Iran are: Saudi Arabia (24.9%), Malaysia (11.1%), UAE (8.7%), Kuwait (6.3%), Qatar (6.1%), Turkey (2.6%), Bangladesh (2.1%) Indonesia (2.0%) and Bahrain (1.8%), respectively. Based on this, it can be said that Turkey is in a better position compared to countries such as Bangladesh, Bahrain and Indonesia in terms of Islamic banking assets. Countries such as Kuwait and Qatar, on the other hand, possess significant total assets despite having a low number of Islamic banks.

In terms of the share within countries' own banking sectors, Saudi Arabia is the country that has the highest share with 50-60%. Kuwait ranks second with a share of 40.6%. The share of interest-free banks within the banking sector in Turkey, which ranks last in this aspect, was 5.3% in 2018, while this share increased to 6.3% in 2019. Participation Banks Association Of Turkey (TKBB) aims for the participation banking system to have a share of 15% within the banking sector in Turkey by 2023. In line with this goal, attempts are being made to increase the current share as Vakıf Participation was included in the system in 2015, Ziraat Participation in 2016 and Emlak Participation in 2019.

In the present study, the Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) method was used in the evaluation of participation banks' financial performance. The TOPSIS method was used in many studies in the literature, and was also used in the comparison of the financial performance of companies. In the TOPSIS method, the option closest to the ideal solution constitutes the best decision. In the present study, Capital Adequacy, Balance Structure, Asset Quality, Liquidity and Profitability ratios were used in the comparison of the international financial performances of participation banks. These ratios constitute the criteria of the application of the TOPSIS method. 8 years of financial data and 11 different financial ratios for 21 participation banks were used. The data of the Islamic banks operating in the countries included within the present study were accessed through the year-

end activity reports published by each bank. The data for the participation banks in Turkey were accessed through TKBB. In the measurement of the banks selected for the study, data for the years 2012-2019 were used. The financial ratios used in the study were weighted equally, the banks that have been successful throughout the years were selected among the alternatives, and all alternatives were ranked. In the last step of the study, a TOPSIS application was carried out for all years. The countries included in the evaluation are: Saudi Arabia, UAE, Kuwait, Malaysia, Bahrain and Turkey. The Islamic banking asset share ranking in the 2012-2019 report published by the IFDI was taken into consideration in the selection of the countries included in the present study.

According to this ranking, the country with the largest asset share among Islamic banks is Saudi Arabia while the country with the lowest asset share is Bahrain. As a result of the present study, it was determined that the banks with the highest financial success are those operating in Saudi Arabia while the ones with the lowest success are those in Bahrain. Turkey is ranked seventh in the Islamic banking assets ranking. According to the results of the present study, the financial performance of the banks are consistent with the Islamic banking asset shares ranking. Therefore, it was determined that the financial success of participation banks is in parallel with Islamic banking asset sizes.

The participation banking system improves its financial performance as much as it can collect funds and manage these funds efficiently. The amount of funds collected can be increased by increasing the number of participation banks, increasing the number of branches and diversifying Islamic finance products. Enabling participation banks to collect large amounts of funds and utilize these funds in strategic investment areas can help improve the performance of banks and gain global importance.

As a result of the present study, it was determined that the most successful banks are those operating in countries such as Saudi Arabia, UAE and Kuwait. Al Rajhi Bank from Saudi Arabia, Ahli United Bank from Kuwait, Abu Dhabi Bank from the United Arab Emirates and Kuveyt Türk Participation Bank from Turkey were found to have demonstrated significant performance and were ranked in the top six.

EKLER**Tablo 15: 2013 Yılı Karar Matrisi**

2013	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,054	0,050	0,911	0,107	0,710	0,779	0,009	0,004	0,235	0,007	0,137
AIBB	0,057	0,057	0,935	0,111	0,491	0,524	0,022	0,001	0,479	0,005	0,084
PIBB	0,075	0,075	0,905	0,109	0,664	0,734	0,009	0,001	0,301	0,010	0,138
BR	0,139	0,122	0,806	0,248	0,690	0,856	0,023	0,017	0,160	0,023	0,166
ASBB	0,226	0,089	0,745	0,116	0,360	0,483	0,015	0,138	0,282	0,011	0,050
ABIB	0,101	0,028	0,868	0,206	0,512	0,589	0,110	0,073	0,309	0,001	0,006
BISB	0,086	-0,053	0,899	0,118	0,480	0,534	0,271	0,139	0,259	0,007	0,078
DIB	0,144	0,105	0,721	0,121	0,495	0,686	0,101	0,039	0,285	0,015	0,105
SIB	0,209	0,167	0,608	0,057	0,576	0,948	0,057	0,042	0,236	0,014	0,068
EIB	0,105	0,102	0,734	0,050	0,545	0,742	0,188	0,003	0,350	0,004	0,034
ADIB	0,127	0,106	0,792	0,060	0,599	0,755	0,070	0,021	0,280	0,014	0,111
AUB	0,102	0,066	0,883	0,022	0,676	0,766	0,031	0,036	0,288	0,013	0,131
BB	0,123	0,066	0,864	0,031	0,675	0,781	0,019	0,057	0,262	0,006	0,047
KFH	0,128	-0,004	0,779	0,075	0,403	0,517	0,130	0,132	0,292	0,009	0,072
BAJ	0,096	0,074	0,874	0,210	0,583	0,667	0,012	0,022	0,173	0,011	0,114
ARB	0,137	0,122	0,840	0,141	0,677	0,805	0,016	0,015	0,198	0,027	0,194
SB	0,170	0,161	0,809	0,294	0,553	0,684	0,018	0,009	0,123	0,022	0,130
BSF	0,137	0,132	0,795	0,202	0,655	0,823	0,014	0,005	0,116	0,014	0,104
ATKB	0,087	0,060	0,728	0,058	0,696	0,957	0,023	0,027	0,227	0,014	0,161
KTKB	0,089	0,061	0,658	0,056	0,627	0,953	0,024	0,028	0,318	0,012	0,130
TFKB	0,100	0,060	0,603	0,058	0,694	1,152	0,025	0,040	0,249	0,013	0,131

Tablo 16: 2014 Yılı Karar Matrisi

2014	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,064	0,059	0,902	0,129	0,728	0,807	0,013	0,005	0,219	0,008	0,122
AIBB	0,061	0,060	0,937	0,127	0,563	0,601	0,018	0,001	0,382	0,005	0,086
PIBB	0,070	0,069	0,900	0,231	0,667	0,740	0,009	0,001	0,256	0,009	0,133
BR	0,143	0,126	0,787	0,259	0,677	0,860	0,021	0,017	0,170	0,022	0,155
ASBB	0,168	0,086	0,732	0,075	0,313	0,427	0,055	0,082	0,310	0,008	0,048
ABIB	0,093	0,030	0,868	0,241	0,522	0,602	0,110	0,063	0,171	0,001	0,012
BISB	0,090	-0,026	0,891	0,141	0,599	0,673	0,125	0,116	0,138	0,011	0,118
DIB	0,143	0,107	0,777	0,147	0,597	0,768	0,072	0,036	0,167	0,023	0,158
SIB	0,176	0,140	0,655	0,061	0,556	0,849	0,055	0,036	0,241	0,014	0,082
EIB	0,105	0,102	0,766	0,075	0,608	0,794	0,113	0,003	0,260	0,008	0,081
ADIB	0,122	0,096	0,807	0,057	0,652	0,809	0,042	0,026	0,224	0,016	0,128

AUB	0,094	0,067	0,893	0,042	0,690	0,773	0,031	0,028	0,280	0,013	0,139
BB	0,114	0,066	0,876	0,048	0,682	0,778	0,011	0,048	0,266	0,011	0,095
KFH	0,122	0,003	0,834	0,080	0,473	0,566	0,110	0,119	0,361	0,009	0,076
BAJ	0,093	0,072	0,876	0,170	0,620	0,707	0,009	0,021	0,172	0,009	0,093
ARB	0,136	0,121	0,839	0,138	0,669	0,798	0,013	0,016	0,163	0,022	0,163
SB	0,179	0,169	0,797	0,297	0,571	0,716	0,013	0,010	0,102	0,023	0,129
BSF	0,140	0,136	0,790	0,239	0,617	0,781	0,010	0,004	0,117	0,019	0,133
ATKB	0,078	0,052	0,722	0,063	0,671	0,930	0,021	0,026	0,236	0,011	0,146
KTKB	0,089	0,064	0,651	0,066	0,605	0,929	0,023	0,025	0,338	0,011	0,123
TFKB	0,094	0,051	0,571	0,077	0,688	1,206	0,026	0,043	0,231	0,010	0,106

Tablo 17: 2015 Yılı Karar Matrisi

2015	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,066	0,061	0,886	0,124	0,739	0,834	0,011	0,005	0,191	0,007	0,112
AIBB	0,071	0,071	0,825	0,116	0,687	0,833	0,015	0,001	0,256	0,006	0,089
PIBB	0,065	0,064	0,907	0,201	0,695	0,766	0,007	0,000	0,210	0,007	0,115
BR	0,152	0,135	0,789	0,260	0,683	0,866	0,019	0,017	0,174	0,020	0,130
ASBB	0,193	0,100	0,739	0,075	0,405	0,548	0,086	0,093	0,343	0,006	0,033
ABIB	0,094	0,036	0,857	0,243	0,556	0,648	0,067	0,058	0,148	0,003	0,035
BISB	0,112	0,022	0,871	0,134	0,624	0,717	0,088	0,090	0,138	0,011	0,102
DIB	0,152	0,115	0,765	0,146	0,649	0,848	0,044	0,038	0,123	0,026	0,168
SIB	0,157	0,126	0,636	0,079	0,547	0,861	0,069	0,031	0,225	0,014	0,087
EIB	0,096	0,093	0,796	0,043	0,642	0,807	0,096	0,003	0,275	0,012	0,126
ADIB	0,127	0,102	0,828	0,074	0,662	0,800	0,037	0,025	0,197	0,016	0,128
AUB	0,092	0,073	0,894	0,036	0,687	0,768	0,025	0,019	0,288	0,011	0,119
BB	0,102	0,063	0,888	0,045	0,693	0,781	0,009	0,039	0,263	0,011	0,110
KFH	0,124	0,027	0,833	0,080	0,492	0,591	0,095	0,097	0,370	0,011	0,092
BAJ	0,117	0,104	0,849	0,177	0,662	0,779	0,008	0,013	0,133	0,020	0,174
ARB	0,148	0,130	0,826	0,126	0,666	0,806	0,016	0,018	0,171	0,023	0,153
SB	0,172	0,162	0,810	0,296	0,552	0,681	0,009	0,010	0,126	0,022	0,129
BSF	0,150	0,145	0,780	0,154	0,672	0,861	0,009	0,004	0,142	0,022	0,147
ATKB	0,071	0,045	0,688	0,062	0,628	0,912	0,025	0,026	0,286	0,010	0,146
KTKB	0,081	0,056	0,669	0,058	0,615	0,919	0,017	0,025	0,323	0,011	0,131
TFKB	0,082	0,022	0,575	0,083	0,700	1,218	0,046	0,065	0,205	0,007	0,083

Tablo 18: 2016 Yılı Karar Matrisi

2016	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,062	0,059	0,873	0,128	0,708	0,811	0,010	0,004	0,191	0,008	0,131

AIBB	0,076	0,075	0,770	0,125	0,779	1,012	0,008	0,001	0,189	0,007	0,097
PIBB	0,072	0,061	0,902	0,194	0,750	0,831	0,006	0,011	0,147	0,008	0,113
BR	0,154	0,137	0,794	0,266	0,683	0,860	0,020	0,016	0,178	0,016	0,107
ASBB	0,193	0,130	0,771	0,073	0,397	0,515	0,138	0,063	0,400	0,010	0,050
ABIB	0,087	0,018	0,855	0,230	0,562	0,657	0,082	0,069	0,133	0,001	0,011
BISB	0,114	0,045	0,871	0,143	0,652	0,749	0,080	0,069	0,124	0,008	0,072
DIB	0,156	0,121	0,759	0,144	0,657	0,866	0,039	0,034	0,121	0,023	0,149
SIB	0,145	0,117	0,661	0,122	0,510	0,771	0,071	0,028	0,234	0,014	0,095
EIB	0,113	0,109	0,725	0,025	0,614	0,846	0,099	0,004	0,328	0,002	0,016
ADIB	0,126	0,101	0,850	0,086	0,640	0,752	0,042	0,025	0,211	0,016	0,126
AUB	0,121	0,103	0,865	0,055	0,733	0,847	0,026	0,017	0,244	0,011	0,091
BB	0,122	0,089	0,868	0,052	0,723	0,833	0,008	0,032	0,327	0,012	0,098
KFH	0,124	0,044	0,795	0,088	0,496	0,623	0,083	0,080	0,353	0,010	0,079
BAJ	0,122	0,109	0,832	0,246	0,635	0,763	0,011	0,013	0,099	0,013	0,108
ARB	0,153	0,134	0,829	0,100	0,662	0,799	0,013	0,019	0,202	0,024	0,156
SB	0,184	0,173	0,790	0,222	0,541	0,685	0,009	0,011	0,203	0,022	0,118
BSF	0,146	0,142	0,800	0,118	0,636	0,795	0,013	0,004	0,225	0,017	0,118
ATKB	0,069	0,033	0,705	0,064	0,665	0,943	0,051	0,037	0,262	0,007	0,095
KTKB	0,081	0,058	0,658	0,078	0,586	0,891	0,026	0,023	0,346	0,011	0,139
TFKB	0,094	0,015	0,543	0,106	0,660	1,215	0,054	0,080	0,247	0,008	0,081

Tablo 19: 2017 Yılı Karar Matrisi

2017	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,056	0,053	0,893	0,123	0,675	0,756	0,007	0,003	0,234	0,008	0,134
AIBB	0,088	0,087	0,771	0,119	0,767	0,994	0,009	0,000	0,190	0,004	0,051
PIBB	0,073	0,064	0,902	0,166	0,730	0,810	0,006	0,010	0,177	0,007	0,098
BR	0,158	0,141	0,789	0,291	0,656	0,831	0,023	0,016	0,216	0,018	0,115
ASBB	0,191	0,127	0,777	0,070	0,464	0,597	0,050	0,064	0,357	0,011	0,059
ABIB	0,083	0,013	0,836	0,225	0,600	0,717	0,095	0,071	0,139	-0,002	-0,028
BISB	0,100	0,044	0,891	0,210	0,603	0,677	0,074	0,055	0,123	0,008	0,083
DIB	0,139	0,106	0,782	0,125	0,643	0,823	0,034	0,033	0,157	0,022	0,156
SIB	0,144	0,122	0,689	0,131	0,567	0,822	0,059	0,022	0,184	0,012	0,087
EIB	0,118	0,115	0,761	0,029	0,547	0,718	0,114	0,003	0,395	0,011	0,096
ADIB	0,134	0,107	0,841	0,094	0,621	0,738	0,052	0,028	0,214	0,019	0,139
AUB	0,128	0,106	0,855	0,059	0,729	0,853	0,014	0,022	0,245	0,012	0,095
BB	0,114	0,073	0,873	0,059	0,725	0,830	0,008	0,041	0,231	0,012	0,105
KFH	0,122	0,049	0,797	0,100	0,531	0,666	0,030	0,073	0,341	0,012	0,101
BAJ	0,129	0,109	0,827	0,298	0,583	0,705	0,013	0,020	0,093	0,013	0,097
ARB	0,162	0,140	0,812	0,106	0,681	0,838	0,008	0,023	0,172	0,027	0,164
SB	0,196	0,185	0,767	0,281	0,517	0,674	0,010	0,012	0,159	0,022	0,112
BSF	0,164	0,160	0,798	0,131	0,632	0,792	0,028	0,004	0,213	0,018	0,112

ATKB	0,068	0,034	0,699	0,079	0,675	0,966	0,050	0,034	0,265	0,007	0,096
KTKB	0,080	0,061	0,698	0,082	0,631	0,904	0,020	0,019	0,301	0,012	0,147
TFKB	0,104	0,013	0,564	0,113	0,648	1,150	0,056	0,091	0,259	0,010	0,092

Tablo 20: 2018 Yılı Karar Matrisi

2018	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,057	0,054	0,905	0,131	0,724	0,800	0,006	0,003	0,142	0,009	0,151
AIBB	0,072	0,072	0,786	0,111	0,734	0,934	0,029	0,001	0,237	0,004	0,061
PIBB	0,073	0,064	0,895	0,191	0,734	0,820	0,006	0,009	0,086	0,008	0,104
BR	0,167	0,147	0,782	0,311	0,646	0,826	0,022	0,020	0,018	0,016	0,098
ASBB	0,178	0,106	0,794	0,063	0,333	0,419	0,057	0,072	0,351	0,011	0,061
ABIB	0,112	0,039	0,828	0,250	0,582	0,703	0,100	0,073	0,145	-0,008	-0,075
BISB	0,092	0,045	0,614	0,187	0,599	0,975	0,124	0,047	0,158	0,009	0,097
DIB	0,153	0,118	0,755	0,147	0,647	0,857	0,035	0,035	0,138	0,022	0,147
SIB	0,120	0,101	0,737	0,139	0,539	0,731	0,058	0,019	0,216	0,011	0,095
EIB	0,124	0,120	0,784	0,043	0,620	0,791	0,091	0,004	0,316	0,016	0,128
ADIB	0,142	0,115	0,835	0,109	0,628	0,753	0,050	0,027	0,192	0,020	0,141
AUB	0,126	0,105	0,854	0,068	0,715	0,838	0,013	0,020	0,261	0,013	0,104
BB	0,112	0,087	0,879	0,088	0,751	0,854	0,009	0,025	0,218	0,013	0,116
KFH	0,117	0,048	0,814	0,104	0,517	0,635	0,024	0,068	0,376	0,015	0,127
BAJ	0,154	0,136	0,798	0,330	0,560	0,702	0,016	0,018	0,086	0,005	0,034
ARB	0,133	0,109	0,827	0,118	0,637	0,769	0,010	0,024	0,208	0,010	0,078
SB	0,184	0,172	0,774	0,304	0,495	0,639	0,013	0,012	0,187	0,024	0,131
BSF	0,162	0,156	0,791	0,159	0,634	0,801	0,030	0,006	0,194	0,007	0,045
ATKB	0,077	0,001	0,678	0,334	0,620	0,915	0,072	0,031	0,290	0,003	0,041
KTKB	0,073	0,001	0,727	0,317	0,611	0,840	0,007	0,000	0,232	0,012	0,160
TFKB	0,092	0,001	0,571	0,290	0,648	1,135	0,057	0,000	0,213	0,009	0,103

Tablo 21: 2019 Yılı Karar Matrisi

2019	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CIMB	0,059	0,057	0,904	0,162	0,741	0,820	0,016	0,002	0,120	0,007	0,124
AIBB	0,083	0,082	0,768	0,103	0,800	1,041	0,033	0,001	0,171	0,003	0,035
PIBB	0,073	0,064	0,898	0,196	0,722	0,804	0,006	0,009	0,104	0,007	0,098
BR	0,178	0,158	0,777	0,303	0,647	0,834	0,020	0,021	0,022	0,015	0,083
ASBB	0,154	0,099	0,825	0,053	0,355	0,430	0,042	0,055	0,333	0,010	0,067
ABIB	0,120	0,064	0,831	0,336	0,438	0,527	0,114	0,057	0,089	0,002	0,019
BISB	0,099	0,057	0,088	0,201	0,637	7,207	0,164	0,042	0,113	0,005	0,051
DIB	0,150	0,112	0,749	0,149	0,651	0,869	0,041	0,038	0,119	0,022	0,147
SIB	0,162	0,142	0,699	0,126	0,542	0,775	0,054	0,020	0,224	0,012	0,072

EIB	0,128	0,122	0,776	0,059	0,579	0,746	0,083	0,006	0,329	0,016	0,128
ADIB	0,152	0,121	0,824	0,103	0,644	0,781	0,070	0,030	0,184	0,021	0,136
AUB	0,119	0,101	0,861	0,070	0,694	0,806	0,013	0,018	0,284	0,013	0,107
BB	0,123	0,092	0,865	0,077	0,703	0,813	0,009	0,031	0,259	0,012	0,096
KFH	0,116	0,053	0,824	0,128	0,481	0,584	0,023	0,063	0,422	0,014	0,117
BAJ	0,134	0,113	0,820	0,320	0,574	0,700	0,014	0,020	0,080	0,011	0,086
ARB	0,133	0,106	0,819	0,122	0,650	0,794	0,009	0,027	0,186	0,026	0,198
SB	0,178	0,166	0,766	0,345	0,554	0,723	0,014	0,012	0,085	0,016	0,088
BSF	0,185	0,175	0,759	0,202	0,706	0,930	0,027	0,010	0,072	0,017	0,095
ATKB	0,074	0,040	0,774	0,335	0,596	0,770	0,073	0,030	0,296	0,001	0,017
KTKB	0,065	0,001	0,819	0,409	0,529	0,646	0,009	0,000	0,409	0,011	0,163
TFKB	0,092	0,001	0,762	0,343	0,621	0,815	0,082	0,000	0,343	0,007	0,078

Tablo 22: 2013 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2013)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,13	0,12	0,83	0,21	0,62	0,74	0,01	0,01	0,15	0,02	0,14
MALEZYA	0,08	0,08	0,89	0,14	0,64	0,72	0,02	0,01	0,29	0,01	0,13
BAE	0,15	0,12	0,71	0,07	0,55	0,78	0,10	0,03	0,29	0,01	0,08
KUVEYT	0,12	0,04	0,84	0,04	0,58	0,69	0,06	0,08	0,28	0,01	0,08
TÜRKİYE	0,09	0,06	0,66	0,06	0,67	1,02	0,02	0,03	0,26	0,01	0,14
BAHREYN	0,14	0,02	0,84	0,15	0,45	0,54	0,13	0,12	0,28	0,01	0,04

Tablo 23: 2014 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2014)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,14	0,12	0,83	0,21	0,62	0,75	0,01	0,01	0,14	0,02	0,13
MALEZYA	0,08	0,08	0,88	0,19	0,66	0,75	0,02	0,01	0,26	0,01	0,12
BAE	0,14	0,11	0,75	0,08	0,60	0,81	0,07	0,03	0,22	0,02	0,11
KUVEYT	0,11	0,05	0,87	0,06	0,61	0,71	0,05	0,06	0,30	0,01	0,10
TÜRKİYE	0,09	0,06	0,65	0,07	0,65	1,02	0,02	0,03	0,27	0,01	0,12
BAHREYN	0,12	0,03	0,83	0,15	0,48	0,57	0,10	0,09	0,21	0,01	0,06

Tablo 24: 2015 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2015)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,15	0,14	0,82	0,19	0,64	0,78	0,01	0,01	0,14	0,02	0,15
MALEZYA	0,09	0,08	0,85	0,18	0,70	0,82	0,01	0,01	0,21	0,01	0,11
BAE	0,13	0,11	0,76	0,09	0,63	0,83	0,06	0,02	0,21	0,02	0,13
KUVEYT	0,11	0,05	0,87	0,05	0,62	0,71	0,04	0,05	0,31	0,01	0,11
TÜRKİYE	0,08	0,04	0,64	0,07	0,65	1,02	0,03	0,04	0,27	0,01	0,12
BAHREYN	0,13	0,05	0,82	0,15	0,53	0,64	0,08	0,08	0,21	0,01	0,06

Tablo 25: 2016 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2016)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,15	0,14	0,81	0,17	0,62	0,76	0,01	0,01	0,18	0,02	0,12
MALEZYA	0,09	0,08	0,83	0,18	0,73	0,88	0,01	0,01	0,18	0,01	0,11
BAE	0,13	0,11	0,75	0,09	0,60	0,81	0,06	0,02	0,22	0,01	0,10
KUVEYT	0,12	0,08	0,84	0,07	0,65	0,77	0,04	0,04	0,31	0,01	0,09
TÜRKİYE	0,08	0,04	0,64	0,08	0,64	1,02	0,04	0,05	0,28	0,01	0,10
BAHREYN	0,13	0,06	0,83	0,15	0,54	0,64	0,10	0,07	0,22	0,01	0,04

Tablo 26: 2017 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2017)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,16	0,15	0,80	0,20	0,60	0,75	0,01	0,01	0,16	0,02	0,12
MALEZYA	0,09	0,09	0,84	0,17	0,71	0,85	0,01	0,01	0,20	0,01	0,10
BAE	0,13	0,11	0,77	0,09	0,59	0,78	0,06	0,02	0,24	0,02	0,12
KUVEYT	0,12	0,08	0,84	0,07	0,66	0,78	0,02	0,05	0,27	0,01	0,10
TÜRKİYE	0,08	0,04	0,65	0,09	0,65	1,01	0,04	0,05	0,28	0,01	0,11
BAHREYN	0,12	0,06	0,83	0,17	0,56	0,66	0,07	0,06	0,21	0,01	0,04

Tablo 27: 2018 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2018)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,16	0,14	0,80	0,23	0,58	0,73	0,02	0,02	0,17	0,01	0,07
MALEZYA	0,09	0,08	0,84	0,19	0,71	0,85	0,02	0,01	0,12	0,01	0,10
BAE	0,13	0,11	0,78	0,11	0,61	0,78	0,06	0,02	0,22	0,02	0,13
KUVEYT	0,12	0,08	0,85	0,09	0,66	0,78	0,02	0,04	0,28	0,01	0,12
TÜRKİYE	0,08	0,00	0,66	0,31	0,63	0,96	0,05	0,01	0,25	0,01	0,10
BAHREYN	0,13	0,06	0,75	0,17	0,50	0,70	0,09	0,06	0,22	0,00	0,03

Tablo 28: 2019 Yılı Genel Karar Matrisi

ÜLKELER (2019)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
SUUDİ ARABİSTAN	0,16	0,14	0,79	0,25	0,62	0,79	0,02	0,02	0,11	0,02	0,12
MALEZYA	0,10	0,09	0,84	0,19	0,73	0,87	0,02	0,01	0,10	0,01	0,09
BAE	0,15	0,12	0,76	0,11	0,60	0,79	0,06	0,02	0,21	0,02	0,12
KUVEYT	0,12	0,08	0,85	0,09	0,63	0,73	0,01	0,04	0,32	0,01	0,11
TÜRKİYE	0,08	0,01	0,78	0,36	0,58	0,74	0,05	0,01	0,35	0,01	0,09
BAHREYN	0,12	0,07	0,58	0,20	0,48	2,72	0,11	0,05	0,18	0,01	0,05

Tablo 29: Ülkelerim Toplam Aktif Büyüklükleri (2012-2019)

Toplam Aktif Büyüklükleri (Milyar Dolar)	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
SUUDİ ARABİSTAN	217	264	291	316	371	376	390	443
MALEZYA	194	170	137	123	166	201	214	233
BAE	95	113	136	159	163	180	194	180
KUVEYT	73	83	89	84	87	95	100	115
TÜRKİYE	35	45	45	42	37	42	39	48
BAHREYN	43	60	14	15	75	30	35	86

Refah Devleti: İslam Ekonomisi Açısından Bir Eleştiri

Harun Şencal *

Merve Reyhan Ekinci**

Received: 05.07.2021

Accepted: 28.10.2021

DOI: 10.25272/ijisef.962973

Type: Research Article

Öz

Bu çalışmanın iki ana hedefi bulunmaktadır. İlk olarak refah devletinin temel yapısı ve bu yapının toplumsal bağlamda nasıl sonuçlar doğurduğu incelenecektir. Bu analizden sonra ikinci olarak, özgürleştirme (*emancipation*) ve güçlendirme (*empowerment*) kavramları bağlamında refah devletinin İslam ekonomisi açısından eleştirel bir analizi yapılacaktır. Bu bağlamda, bireylerin iyi vatandaşlar olmasını sağlayan iki temel noktaya değinilecektir. İlki, refah devletlerinin yeniden dağıtım mekanizmasını merkezden kontrol etmesi sayesinde, refahın kimlere ve nasıl ulaştırılacağını belirleyebilmesidir. İkinci olarak, refahtan payını alma motivasyonunun yanı sıra, refah devletinin ücretsiz olarak sunduğu eğitim imkanlarıdır, yani okul kurumu sayesinde bireylerin küçük yaştan itibaren iyi bir vatandaş olmak üzere yetişmesi ve iyi bir vatandaş olmanın gereklerini içselleştirmesidir. Refahtan payını alabilmek için dışsal bir motivasyonla veya okul kurumu aracılığıyla içselleştirdiği dahili bir motivasyonla itaatkar bir vatandaş olmak, bireylerin özgürlüklerinden -önemli ölçüde- vazgeçmesi anlamına gelmektedir. Merkezi bir şekilde sunulan refah bireylerin özgürlüğünü ellerinden alırken; eğitim, sağlık ve maddi destek gibi birçok ihtiyacın devlet eliyle sunulması, sivil toplumun organize olarak siyasi otoriteden bağımsız bir güç oluşturmasının ve bireylerin, devletin sunduğu imkanlardan bağımsız, özerk bir alan oluşturmalarının önüne geçmektedir. Bu sebeple, bireyler güçlerini iyi bir vatandaş oldukları müddetçe devletin sunduğu imkanlar sayesinde alırlar. Diğer bir ifadeyle, iyi bir vatandaş oldukları ölçüde güçlü olmaktadır. Halbuki, İslam ekonomisinin tahayyül ettiği siyasi yönetimde mükelleflerin özgürlüğünden mahrum ve güçsüz bir konumda bulunmaması esastır. İyiyi emredebilen ve karşılaşılan münkerleri çekinmeden menedebilen mükellefler ancak böyle bir toplumda bulunabilir. Bunu sağlayabilmek için de İslami özellikleri haiz bir toplumsal yapıda inşa edilecek eğitim ve adalet kurumlarının; mükellefleri merkezi bir güce bağımlı kılan değil, Allah'a olması gerektiği gibi ibadet edebilecek kullar olması için gerekli bilgi, beceri ve gücü sunan kurumlar olması gerekir.

Anahtar Kelimeler: Refah Devleti, İslam Ekonomisi, Özgürlük, Güçlendirme, Okul

Jel Kodları: D60, H53, P36

The Welfare State: A Criticism from the Perspective of Islamic Economics

Abstract

This study has two main objectives. First, the basic structure of the welfare state and how this structure has consequences in the social context will be examined. After this analysis, secondly, a critical analysis of the welfare state from the perspective of Islamic economics will be made in the context of the concepts

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, harun.sencal@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3617-8954

** reyhan.eknc@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0974-9598

of emancipation and empowerment. In this context, we discussed two main points that make individuals good citizens. The first is that welfare states can determine to whom and how welfare will be delivered, thanks to the central control of the redistribution mechanism. Secondly, in addition to the motivation to get their share of welfare, individuals grow up to be good citizens from a young age and internalize the requirements of being a good citizen through the educational institutions provided by the welfare state free of charge, namely the school institution. Being an obedient citizen with an extrinsic motivation or an internal motivation internalized through the school institution to get a share of welfare means that individuals give up their freedom to a significant extent. Centrally delivered welfare significantly deprives individuals of their freedom; the provision of many needs such as education, health and financial support by the state prevents the civil society from forming an organized power independent from the political authority and individuals from forming an autonomous space independent of the opportunities offered by the state. For this reason, individuals get their power through the opportunities offered by the state as a result of being good citizens. In other words, they become powerful to the extent that they are good citizens. However, in the political governance envisioned by the Islamic economy, it is essential for obligants (*mukallaf*) not to be deprived of their freedom and in a powerless position. Only in such a society, obligants who are able to enjoin good and forbid wrong without hesitation can be encountered. In order to achieve this, educational and justice institutions which will be built in a social structure with Islamic features should be institutions that offer the necessary knowledge, skills and power to be servants who can worship Allah as they should be, rather than making obligants dependent on central power.

Keywords: Welfare State, Islamic Economics, Emancipation, Empowerment, School

Jel Codes: D60, H53, P36

Giriş

Birçok sosyal bilimciye göre 19. yüzyıl hayatımızda geri dönülmez ve tanımlanması bugün bile zor olan birçok değişikliklere sahne oldu. Her yerde ve her toplulukta gizemli bir şehir efsanesiymiş gibi her an konuşulan ve tartışılan olgularımız ortaya çıkmaya başladı. Bu olgulara kapitalizm, serbest piyasa, millet, ulus-devlet gibi kavramları örnek verebiliriz. Sosyal refah devleti de -diğerlerine kıyasla daha genç bir olgu olsa da- bu olguların arasında bulunmaktadır. Refah devleti, daha adı konulmadan önce bile devletin şu veya bu konuda ne yapması gerektiği üzerinden hep tartışılmalı bir olgu olarak karşımıza çıkar. Refah devleti temel alınan ideolojiye göre değişkenlik gösterir; bir yandan muhafazakar siyasetçiler için sosyalizme karşı bir panzehir olarak görülürken diğer taraftan sosyalizmin, kapitalizm karşısında attığı bir adım olarak addedilmektedir (Wahl, 2015). Hangi ideolojinin başarısı olduğundan bağımsız olarak iddia edebiliriz ki refah devleti; liberal toplumlarda piyasa tarafından şekillenmesi beklenen bireysel ve toplumsal ilişkilerde merkezi bir güç olarak düzenleyici ve müdahaleci bir aktör olarak rol almaya başlamış ve vatandaşların refahı için bazı hizmetleri piyasaya bırakmak yerine yeniden dağıtım mekanizması sayesinde daha eşitlikçi şekilde vatandaşlarına ulaştırmayı hedeflemiştir.

Refah devleti eğitim başta olmak üzere merkezi olarak kontrol ettiği kurumlar sayesinde hem sınırları içerisinde kurallara uyacak “vatandaş”ı hem de refah üretimine katkı sağlayacak “işçi”yi yetiştirmektedir. Böylece piyasa karşısında konumlanan bir aktör olarak refah devleti, merkezi bir güç oluşturmuş ve sunduğu refahın karşılığında, hem bu refah düzeninin devamını garanti altına almak için hem de merkezi gücünü devam ettirebilmek için vatandaşların hayatına -dolaylı veya doğrudan- müdahale etme gücüne sahip olmuştur. Bunun neticesinde, devlete bağlı ve bağımlı yaşamlarını sürdüren vatandaşlar üreten refah devletleri, geleneksel toplumlarda bulunan bireyler arasındaki dayanışma ve yardımlaşmayı merkezden sağlayarak bireyselleşmenin önünü açmıştır. Refah devletinin sunduğu imkanlar sayesinde herhangi bir sıkıntı yaşamadan hayatını idame ettirebilecek vatandaşların yapması gereken tek şeyin “iyi vatandaş” olmaktan geçmesinden ötürü, bu imkanlara sahip olmak için itaat etmeli ve özgürlüklerinden -önemli derecede- feragat etmelidirler. Aksi takdirde, vatandaşlar refah devletinin imkanlarından yararlanamadıkları gibi refah devleti toplumsal dayanışma ve yardımlaşma kurumlarının yerini alacak, başvurulacak alternatif kurumlar azalacaktır. Özgürlüğün yanı sıra, kapitalist sistem içerisinde devletten ve devletin kurumlarından bağımsız olarak varlığını sürdüreceği güç ve yetki bireysel ve topluluk düzeyinde vatandaşlara verilmediği için devletin gücünün ve kurumlarının tahakküm etmediği bir alanda yaşamak da ayrıca zor olacaktır.

Refah devletinin sunduğu imkanlardan yararlanabilmek karşılığında vatandaşların nelerden vazgeçmesi gerektiğini İslam ekonomisi açısından inceleyen bu çalışmanın iki ana hedefi bulunmaktadır. İlk olarak refah devletinin temel yapısı ve bu yapının toplumsal bağlamda nasıl sonuçlar doğurduğu incelenecektir. Bu analizden sonra ikinci olarak, özgürleştirme (*emancipation*) ve güçlendirme (*empowerment*) kavramları aracılığı ile refah devletinin İslam ekonomisi açısından eleştirel bir analizi yapılacaktır. Ayrıca, refah devletinde merkezi

otoritenin üstlendiği yeniden dağıtım mekanizmasının Müslüman toplumlarda sivil toplum tarafından yapılmasını sağlayan zekat, sadaka ve kurban gibi kurumların refah devleti ile ilişkisi ve netice itibariyle toplumsal ilişkiler bağlamında nasıl bir farklılık oluşturduğu araştırılacaktır. Bu çalışma ile son yıllarda tartışmaların odağında olan refah devleti, İslam ekonomisinin belirli perspektiflerinden incelenmiş ve böylece konuya iki yönlü bir açılım getirilmiş olacaktır.

1. Sosyal Refah Devletinin Tarihi Arka Planı

Yaşamımızın bir parçasını oluşturan birçok olgunun ortak ve genel bir tanımının yapılması çok zor hatta birçok düşünürü göre imkânsızdır. Sosyal refah devleti için de bu kaide geçerlidir. Zira, literatürde birçok tanımı bulunmakta ve her geçen gün değişen hayat standartları nedeniyle bu tanımlar değişmektedir. Zaten değişen toplum şartlarının ortaya çıkardığı bir sistemin, toplum değişmeye devam ettikçe aynı kalması beklenmemelidir. Gümüş'ün (2018, s. 35) ifadesiyle, "her devlet türü kadar farklı 'refah devleti' vardır denilebilir." Fakat bu değişimlerin etkisini irdeleyebilmek için öncelikle refah devletinin tarihsel arka planına bakarak onu anlamak gerekmektedir.

Refah devleti teriminin ilk kullanımına dair Gümüş'ün (2018, s. 34) ifade ettiği aşağıdaki bilgiler, bu kavramın gayet yararlı ve siyasi amaçlarla ortaya çıktığını göstermektedir:

'Refah devleti' terimi İngiltere'de, ilk defa İkinci Dünya Savaşı döneminde, 'savaş devleti' olarak görülen Nazi Almanyası ile Nazi Almanyası tehdidine karşı neredeyse tek başına ayakta durmaya çalışan İngiltere arasındaki zıtlığı ortaya koyabilmek adına 1941 yılında kullanılmıştır. Yani, terimin ortaya atılışı devletin sosyalliğini vurgulamaktan ziyade, savaş zamanında moralleri yüksek tutmak ve disiplini sağlayabilmek için olmuştur.

Wahl (2015) ise, söylemin ötesinde bir uygulama olarak refah devletinin ortaya çıkmasıyla ilgili Rus Devrimi ve yayılmakta olan sosyalizme karşı refah devletinin zaruri bir önlem olarak kullanılmasına dikkat çeker. Bunun yanı sıra, refah devletinin ortaya çıkışında ekonomik sebeplerin de etkili olduğunu belirten Wahl (2015), üç genel refah devlet modelinden biri olan Bismarck Modelinin de temel çıkış amaçlarından birisinin, fabrikalarda çalışacak emek gücünün azalmasını önlemek olduğuna değinir.

Refah devletlerinin ilk politikalarına baktığımızda, önceleri sadece çalışmakta olan -genelde erkek- işçileri özellikle sağlık alanında kapsadığını, işçilerin aileleri için geçerli olmadığını görmekteyiz (İ. Gümüş, 2018). Bu bilgilerden sonra şu sonuca varılabilir: aşırı sanayileşme sonrası işçilerin hayat şartlarının kötüleşmesi, devlet müdahalesini asgaride tutan klasik iktisadi anlayışın 1929 Buhranını düzeltmede yetersiz kalması, bunun sonucunda kapitalist sistemle birlikte kontrol edilemeyecek derecede ilerlemiş olan piyasa güçlerini ve bu güce karşı yükselen dönemin sosyalist, emekçi seslerini kontrol altına alabilmek, var olan işgücü potansiyelini korumak isteği refah devletlerinin temel çıkış ve yükseliş sebepleridir (Briggs, 1961; A. T. Gümüş, 2010; İ. Gümüş, 2018).

Refah devletini öncesiyle birlikte değerlendirmek ve değişimin ne zaman, ne sebeple geliştiğini anlamak için tarihi seyre kısaca göz atmak faydalı olacaktır. Tarihi akış içerisinde toplumlara bakıldığında sanayi devrimi öncesi dönemde insanlar ziraat, ticaret ya da bir zanaat ile uğraşarak yaşamlarını idame ettirir ve geleneksel toplumlarda kişiler çalışabildiği yaşa kadar çalışır, sonrasında ise aileleri tarafından bakımları sağlanırdı. Bunun mümkün olmadığı şartlarda ise devreye vakıflar, yardım kuruluşları ya da yöneticiler girerdi. Haliyle geleneksel toplumlarda emeklilik ya da işsizlik maaşı kavramlarının pek de bir karşılık bulamayacağını iddia edilebilir. Eğitim söz konusu olduğunda ise genel itibariyle usta-çırak ilişkisi ile kişilerin kendileri için gerekli olan bilgi öğrenilmekteydi.

Sanayileşme ile birlikte ekonomik sistem ve kullanılan araçlar değişmekle kalmamış aynı zamanda toplum da değişime uğramıştır (Polanyi, 2001). Çalışma şekli ve zamanları gündelik hayattaki birçok alışkanlığı ve geleneği değiştirmeye ve kendine uyarlamaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle, sanayileşme ile ekonomik büyüme göstermeye başlayan kapitalist sistem kendi ihtiyaçlarını üretirken o ihtiyaçları karşılayacak alanları da üretmiştir. Örneğin disiplinli işçi ihtiyacını karşılamak için toplumu okullastırırken (Illich, 2013), kapitalist girişimlerin güvenliğini sağlamak için de polis teşkilatının kurulmasında etkin olmuştur (Johnson, 2014). Fakat serbest piyasa ekonomisinin modern öncesi dönemde olduğu gibi topluma mündebic (*embedded*) olarak faaliyet göstermek yerine, toplumu şekillendiren bir sistem haline dönüşmesi son aşamada karşı hareketlere (*counter-movement*) yol açarak (Polanyi, 2001) sosyal refah devletinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Luhmann, 2002). Özellikle uzun saatler ve yoğun bir şekilde çalışmak zorunda kalan işçiler (hatta çocuk işçiler), verimlilik ve düşük maliyet esasına dayalı olarak şekillendirilmeye çalışılan iş hayatı ve toplumsal ilişkiler devletin müdahale etmediği takdirde kapitalist sistemin toplumu çok olumsuz etkileyeceği distopik bir hal almaya başlamıştı (Polanyi, 2001).

Her ne kadar bazı kaynaklarda sosyal refah devletinin geçmişi 1600'lerde çıkartılan "yoksulluk yasaları"na kadar götürülse de (Özdemir, 2007) modern anlamıyla refah devletinin kurumsal temelleri 1800'ler Almanya'sında Bismarck ile atılmıştır. Geçmişteki çeşitli yönetimlerin halkın daha iyi yaşam sürmesine yönelik bazı uygulamaları olsa da refah devleti sanayileşme çağının gereksinimlerine cevap olarak ortaya çıkmıştır. Zira yaşanan savaşlar ve ekonomik krizler sonucu gittikçe kötüye giden hayat şartları ve fabrikalarda devam eden yıpratıcı çalışma ortamları çalışanların hayatını olumsuz etkileyerek, iş gücü kaynaklarını azaltmaktaydı. Tam da bu yönüyle, Marksist iktisatçıların refah devletini, kapitalist firmaların üstlenmesi gereken bazı masrafların devlet tarafından karşılanarak kapitalist girişimlerin yüklerini hafifletmekle itham ettiklerini belirtmek gerekir (Rosanvallon, 2004).

Ayrıca, aynı dönemlerde özellikle Sovyetlerden yükselerek yayılmaya başlayan komünizm ve sosyalizm ideolojileri de Avrupa halklarını etkilemeye başlamıştı. Bu gelişmelere bir cevap olarak refah devleti politikaları geliştirilmiştir. Bu yüzden, refah devleti sistemi sosyalistler tarafından, sosyalist devlet için bir adım olarak görülür; ancak öte yandan, refah devletini

sosyalizm tehlikesine karşı bir önlem olarak gören dönemin politikacıları için ise “sosyalizmin en etkili panzehiri” konumundadır (Wahl, 2015).

Tam da bu noktada refah devletinin temellerini atan Sosyal Liberalizm görüşüne de değinmek kıymetli olacaktır. 19. Ve 20. Yüzyıllarda Thomas Hill Green, Leonard Trelawny Hobhouse ve John Atkinson Hobson gibi isimlerle anılmakta olan Sosyal Liberalizm; hükümetin ekonomi üzerinde daha fazla rol oynaması konusundaki görüşleri ile klasik liberalizmden ayrılmaktadır (Weiler, 1972, s. 141). Bu liberalizm anlayışında toplumun bireye üstünlüğü temel alınmakta ve birey ancak toplum içerisinde bir değere sahip olabilmektedir (Örs, 1997). Bu fikri, insanların doğuştan doğal haklara sahip olduklarının aksine toplumun getirdiği askerlik, komşu hakkı gibi haklar ile sahip olunabildiğini savunan T. H. Green de taşımaktadır (Örs, 1997). Klasik liberalizmin *laissez faire* anlayışının modasının geçtiğine inanan Green’in takipçileri sosyalizmden farklı olarak bir sınıf bilinci uyandırmak yerine sosyal reform adına ahlakı seferber etmekteydiler (Sawer, 2003, ss. 12-13). Green, ortak çıkarları ve genel bir isteği bir toplumun sürekliliği için elzem görmekte ve ‘ortak iyi’ ideasını ortaya atmaktadır (Örs, 1997). Bu amaçla da meslektaşları ile birlikte dönemlerinin halk eğitimi için; devlet müdahalesinin özgürlüğü daha da arttırdığı fikrinin savunulduğu ve aktif bir vatandaş olma ve ortak iyiyi devam ettirme görevlerinin ele alındığı ders kitapları hazırlamışlardır (Sawer, 2003, s. 22). Ortak iyi fikrinden etkilenen L. T. Hobhouse da bir hakkın toplumun iyiliğinden başka bir şey olmadığını ve herhangi bir hakkın herhangi bir formunun iyi bir sosyal amaca hizmet etmediğinde kaldırılması gerektiğine dikkat çekmekte; bireyler için gösterilen her hassasiyetin genel refah adına yapıldığının unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır (Hobhouse, 1893, s. 90). Liberal teori için temel olan haklar ve görevlerin; birey ve toplum ilişkisinde her şey olduğunu, bunların ortak iyi tarafından tanımlandığını (Hobhouse, 1919, s. 126) ve bu ortak iyinin toplumun her bireyini içerdiğini belirtir (Hobhouse, 1919, s. 142). Green’in görüşleri ile örtüşen, her özgürlüğün karşılıklı olarak bir kontrol eylemine dayandığı anlayışını benimsemektedir (Hobhouse, 1919, s. 147). Hak ve görev konusunda ele alınan görüşler teoride olumlu gözükse de pratikteki karşılıklarının sınırı bilinmemektedir.

Sosyal liberalizmin bir başka savunucusu olan J. A. Hobson da kapitalizmin mevcut problemlerinin çözümü ve eşit ekonomik haklar için daha fazla devlet müdahalesinin gerektiğine inanmakta (Townshend, 1990, s. 87), makinalaşmanın maddi ve manevi hastalıkların sebebi olduğunu ve modern endüstri toplumlarının sağlığını bozduğunu iddia etmektedir (Hobson, 1912, s. 402). Hobson; uzun süren iş saatleri, tehlikeli ve sağlıksız iş şartları, kadın ve çocukların işe alımlarındaki artış ve büyükşehir hayatının yaygınlaşması gibi problemlerin saymakta ve serbest ticaretin bu sorunlara çözüm olmayacağını dile getirmektedir (Hobson, 1912, s. 405). Hobson’ın ortaya koyduğu bu sorunlara bir çözüm olması beklenen refah devleti uygulamalarının genel itibarıyla Avrupa devletleri ile başlatılmasının en temel nedeni toplumların sağlığını bozan sanayileşmenin getirdiği bir olgu olmasıdır (Durdu, 2009). Bu sebeple, henüz sanayileşmemiş ya da Avrupa’ya kıyasla daha geç bir vakitte sanayileşmiş ülkelerin hala geleneksel yapılarını koruyarak bu yapıya daha az ihtiyaç duyduğunu görmekteyiz. Tam bir kronolojik sıra ile hangi devletin ne zaman refah

devleti haline geldiğinin belirlenmesi kolay değildir, çünkü her bir devlet farklı uygulamaları farklı senelerde yürürlüğe koymuştur. Örneğin, emeklilik sistemini bir ülke daha önce benimsemişken diğer devlet iş kazaları ile ilgili sigorta sistemini uygulamıştır. Ancak bu farklılıklara rağmen, bütün refah devletlerinin ortak özelliğinin piyasa sisteminin sebep olduğu refah düzeyindeki farklılıkları devlet müdahalesi ile giderme gayreti olduğu öne sürülebilir (Toprak, 2015). Zira her birinde temel ihtiyaçların belirlenmesi ve devlet müdahalesi sağlanarak insanların yaşamlarını belli bir standartta sürdürmeleri amaçlanmıştır (Alp, 2008; Serdar, 2014).

Her ne kadar refah devletinin temel vaadi her bir vatandaşın olabildiğince eşit ve ekonomik açıdan rahat bir hayat yaşaması olsa da farklı devlet yapıları ve toplumların kültürlerine göre bu vaatler ve uygulamaları değişkendir. Refah devleti üzerine literatürde gün geçtikçe farklı sınıflandırmalar ve modeller oluşturulmakta ve değerlendirilmeler yapılmaktadır. Bu çalışmada farklı refah devleti modellerine odaklanmaktan ziyade, refah devletlerinin temel özellikleri inceleneceği için bütün sınıflandırmaların ele alınması yerine en çok atıf yapılan Esping-Andersen sınıflandırması esas alınacaktır. Esping-Andersen (1990) refah devletini üç modelde toplamaktadır: (i) Liberal, (ii) Muhafazakar, ve (iii) Sosyal Demokrat. Esping-Andersen ülkeleri bu modellere dekomodifikasyon seviyelerini dikkate alarak yerleştirmektedir. Dekomodifikasyon, “hem sunumun ölçüsünü (yararlanan nüfusun payı, yararların düzeyi ve kapsanan ihtiyaçların yelpazesi) hem de refah sunumunun gerçekleştiği yollarını (yararlanmanın koşulları) içeren karmaşık bir kıstas olarak belirtilebilecek bir kavramdır” (Toprak, 2015, s. 157). Dekomodifikasyon seviyeleri üzerinden tanımlanan bu üç modelde, en az dekomodifikasyonun olduğu ülkeler liberal olarak değerlendirilirken, sosyal demokrat refah devletleri en fazla dekomodifikasyona sahip olan ülkeleri oluşturmaktadır. Genel özellik olarak, bütün refah devletleri modellerinin merkezi bir otorite olarak değişen ölçülerde piyasaya müdahale ederek, vatandaşların hayat standartlarını yükseltmeyi hedeflediğini iddia edebiliriz. Bunu gerçekleştirmek için en önemli kaynağı vatandaşlarından topladığı vergiler olmaktadır. Bu vesile ile bir yandan kapitalizmin yıkıcı etkilerinden vatandaşlarını korurken, bir yandan da sosyalizm gibi ideolojilerin cazibesine karşı kapitalizmi korumuş olmaktadır.

2. Sosyal Refah Devletinin Temel Özellikleri ve Eleştirisi

Yukarıda tarihi arka planından ve Esping-Andersen sınıflandırmasına göre yapılmış günümüzdeki modellerinden bahsettiğimiz refah devletinin (i) Müdahaleci, (ii) Düzenleyici ve (iii) Gelirin Yeniden Dağıtıcısı olmak üzere üç temel özelliği vardır (Özdemir, 2007). Müdahaleci olma özelliğinden dolayı, bütün süreci piyasa kontrolüne bırakmak yerine, gerekli gördüğü durumlarda sorunları çözmek için müdahale etmektedir. Düzenleyici olması sebebiyle, vatandaşların hayat standartlarının temel ihtiyaçların karşılanamayacağı bir seviyeye düşmemesi için asgari ücret, sağlık sigortası gibi düzenlemeleri yapmaktadır. Son olarak, vatandaşlardan topladığı vergileri veya diğer gelir kalemlerini diğer vatandaşların ihtiyaçlarını gidermek üzere sosyal hizmet veya doğrudan para transferi şeklinde gelirleri yeniden dağıtarak gelir seviyeleri arasındaki farkları azaltmayı hedeflemektedir. Bu üç temel

özellik, beraberinde refah devletinin güçlü bir merkezi kontrolü elinde tutmasını da sağlamaktadır. Özel sektörün güçlü olduğu neoliberal toplumlarda bireylerin refahları piyasa şartları tarafından belirlenirken, piyasa sisteminin doğuracağı refah dağılımındaki eşitsizlikleri gidermek için yeniden dağıtım mekanizması aracılığı ile müdahale eden refah devletlerinde ulus-devlet güçlü bir pozisyonda olmaktadır. Çıkış amaçlarından biri her ne kadar piyasayı kısıtlayarak devlet kontrolünde tutmak olsa da refah devleti özellikle küreselleşme ile birlikte, özellikle 1980'ler sonrasındaki neoliberal politikalar sebebiyle spektrumun sosyal demokrat kısmından liberal tarafına doğru kaymaya başlamıştır (İ. Gümüş, 2018).

Herbert Marcuse (2002), refah devletini, tüm rasyonelliğine karşın bir özgürsüzlük devleti olarak değerlendirmektedir. Bu sistem ile toplumun bir parçası olan siyasal güçlerin engellendiğini belirterek, refah devletini, örgütlenmiş kapitalizmle sosyalizm arası, kölelikle özgürlük arası, totaliterlikle saadet arası bir yapı olarak tasvir etmektedir (Marcuse, 2002). Diğer bir deyişle, yeniden dağıtım mekanizması sayesinde piyasa haricinde araçlarla halkın refahını garanti altına almaya çalışan ulus-devlet, kimlerin bu refahtan pay almayı hak ettiğini belirleyecek gücü de elinde tuttuğu için halkı kontrol etme gücüne de sahip olur. Bunu yaparken, yeniden dağıtım mekanizmasının bir parçası olan ücretsiz eğitim gibi imkanlar aracılığıyla belli bir ideolojinin gençlere aktarılmasını sağlarken, yetişkinler için ise yeniden dağıtımdan pay alabilmek için "makbul vatandaş" olma şartı getirmektedir. Örneğin, bir ulus-devlet, refah dağıtımını yaparken bireysel olarak belli vatandaşları ötekileştirebilir. Bunu aynı zamanda bölgesel bazda yaparak, bir ulus-devletin sınırları içerisindeki belli bölgelere ihtiyaç duyulan yardımların sistematik olarak sağlanmaması neticesinde insanları belli davranış kalıplarına ve itaat etmeye yönlendirebilir.

Ulus-devlet yapısının bir türü olan refah devletinin, devletin ihtiyaç duyduğu vatandaşı sağlayacak kurumlara sahip olması gerekmektedir. Bu kurumlar sayesinde neyi nasıl yapması gerektiğini bilen, devletiyle bağları güçlü, işini kaybettiğinde yine devletten isteyerek devlete minnet duyması gereken ideal vatandaşlar yetişecektir. Bu kurumlardan en önemlisi eğitim kurumudur. Refah devleti, sağladığı refahın sürdürülebilirliğini sağlamak ve ideolojik olarak refah devletini içselleştirmiş vatandaşları yetiştirebilmek için eğitimi kullanabilir ve bunu da ücretsiz yaparak her vatandaşa ulaşabilir. Bunu yaparken sorgulamayı öğrenen fakat sorgulayışı devletin istediği şekilde olacak bireyler yetiştirme imkanına sahiptir.

Bunun yanı sıra, bu merkezi eğitim kurumları kapitalist üretim sistemi içerisinde uyumlu bir şekilde çalışacak, yani 'disiplinli' ve 'verimli' iş görebilecek işçiler yetiştirme imkanı sağlamaktadır. Bu refah devletleri için önemlidir çünkü ister sanayi ister hizmet üretimine dayalı ekonomiler olsun, refah devletinin sunduğu imkanların devamını sağlayacak üretimin yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan iş gücü kapasitesini karşılayabilmenin yolu eğitimden geçmektedir.

Eğitim sürecini merkezileştiren refah devletleri, bunun yanı sıra, toplanılan vergiler sayesinde vatandaşların ihtiyaç duyduğu temel ihtiyaçları da merkezi olarak sağlamaktadır. Bunun

neticesinde sorumluluk ve yardımlaşma geleneksel toplumlardaki gibi aile veya yaşanan bölgedeki topluluklar sayesinde değil devlet eliyle sağlanmaktadır. Ancak bunun için vatandaşın vergi verme sorumluluğunu yerine getirmesi gerekir ki devlet de söz verdiği hizmetleri faal hale getirebilsin. Modern çağda bireyselleşmenin birçok farklı saikleri mevcut olmakla birlikte bunda refah devletinin merkezileşme çabasının etkisi de yadsınmamalıdır.

Refah devleti her ne kadar bir toplumsallaşma örneği olarak görülse de vatandaşların ihtiyaçlarının toplumsal bağlar sayesinde sivil toplum üzerinden yerine getirilebilirken devletin bu işleri üstlenmesi bireyselleşmenin önünü açmıştır (Kosotieti, 1987). Bu değişim artık günümüzde olması gereken olarak algılanmakta ve geleneksel dayanışmaya dayalı çözümler garip karşılanabilmektedir. Bu bireyselleşme aynı zamanda bireylere sosyal bir özgürlük de sunduğu için cazip gözükmekte ve geleneksel yöntem olarak yardımlaşma bir minnet ve karşılığında sosyal bir yük oluşturabileceği düşüncesi ile olabildiğince uzak durulacak bir seçenek olarak görülmektedir. Bir başka ifadeyle, yardımlaşma birbirini tanımayı ve bu da birbirinin hayatında gittikçe söz sahibi olmayı getireceğinden bireyler bu hakkı bir otorite olarak sadece devlette görmeyi tercih edebilmektedir (Wahl, 2015).

Bu şekilde güçlü bir merkezi devlet üzerinden yeniden dağıtımın yapılması ve sağlık gibi temel ihtiyaçların sivil toplum yerine devlet kurumları tarafından sağlanması toplumsal dayanışmayı ve toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine olan ihtiyaçlarını azaltmaktadır. Bunun yerine, bireysellik artmakta, insanlar piyasa sisteminin sağladığı ürün ve hizmetler aracılığı ile ihtiyaçlarını karşılamakta ve gerektiği durumda devlete sığınmaktadırlar. Bu şekilde bireyselleşen toplumlarda aile yapısı giderek küçülmekte, çekirdek aile olarak tanımlanan anne-baba ve çocuklar arasındaki ilişki dahi çoğu ülkede çocukların kendi kararlarını uygulama yaşı olarak kabul edilen 18 yaşına kadar devam etmektedir. Toplumda bir vatandaş ve bir birey olarak bulunan insanlar için en önemli dayanak devlet olmaktadır. Bu dayanağa sahip olabilmek için de devletin talep ettiği iyi bir vatandaş olma şartını yerine getirmek gereklidir. Piyasa sisteminin daha liberal olarak işlediği Amerika gibi toplumlarda iyi bir kredi skoruna sahip olmak, yani iyi ve güvenilir bir müşteri olmak ne kadar önemliyse, refah devletlerinin sunduğu imkanlardan faydalanabilmek için de vatandaş skorunun yüksek olması gereklidir. Her ne kadar iyi vatandaş olma şu ana kadar nicel olarak tespit edilen bir kavram olmasa da Çin'in teknolojiyi kullanarak oluşturmaya başladığı vatandaş puanları (Topçu, 2020) yakın gelecekte "iyi vatandaş" olmanın çok daha detaylı şekilde tespit edilebileceğine işaret etmektedir.

Burada iyi vatandaş ile kastedilen, devletin vatandaşından beklediği görevleri yerine getiren bireyler olmak demektir. Sosyal Liberalizmin öncülerinden olan L. Hill Hobhouse'ın ifadesi ile haklar ve görevler, uyum içindeki bir hayat olarak tanımlanan sosyal refahın şartlarındandır (Hobhouse, 1922, s. 35). Bu görevlerin başında kanunlara uymak gelmektedir çünkü devletin otoritesi ve toplumun düzeni bu sayede sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra üretici bir faktör olarak toplumun refahına katkı sağlamak da çok önemlidir. Diğer bir ifadeyle, bu sistem içerisinde yer alan bireyin ya çalışması ya da çalışamaz durumda olması beklenir. Çalışmaya imkanı olmayan bireyler ise "devletin sırtında bir yük" olarak

görülmektedir. Üçüncü bir ihtimal olan çalışmayı istememe, bir başka ifadeyle -isteğe bağlı olarak- üretici bir faktör olarak bu sistemde bulunmama gibi bir seçenek sunulmamaktadır (Wahl, 2015).

Her ne kadar sağlık sorunları sebebiyle refah devletine üretici bir faktör olarak katkıda bulunamayan kişiler devletin desteğinden mahrum olmasa da alınan çeşitli önlemler sayesinde yeni doğacak vatandaşların refah devletine gerekli katkıyı yapabilecek kapasitede olması için gayret gösterilmektedir. Bu gayretler gelecekte, hamilelik sırasında -olasılık olarak- tespit edilebilen Down sendromu gibi hastalıkların ortaya çıkma ihtimalinin yüksek olduğu durumlarda ortaya çıkması muhtemel tedavi ve bakım masraflarını ortadan kaldırmak ve ailelerin üretkenliklerini arttırmak için hamileliğin mecburi olarak sonlandırılması gibi politika uygulamalarına yakın gelecekte başlayabilirler (Stone, 1989). Henüz resmi olarak vatandaş olmamış bir cenin için bu “sonlandırma” kararı daha rahat verilebilirken, yaşlılık veya yatağa bağlı hastalıklar gibi üretici kapasitenin olmadığı durumlarda ötanazi uygulanmasına izin verilmesi veya teşvik edilmesi sıradaki adım olabilir.

3. İslam Ekonomisi Açısından Refah Devletinin Bir Analizi

İslam ekonomisine dair yapılan kavramsal çalışmaların oluşmaya başladığı 1920’lerden itibaren, yaşadıkları dünyaya bir teklifte bulunmak amacıyla yola çıkan araştırmacıların İslam ekonomisini tanımlarken o yılların popüler iki ideolojisi olan sosyalizm ve kapitalizm üzerinden bir tanımlama girişiminde bulduklarını görürüz (Şiddīqī, 1981). İslam ekonomisi çalışmalarının yoğunlaştığı 1970 ve 1980’li yılları incelediğimizde ise İslam ekonomisinin sosyalizm ve kapitalizmle benzeşen ve ayrışan yönleri üzerinden bir kimlik inşası gerçekleştirme çabasının devam ettirildiğini görürüz (Bkz: Arif, 1985; Choudhury, 1982; Hasan, 1983; Naqvi, 1978; Pryor, 1985). Diğer yandan içinde yaşanılan şartlara ve İslam dünyasının problemlerine karşı Naqvi (1978) ve Chapra (1979) gibi alanın kurucu isimleri tarafından -ahiretin ihmal edilmemesi koşuluyla- ideal bir modern çözüm ve İslam ekonomisine yol gösterici olarak refah devleti modeli önerilmiştir.

Burada önemli hususlardan biri, bir İslam devleti olarak kurulan Pakistan’ın iktisadi yapısını inşa etme misyonunu üstlenen Naqvi gibi isimlerin önünde pratik bir soru olarak duran “İslam Devletinin ekonomik sistemi nasıl olmalıdır?” sorusuna hızlı bir şekilde cevap bulma ihtiyacıdır. İslam ekonomisinin teorik altyapısını kurmaya çalışan kurucu isimlerin bu pratik ve acil kaygıdan dolayı halihazırda denenmiş ve uygulanıyor olan sistemler üzerinden analize gitmesi ve kendilerine en yakın gördükleri seçeneği uyarlamaya çalışmaları makul görülebilir. Ancak bir adım geriye giderek İslam ekonomisini bir disiplin olarak kuran isimlerin tartışmadan kabul ettiği ulus-devletin İslamlaştırılarak modern bir İslam devleti kurmanın imkanı ve ulus-devletin kurumlarının İslam ahlakı ile ne derece uyumlu olabileceğine bakıldığında (Hallaq, 2012), kurucu isimlerin tartışmadan aldığı bazı kavramların ve teorik zeminin aslında eleştiriye açık olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde amacımız, bazı İslam ekonomisi araştırmacıları tarafından İslami prensiplerin uygulanması açısından başarılı ülkeler olarak görülen ve İslamilik indekslerinde ilk sıralarda gelen Hollanda ve İsveç gibi

refah devleti örneklerini (Askari & Mohammadkhan, 2017) İslam ekonomisi açısından eleştirel bir analize tabi tutmaktır. Her ne kadar bu çalışmada amaç devlet teorisi üzerine bir analiz olmasa da refah devleti eleştirisi yapabilmek için devlet olarak tanımlanan yapının ne olduğundan veya olmadığından ve bu yapının Müslüman toplumlarda nasıl bir siyasi otorite aracılığıyla temsil edildiğinden kısa da olsa bahsedilmelidir.

3.1. Müslüman Toplumlarında Siyasi Otoritenin Rolü

Modern öncesi dönemdeki Müslüman toplumlarında var olan siyasi otoritelere baktığımızda, bu otoriteyi temsil eden kişi ve kurumların genel olarak hüküm sürülen topraklarda yaşayan Müslüman ve Müslüman olmayan kişiler arasında adaletin uygulanması ve dışarıdan gelen tehlikelere karşı güvenliğin sağlanması ile sorumlu olduklarını görürüz. Bu sorumluluklara ek olarak, bugün çoğunluğu ulus-devletlerin sorumluluğu olarak görülen ve devlet kurumları aracılığıyla sağlanan eğitim, sağlık ve yardım faaliyetleri gibi çalışmalar modern öncesi Müslüman toplumlarında vakıflar eliyle yerine getirilmiştir (Çizakça, 2006). Bu vakıfların bazıları yönetici otoritenin kendi servetlerinden bağışladıkları mülkler sayesinde kurulan vakıflarken bazıları ise varlıklı Müslümanlar tarafından oluşturulan vakıflardır (Atçıl, 2018). Müslüman toplumlarında kurulan bu vakıfların sunduğu eğitim, sağlık ve yardım hizmetleri, -göreceli olarak da olsa- siyasi otoriteden bağımsız bir sivil alanın oluşması ve bu sosyal imkanlardan faydalanan kişilerin siyasi otoriteye tam bağımlı olmadan yaşamlarını sürdürmelerini sağlamıştır (Atçıl, 2018). Vakıfların yanı sıra, modern öncesi dönemde toplumu oluşturan üyelerin birbirleri ile dayanışma içerisinde olması, dolayısıyla ihtiyaçların siyasi bir otorite veya merkezi bir güç tarafından giderilmesi yerine yerel dayanışmalar neticesinde çözüme kavuşturulması (Fotopoulos, 1994; Polanyi, 2001), sivil toplumun siyasi otoriteden bağımsız bir alan oluşturmasına olanak tanımıştır.

Siyasi otoriteden -modern devlet yapısına mukayese ile- göreceli olarak bağımsız bir alanda faaliyetlerini sürdüren vakıfların ve kurum yerine insan eliyle sağlanan dayanışma aracılığıyla yaşamlarını sürdüren insanların özellikle eğitim ve adalet konusunda sivil bir alan oluşturmayı başardıkları iddia edilebilir. Bireylerin özgürlüğü ve güçlenmesi ile yakından ilişkili olan eğitim sistemi modern dönemde merkezi olarak tasarlanmış ve devletin ideolojisini yaymak için kullanılan önemli araçlardan biridir. Günümüzden farklı olarak, modern öncesi Müslüman toplumlarında siyasi otorite tarafından belirlenen merkezi bir eğitim sisteminin olmaması ve eğitimin içeriğinin dersi veren alimler tarafından -tarihi tecrübe içerisinde şekillenen metinlerden de istifade edilerek- belirlenmesi ve şekillenmesi, alim adaylarının süregelen geleneğin bir parçası olarak yetişmesini ve merkezi bir otoriteden alınan kurumsal diploma yerine tedrisatından geçtikleri alimlerden icazet alarak yetkinliklerini ispatlamalarını sağlamıştır (Fazlıoğlu, 2008). Diğer yandan, eğitim kurumlarının ayakta kalması ve ilim geleneğini sürdürmesi için gereken maddi desteğin bu amaca matuf vakıflar tarafından sağlanması da ekonomik bağımlılığı azaltmıştır (Atçıl, 2018). Bu yetişme sürecinden geçen alimler, adalet sisteminin temelini oluşturan Şariat konusunda söz söyleyecek yetkinliğe ulaşarak toplumsal yaşamın İslam'ın temel esaslarına ve öngördüğü adalete uygun bir şekilde sürdürülmesinde etkili olmaya başlamaktadır. Bahsi geçen eğitim

süreciyle yetişen müftülerin verdiği fetvaların veya kadıların verdiği hükümlerin temel dayanakları tarihi süreç içerisinde yerleşmiş olan mezhep doktrini tarafından -genel hatlarıyla- siyasi otoritelerden bağımsız olarak belirlendiği için (Hallaq, 2012), adalet mekanizmasının sadece siyasi otoritenin kontrolünde olmadığı iddia edilebilir. Bu durum siyasi otoritenin eğitim ve adalet sistemlerine müdahale etmek ve hatta şekillendirmek istemediği anlamına gelmez. Ancak dinin toplumsal yapıyı belirlemedeki önemli rolü düşünülünce (Thornton & Ocasio, 2008), toplumun içerisinde yetişmiş olan alimlerin, siyasi otoritenin karşısında önemli bir güç olarak var olduğu iddia edilebilir.

Merkezi şekilde örgütlenmiş ve özünde ilerlemeci bir yapıya sahip modern devletin (Hallaq, 2012) bir çeşidi olan refah devleti, modern öncesi Müslüman toplumlardan daha farklı bir yapılanmaya sahiptir, dolayısıyla yukarıda ifade edilen toplumsal ilişki ve kurumlardan da farklı bir yapı sunmaktadır. Bu farklılığın temelinde, refah devletlerinde yeniden dağıtım mekanizmasının işletilmesi ve eğitim başta olmak üzere birçok konuda karar verici ve uygulayıcı kurumların merkezi bir şekilde belirlenmesi ve denetlenmesi sebebiyle sivil toplumun gücünün ve toplumu oluşturan bireylerin arasındaki dayanışmanın azalması yatmaktadır. Toplumun oluşturan üyeler arasındaki dayanışma aracılığıyla sağlanan birçok imkan yerini refah devleti kurumlarının ücretsiz veya cüzi ücretlerle sağladığı hizmetlere bırakmaktadır.

İkinci bölümde zikrettiğimiz Esping-Andersen sınıflandırmasına göre “Sosyal Demokrat” kategorisinde olan refah devletlerinde bu hizmetlerin sağlanması devletin sorumluluğundayken, “Liberal” ülkelere doğru ilerledikçe piyasa sisteminin bu rolü üstlenmeye başladığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle, ürün ve hizmetlerin vatandaşlara sağlama görevi devlet ve piyasa arasında değişmektedir. Kamu ve özel sektör haricinde bulunan sivil toplumun bu hizmetleri bir dayanışma içerisinde sağlama oranı ise devletin sosyal demokrat-liberal olma aralığındaki konumuna göre ve devletin vatandaşların ihtiyaç duyduğu eğitim, sağlık ve maddi yardımlar gibi hizmetlere ayırdığı kaynakların miktarına göre değişmektedir. Bunun arka planında ise bireyselleşen toplumsal yapı ve ulus-devlet karşısında tikel bir varlık şeklinde “vatandaş” olarak yer almamız önemli bir rol oynamaktadır. Modern birey, sosyal devlet modelini benimseyen refah devletlerinde devlete bağlı ve onun sayesinde varlığını sürdüren “iyi vatandaş” olarak bulunurken, refah devletinin daha liberal formlarında piyasada bir müşteri (tüketici) ve işçi (üretici) olarak yer almaktadır. Modern kapitalist refah devleti yapısında tek başına bir vatandaş ve müşteri olarak yer bulan “birey”in, bu ilişki ve kurumlar yapısı içerisinde ne kadar özgürleşebileceği ve güç sahibi olabileceği İslam iktisadı açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, refah devletlerinin İslam ekonomisi açısından eleştirisini yaparken odaklanmamız gereken iki kavram özgürlük (*emancipation*) ve güçlendirme (*empowerment*) olacaktır (Asutay, 2017, 2018).

3.2. Refah Devletlerinin Özgürlük ve Güçlendirme Kavramları Bağlamında Bir Eleştirisi

İslam’a göre insanların yaratılış amacı Allah’a kulluk etmektir. Bütün hayatını Allah’a kul olarak geçirmenin ön şartı ise kişinin başkalarına kul olmaya yol açacak her türlü bağdan

kurtulması; böylece özgür iradesi ve sahip olduğu güç ile Allah'a ibadet edebilmesidir. Burada ibadetten kasıt sadece namaz ve oruç gibi temel dini vecibelerle sınırlı olmayıp kişinin geçimini sağlamak için yaptığı uğraşlar, helal rızık kazanmak ve doğru şekilde ibadet etmek için ihtiyaç duyduğu ilmi talep etmek gibi eylemleri de içermektedir.

Her ne kadar *makāsidiü's-şer'ia* (Şeriatın gayeleri) temel alınarak belirlenen göstergelere göre hazırlanan listelerde Hollanda ve İsveç gibi refah devletleri İslami olmak bakımından ilk sıralarda yer alsada (Askari & Mohammadkhan, 2017) bu göstergeler elde mevcut olan makro veriler kullanılarak hazırlanmış olmaları ve göstergelerin gerçekte ifade ettiği anlamların eleştirel bir analize tabi tutulmamış olması sebebiyle yanıltıcıdır (Asutay & Yılmaz, 2018). Nitekim, refah devletlerinin uygulamalarını bireylere Allah'a ibadet etme noktasında sağladığı özgürlük ve güçlendirme üzerinden bir eleştiriye tabi tuttuğumuzda bu çelişki daha açık olmaktadır.

Modern öncesi dönemde içinde buldukları durumlara dayanışma içinde çözüm bulan Müslüman topluluklar, modern devlete kıyasla siyasi otoritenin kontrolünü daha az hissetmekteydi. Her ne kadar coğrafya ve zaman diliminin farklılaşmasına göre bu durum değişiklik gösterebilse de modern devletin vatandaşlık numarası sayesinde herkesi takip edebildiği ve herhangi bir ceza vermek istediğinde bunu ulus-devlet sınırları dahilinde kolaylıkla uygulayabildiği düşünüldüğünde modern öncesi dönemde bulunan göreceli özgürlük daha iyi anlaşılabilir. Modern refah devletinin özgürlük sınırlamalarının karşılığında, iyi bir vatandaş olduğuna, yani ulus-devletin koyduğu hukuk kurallarına - anlamsız veya adaletsiz olsalar dahi- uyulduğu takdirde, devletin sağladığı koruma ile büyük ölçüde -en azından maddi olan- belirsizlikler, zorluklar ve tehlikeler bertaraf edilebilmektedir. Diğer bir ifadeyle, refah devletinin sunduğu refahtan istifade edebilmek için özgürlüklerin göreceli olarak terk edilmesi gerekir (Marcuse, 2002). Burada Allah'a "iyi bir kul" olmakla, ulus-devletin "iyi bir vatandaşı" olma ikiliği dikkat çekicidir. Refah devletine isyan etmek ve kurallarına uymamak ülke sınırları dahilinde -ve hatta ötesinde- devletin "merhametinden ve kereminden" mahrum kalmaya yol açabilir.

Vatandaşların arzu edilen hale gelmesinde en büyük rol devletin ideolojisini vatandaşlara küçük yaştan itibaren empoze eden eğitim kurumlarının (Althusser, 2014). Bu nedenle, özgürce verildiği düşünülen birçok karar aslında bütün vatandaşların geçtiği tedarikat neticesinde küçük yaştan itibaren aktarılan devlet ideolojisi üzerine inşa edilerek verilmektedir. Bazı refah devletlerinde ise okula gitmek zorunlu olmasa da eğitim diplomalarının verilmesi merkezden kontrol edildiği için resmi olarak "eğitilmiş" kabul edilmek isteyen vatandaşların bilmesi ve bildiğini ispat etmesi gereken bilgilerin devlet tarafından belirlenmektedir. Bu sebeple, refah devletinde yaşamak sadece refah içinde yaşamak demek değil, refah devletinin ideolojisini kabul ederken aynı zamanda merkezi otoritenin vatandaşa yönelik taleplerini içselleştiren ve uygulayan bir vatandaş olmak demektir. En azından "iyi bir vatandaş" böyle olmalıdır. Şüphesiz ki pratikte bu durumun hedeflenen ideale ne kadar yaklaştığı tartışmalıdır. İdeale yaklaşmayı engelleyen en önemli sebepler, merkezi bir şekillendirmeye karşı koymaya çalışan bireysel tutumlar ve

eğitim kurumlarının merkezin hedeflediği aktarımı -yetersiz personel ve maddi imkansızlıklar gibi sebeplerle- yeteri kadar yapamamasıdır.

Eğitim sistemi sadece refah devletinin ideolojisini içselleştiren vatandaş yetiştirmekle kalmamakta aynı zamanda bu refahın devam etmesini sağlayacak iş gücünü oluşturmak için kapitalist sistem içerisinde işçi, girişimci veya işveren olacak bireylere de gerekli olan beşeri, kültürel ve sosyal sermayeyi kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu yüzden eğitim kurumları, kurum içi ilişkiler ve eğitim müfredatının içeriği vatandaşların Allah'a iyi bir kul olmasını değil, kapitalist sistem içerisinde yetkin birer girdi olarak yetişmesini hedeflemektedir (Rosen, 1983; Schultz, 1961; Wolf & Wright, 2014). Bu durum nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ve olmayan refah devletleri arasında bir fark oluşturmayacaktır. Çünkü bu yapının devamı için gerekli olan ve bütün vatandaşları kapsayacak eğitim bunu gerektirmektedir.

Refah devletini -bazı eksikleri ile beraber- ideal bir İslam ekonomisi örneği olarak gören Naqvi'nin (1978), Pakistan'ın kalkınması için çözüm olarak önerilerinden biri olan ülke genelinde eğitim sisteminin iyileştirilmesi fikri de bu yüzden aynı kapitalist sosyal yapıyı üretmeye devam etmenin ötesine geçemeyecektir. Çünkü okulların -Batılı anlamda- kalkınmayı üretmek için gereken bilgi ve becerileri sağlarken aynı zamanda ulus-devletin bir gereği olarak bu öğrencileri birer vatandaş ve kapitalist sistem içerisinde birer girdiye dönüştürür. Sonuç olarak, refah devleti, bilinçli olarak veya aldığı eğitim neticesinde içselleştirdiği ideoloji sebebiyle farkında dahi olmadan, Allah'a kul olma imkanı sağlayacak özgürlük ve içinde bulunduğu yerel topluluk sayesinde varlığını sürdürecektir. Birlikte refah devletine bağlı ve devletin sunduğu imkan ve hizmetlerle varlığını sürdüren bireyler üretmeyi hedeflemektedir. Bu noktadaki sorun, Allah'a kul olmak ile vatandaş olmak arasında çıkacak herhangi bir çatışmada bireylerin özgürce seçim yapmalarına engel olacak ölçüde kuşatıcı olan ulus-devlet otoritesinin varlığıdır. Bu noktada yaşanabilecek çatışmaların farkına varabilmek için refah devletlerinin temelini oluşturan ulus-devlet yapısının ontolojik bir kritiğinin yapılması gereklidir.¹

Refah devletinin sunduğu imkanlardan yararlanmak için ödün verilmesi gereken özgürlüğün yanı sıra, refah devletinin sunduğu imkanlar sayesinde varlığını sürdürebilen vatandaşlar siyasi otoriteden bağımsız sivil bir güç oluşturma çabasına da girme ihtiyacı duymamaktadır. Burada vurgulanması gereken nokta, sadece sivil bir dayanışmanın veya hizmetin oluşturulmasının ötesinde bu dayanışmanın finansal kaynaklarının ve ideolojik arka planının da siyasi otorite tarafından sağlanıyor olmasıdır. Güçlü bir refah devleti tarafından sunulan ücretsiz sağlık hizmeti, işsizlik desteği, çocuk yardımı ve emeklilik maaşı gibi destekler sayesinde iyi bir vatandaş hayatı boyunca endişelenmeye gerek duymayacaktır. Kapitalist sistem içerisinde bir işçi olarak yer alan ve kariyerinde daha iyi bir yere ulaşmak için beşeri sermayesini arttırması beklenen vatandaşların duyduğu bu güven duygusu dayanışma içerisinde olduğu bir topluluk veya kendi başına bir mükellef olarak sorumluluklarını yerine getirebilme becerisine sahip olmaktan ziyade, ulus-devlet yapısı içerisinde iyi bir vatandaş

¹ Bu konu üzerine detaylı bir çalışma için bkz: Hallaq (2012)

olarak bulunması sayesinde gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, bir vatandaş, bireysel olarak veya sivil bir dayanışma sayesinde değil, devletin onu iyi bir vatandaş olarak kabul etmesi sayesinde güçlüdür. Çünkü, refah devletinin yapısı vatandaşların refah devletine dayanmadan varlıklarını sürdürebilecekleri bireysel ve toplumsal düzeyde gerçekleşecek bir güçlenmenin önüne geçmektedir.

Ancak vatandaş, makbul vatandaş olma şartlarını yerine getiremediğinde hiçbir hakkı kalmayabilir ve yaşamını kendisine karşı sorumlu hisseden bir topluluğun parçası olarak sürdürme imkanı bulamayabilir. Bu da bireyleri daha fazla devlete bağlı olmaya mahkum eder. Bu farklılıklar, refah devletinin yeniden dağıtım mekanizmalarını ne ölçüde tekelinde tuttuğu ve misyonunu ne derece başarılı şekilde gerçekleştirebildiği ile yakından ilgilidir. Refah devleti, vatandaşların refahını garanti etmek için yeniden dağıtım mekanizmasını merkezi şekilde kontrol etmekte ve vatandaşlardan topladığı vergileri kendi uygun gördüğü yere istediği şekilde harcamaktadır. Böyle bir durumda hem sosyal destekler hem de yerel güvenlik gibi birçok sorumluluk, ödenen vergiler yoluyla devlete devredilmekte ve buna bağlı olarak toplumu oluşturan bireyler arasındaki sorumluluk bağı ortadan kalkarak yerini yetkili mercilere haber vermeye bırakılmaktadır.

Bunun da ötesinde, Müslüman toplumlarda sivil bir faaliyet olarak süregelen zekat veya sadaka gibi sivil yardım faaliyetler de yeniden dağıtım mekanizmasının bir parçası olarak "maddi yardım" ortak paydasında buluşturularak devlet eliyle merkezi olarak organize edilmeye başlamıştır (Ab Rahman vd., 2012; Hudayati & Tohirin, 2010). Bu da bireyleri refah devleti tarafından "iyi vatandaş" olarak sayılmadıkları takdirde zekat ve sadaka gibi devlet eliyle dağıtılan toplumsal yardımlardan da mahrum bırakarak daha yalnız ve güçsüz bir hale getirmektedir.

Refah devletinin kurumsal yapısında olduğu gibi vatandaşların her çözümü devletten beklediği, sivil bir topluluk oluşturmamaları ve siyasi otoriteden bağımsız güç sahibi olamadıkları siyasi oluşumlarda Allah'a kul olma ve ona ibadet etme ile iyi bir vatandaş olma arasında seçim yapmak zorunda kaldıklarında, vatandaşların dayatılan uygulamaları reddetmesi veya sivil itaatsizlik göstermeleri cesaret gerektirecektir (Moore, 1987). Bunun yanı sıra, vatandaşlar sivil itaatsizlik veya hukuki sınırlar içerisinde eylemde bulunsalar dahi, bu itirazlarını yine genelde modern devlet, özelde ise refah devletinin temel varsayımları ve prensipleri, yani aydınlanma sonrası metafizik anlayışa dayanan insan hakları ve benzeri söylemler üzerine inşa edebileceklerdir. İslam gibi ontolojik düzlemde refah devlet yapısı ile çatışan bir dinin normatif kuralları üzerine inşa edilecek itirazlar bu söylem içerisinde kendine yer bulamayacaktır (Hallaq, 2012).

Sonuç

Şeriatın gayeleri temel alınarak hazırlanan İslamilik indekslerine göre ilk sıralarda yer alan ülkelerin siyasi yapısını temsil eden refah devleti modeli, eskiden beri İslam iktisadı araştırmacıları tarafından -ahiret inancının hesaba katılmaması gibi- bazı eksikliklerine rağmen ideal bir model olarak görülmektedir. Ancak bu İslami modelin özgürleşme ve

güçlendirme kavramları üzerinden bir eleştirisi yapıldığı takdirde, İslamilik indekslerinde refah devleti örneklerini üst sıralara taşıyan bazı özelliklerin İslam'ın ön gördüğü Allah'a kul olmayı hayatın merkezine yerleştiren Müslüman yerine, iyi bir vatandaş olmayı incelemek zorunda kalan bireyler yetişmesinde anahtar rol oynadığı dikkat çekmektedir. Bunun temelinde yatan sebep ise refah devletlerinin sunduğu refahtan istifade edebilmek için öncelikle devletin öngördüğü iyi vatandaş olmanın gerekliliğidir.

Bu çalışma bağlamında, bireylerin iyi vatandaşlar olmasını sağlayan iki temel noktaya değindik. İlki, refah devletlerinin yeniden dağıtım mekanizmasını merkezden kontrol ederek refahın kimlere ve nasıl ulaştırılacağını belirleyebilmesidir. Bu sayede, bir bireyin refahtan payını alabilmesi için refah devletinin iyi vatandaş tanımına uyması, yani devletin kanunlarına uyan ve kapitalist piyasa sistemine -herhangi bir engel olmadığı takdirde- üretken bir girdi olarak katılan bir birey olması gerekmektedir. İkincisi, refah devletinin ücretsiz olarak sunduğu eğitim imkanları, yani okul kurumu sayesinde bireylerin küçük yaştan itibaren iyi bir vatandaş olmak üzere yetiştirilmeleri ve iyi bir vatandaş olmanın gereklerini içselleştirmeleridir. Refahtan payını alabilmek için dışsal bir motivasyonla veya okul kurumu aracılığıyla içselleştirdiği dahili bir motivasyonla itaatkar bir vatandaş olmak, bireylerin özgürlüklerinden de -önemli ölçüde- vazgeçmesi anlamına gelmektedir.

Merkezi bir şekilde sunulan refah bireylerin özgürlüğünü önemli ölçüde ellerinden alırken, eğitim, sağlık ve maddi destek gibi birçok ihtiyacın devlet eliyle sunulması; sivil toplumun organize olarak siyasi otoriteden bağımsız bir güç oluşturmasını ve bireylerin devletin sunduğu imkanlardan bağımsız, özerk bir alan oluşturmalarının önüne geçmektedir. Bu sebeple, bireyler güçlerini iyi bir vatandaş olmaları neticesinde devletin sunduğu imkanlar sayesinde alırlar. Diğer bir ifadeyle, iyi bir vatandaş oldukları ölçüde güçlü olmaktadır. Bunun haricinde, devletten bağımsız olarak sivil bir güç alanının olması söz konusu değildir.

Özgürlük ve güç açısından yoksun bireyler haline gelen vatandaşlar, refah devleti içerisinde kalkışacakları herhangi bir eleştiriyi ve meydan okumayı ancak aydınlanmanın bir ürünü olan mevcut modern paradigma içerisinden seslendirebilirler. Bu sebeple, Allah'a kul olma amacıyla yapılacak bir hareket vatandaşlık tanımıyla uyumlu olduğu sürece makbul olacaktır.

Halbuki, İslam ekonomisinin tahayyül ettiği siyasi yönetimde mükelleflerin özgürlüğünden mahrum ve güçsüz bir konumda bulunmaması esastır. Refah devleti açısından iyi olarak görülen hatta ihtiyaç duyulan ancak İslami bir düzen açısından münker olarak kabul edilen bir şeyle karşılaşıldığında çekinmeden menedebilecek mükellefler ancak böyle bir toplumda bulunabilir. Bunu sağlayabilmek için de İslami özellikleri haiz bir toplumsal yapıda inşa edilecek eğitim ve adalet kurumlarının, bu toplumda yaşayan mükellefleri merkezi bir güce bağımlı olmayacak imkanları sunması ve Allah'a ibadet edebilecek kullar olabilmek için gerekli bilgi, beceri ve güç ile donatacak kurumlar olması gerekir.

Bu makalenin temel amacı toplumsal refahı merkeze alarak yapılacak bir analiz açısından ideal olarak görülecek refah devleti modelinin özgürleşme ve güçlendirme gibi kavramlar açısından ele alındığında olumsuz taraflarının ortaya konulmasıdır. Böylece refah devleti,

sunduğu imkanların ötesinde, vatandaşları mahrum bıraktığı hususlarla ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Daha ileri çalışmalarda farklı refah devletleri örnekleri üzerinden ampirik çalışmalar yapılarak burada getirilen eleştirilerin gündelik hayattaki sonuçları araştırılabilir.

Kaynakça

- Ab Rahman, A., Alias, M. H., & Omar, S. M. N. S. (2012). Zakat institution in Malaysia: Problems and issues. *Global Journal Al-Thaqafah*.
- Alp, Ö. (2008). *Yeni Bir Refah Devleti Modeline İlişkin Temellendirme (Aristotelesçi Bir Yaklaşım: Yetenekler ve İşlevlilikler)*. İstanbul Üniversitesi.
- Althusser, L. (2014). *On the reproduction of capitalism: Ideology and ideological state apparatuses*. Verso.
- Arif, M. (1985). Toward a definition of Islamic economics: Some scientific considerations. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 2(2).
- Askari, H., & Mohammadkhan, H. (2017). *Islamicity indices: The seed for change*. Springer.
- Asutay, M. (2017). Emancipation and Empowerment: Re-Framing the Objective of Islamic Moral Economy. *29th Annual Meeting*.
- Asutay, M. (2018). Beyond Finance in Islamic Finance: Islamic Moral Economy for Emancipation and Empowerment. *30th Annual Meeting*.
- Asutay, M., & Yılmaz, I. (2018). Re-embedding Maqasid al-Shari'ah in the essential methodology of Islamic economics. İçinde M. T. El-Mesawi (Ed.), *Maqasid al-Shari'ah: Explorations and implications*. Islamic Book Trust.
- Atçıl, A. (2018). *Scholars and sultans in the early modern Ottoman Empire*. New York : Cambridge University Press.
- Briggs, A. (1961). The welfare state in historical perspective. *European Journal of Sociology/Archives europeennes de sociologie*, 2(2), 221-258.
- Chapra, M. U. (1979). *The Islamic welfare state and its role in the economy*. Islamic Foundation.
- Choudhury, M. A. (1982). Principles of Islamic economics. *Islamic Studies*, 21(2), 89-107.
- Çizakça, M. (2006). Economic dimensions of foundations in the Ottoman era. *Philanthropy in Turkey: Citizens, foundations and the pursuit of social justice*, 28-42.
- Durdu, Z. (2009). Modern devletin dönüşümünde bir ara dönem: Sosyal refah devleti. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 37-50.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Fazlıoğlu, Ş. (2008). Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye? *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 593-610.
- Fotopoulos, T. (1994). The Nation-State and the Market. *Society and Nature*, 2(2), 37.
- Gümüş, A. T. (2010). *Sosyal devlet anlayışının gelişimi ve dönüşümü*. On İki Levha Yayıncılık.
- Gümüş, İ. (2018). Tarihsel perspektifte Refah Devleti: Doğuş, Yükseliş ve Yeniden Yapılanma Süreci. *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 1(1), 33-66.

- Hallaq, W. (2012). *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*. Columbia University Press.
- Hasan, Z. (1983). Theory of profit: The Islamic viewpoint. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 1(1).
- Hobhouse, L. T. (1893). *The labour movement*. Unwin.
- Hobhouse, L. T. (1919). *Liberalism*. Williams & Norgate.
<http://online.canadiana.ca/view/oocihm.65557>
- Hobhouse, L. T. (1922). *The Elements of Social Justice*. Holt and Company.
- Hobson, J. A. (1912). *The Evolution of Modern Capitalism: A Study of Machine Production*. The Walter Scott Publishing.
- Hudayati, A., & Tohirin, A. (2010). Management of zakah: Centralised Vs decentralised approach. *Abdul Ghafar Ismail Mohd Ezani Mat Hassan Norazman Ismail Shahida Shahimi*, 352.
- Illich, I. (2013). *Okulsuz toplum* (M. Özay, Çev.; 8. bs). Şule Yayınları.
- Johnson, A. (2014). Foucault: Critical theory of the police in a neoliberal age. *Theoria*, 61(141), 5-29.
- Kosotieti, P. (1987). From Collectivity to Individualism in the Welfare State? *Acta Sociologica*, 30(3-4), 281-293.
- Luhmann, N. (2002). Refah Devletlerinin Siyaset Teorisi, Çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yayınları, İstanbul.
- Marcuse, H. (2002). *One-dimensional Man*. Routledge.
- Moore, J. (1987). Welfare and dependency. *speech to Conservative Constituency Parties Association, September*.
- Naqvi, S. N. H. (1978). Ethical Foundations of Islamic Economics. *Islamic Studies*, 17(2), 105-136.
- Örs, B. (1997). Birey, Toplum ve Devlet İlişkileri Çerçevesinde Yeni İngiliz İdealizmi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 16-17-18-19.
- Özdemir, S. (2007). *Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti*. İstanbul Ticaret Odası.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (2nd bs). Beacon Press.
- Pryor, F. L. (1985). The Islamic economic system. *Journal of Comparative Economics*, 9(2), 197-223.
- Rosanvallon, P. (2004). *Refah Devletinin Krizi*.
- Rosen, S. (1983). Specialization and Human Capital. *Journal of Labor Economics*, 1(1), 43-49.

- Sawer, M. (2003). *The Ethical State: Social Liberalism in Australia*. Melbourne University Press.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Serdar, Y. A. Y. (2014). Tarihsel Süreçte Türkiye’de Sosyal Devlet. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(9), 147-162.
- Şiddīqī, M. N. (1981). Muslim economic thinking: A survey of contemporary literature. *Islamic economics series*.
- Stone, D. (1989). At Risk in the Welfare State. *Social Research*, 56(3), 591-633.
- Thornton, P. H., & Ocasio, W. (2008). Institutional logics. *The Sage handbook of organizational institutionalism*, 840, 99-128.
- Topçu, N. (2020). Orwell’in 1984’ü Çin’de Gerçek Mi Oluyor? Sosyal Kredi Sisteminin Geçmiş, Bugünü ve Geleceği. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 684-695.
- Toprak, D. (2015). Uygulamada Ortaya çıkan farklı refah devleti modelleri üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 151-175.
- Townshend, J. (1990). *J.A. Hobson*. Manchester University Press.
- Wahl, A. (2015). *Refah Devletinin Yükselişi ve Düşüşü* (H. Ünal & B. Öztürk, Çev.). h2o Kitap.
- Weiler, P. (1972). The New Liberalism of LT Hobhouse. *Victorian Studies*, 16(2), 141-161.
- Wolf, B. M., & Wright, L. (2014). Designing Curriculum for Real-World International Business Needs. *Journal of Teaching in International Business*, 25(3), 165-184. <https://doi.org/10.1080/08975930.2014.925740>

Extended Abstract

The welfare state is a phenomenon that has always been discussed over what the state should do. We can argue that the welfare state started to play a role as a regulatory and interventionist actor as a central force in personal and social relations. It aims to deliver services to the citizens in a more equitable way through the redistribution mechanism instead of leaving it to the market.

The welfare state trains both “citizens” who will obey the rules within its borders and “workers” who will contribute to welfare production, thanks to the centrally controlled institutions, especially education. Thus, the welfare state, as an actor positioned against the market, has created a central power and, in return for the welfare it offers, has the power to intervene in the lives of citizens -indirectly or directly- both to ensure the continuation of this welfare order and to maintain its central power. As a result of this, welfare states produce citizens who are dependent on the state. However, citizens who can live their lives without any problems thanks to the opportunities offered by the welfare state must obey and renounce their freedoms -significantly- to have these opportunities since they have to be good citizens.

There are two main objectives of this study. The first objective is to explore the basic structure of the welfare state and the consequences of this structure for society. The second objective is to conduct a critical analysis of the welfare state in terms of Islamic economics through the concepts of emancipation and empowerment. As part of the second objective, the redistribution mechanism in Muslim societies and how institutions such as zakat, charity and sacrifice make a difference in the context of the welfare state and, ultimately, social relations are examined. With this study, the welfare state, which has been the focus of discussions in recent years, will be examined from the perspective of Islamic economics.

The welfare state model has been seen as an ideal model by the researcher in Islamic economics for a long time. However, if this Islamic model is criticized through the concepts of emancipation and empowerment, some of the features that carry the welfare state examples to the top in the Islamic indices appear to play a key role in raising individuals who must prioritize being a good citizen instead of a Muslim who puts being a servant of God in the center of life, which Islam foresees. The underlying reason for this is that to benefit from welfare states’ services; it is necessary to be a good citizen as stipulated by the state.

In the context of this study, we touched upon two main points that enable individuals to be good citizens. The first is that welfare states can centrally control the redistribution mechanism and determine to whom and how welfare will be delivered. In this way, for an individual to receive his share of welfare, he must comply with the definition of a good citizen of the welfare state, that is, an individual who obeys the laws of the state and participates in the capitalist market system as a productive input if there is no obstacle. Secondly, through the educational opportunities offered free of charge by the welfare state, namely the school institution, individuals are trained to be good citizens from an early age and internalize the requirements of being a good citizen. Being an obedient citizen with an extrinsic motivation or an internal

motivation internalized through the school institution to get a share of welfare means that individuals give up their freedoms to a significant extent.

While centrally provided welfare significantly deprives individuals of their freedom, many needs such as education, health and financial support are provided by the state; It prevents civil society from forming an organized power independent of political authority and individuals from forming an autonomous space independent of the opportunities offered by the state. For this reason, individuals get their power through the opportunities offered by the state as a result of being good citizens. In other words, they become powerful to the extent that they are good citizens. Apart from this, there is no question of having a civilian force field independent of the state.

Citizens, who have become individuals deprived of freedom and power, can only voice any criticism and challenge that they will attempt within the welfare state, within the current modern paradigm, which is a product of enlightenment. For this reason, an act to be a servant of Allah will be acceptable as long as it is compatible with the definition of citizenship.

However, in the political administration envisioned by Islamic economics, it is essential that Muslims are not deprived of their freedom and left in a powerless position. It is only in such a society that Muslims can act without hesitation when confronted with something considered oppressive by an Islamic order, even if that is not seen as good or necessary by the welfare state. In order to achieve this, educational and judicial institutions, which should be built in a social structure with Islamic features, must provide opportunities that will not be dependent on central power and must have institutions that would equip Muslims with the necessary knowledge, skills and power to be servants of Allah.

The main purpose of this article is to reveal the negative aspects of the welfare state model, which will be considered ideal in terms of analysis to be made by focusing on social welfare when it is considered in terms of concepts such as emancipation and empowerment. Thus, the welfare state is evaluated beyond the opportunities it offers. In further studies, empirical studies can be conducted on the examples of different welfare states, and the daily life consequences of the criticisms made here can be investigated.

Havayı Kirletme Hakkı Satın Alınabilir mi?: İslam Hukuku'nda Çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü¹

Feyza Cevherli*

Zeyneb Hafsa Orhan**

Received: 30.09.2021

Accepted: 15.11.2021

DOI: 10.54427/ijisef.1002638

Type: Research Article

Öz

Çevre, canlı ve cansız varlıkların içinde yaşadığı ve birbirleriyle ilişki içerisinde oldukları alandır. İnsanlar ve ilişki içerisinde oldukları her şey çevre kapsamında kabul edildiğinden çevrenin korunması tüm canlılar için önem arz etmektedir. İslam'da her şey bir denge üzerine kuruludur. Bu nedenle bireyler bu dengeyi tahrip etmemeli, korumak için çaba göstermelidirler. Bu çalışma, çevre kirliliğinin bir türü olan hava kirliliği meselesini ele almaktadır. Hava kirliliği, canlıların yaşamını olduğu kadar çevreyi de olumsuz etkilemektedir. Günümüzde çevre konusu bağlamında küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi problemlerin çözümüne yönelik birçok teşebbüsün olduğu bilinmektedir. Çalışmanın hareket noktasını oluşturan Kyoto Protokolü çevre problemlerinin çözümü için atılan adımlardan biridir. İslam Hukuku'ndaki mülkiyet anlayışı çerçevesinde Kyoto Protokolü'nde bulunan "emisyon ticareti" meselesini ele alan bu çalışma, protokolün sonuçları doğrultusunda çevre konusunda yapılması gerekenlere dair önerilere yer vermektedir. Bu önerilerden en önemlileri bireyler bazında sorumluluk anlayışının geliştirilmesi, kurumlar bazında ise yasal düzenlemeler yapılmasının gerekliliğidir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kyoto Protokolü, hava kirliliği, emisyon ticareti, mülkiyet hakkı.

Jel Kodları: Q50, Q53.

Can the Right to Pollute Air be Purchased?: The Kyoto Protocol from the Perspective of Environmental Protection in Islamic Law

Abstract

An environment is an area where living and non-living things live and are in contact with each other. Since people and everything they are in contact with are considered within the context of the environment, the protection of the environment is significant for all living things. Everything in Islam is based on a balance. For this reason, individuals should not destroy this balance. However, they should make an effort to protect it. Our study deals with the issue of air pollution, which is a type of environmental pollution. Air pollution negatively affects the environment as well as the life of living

¹ Bu çalışma İkam Working Paper serisindeki "Havayı Kirletme Hakkının Mülkiyeti ve Satın Alımı: İslam Hukuku'nda Çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü" başlıklı çalışmanın genişletilmiş halidir.

* YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Ekonomisi ve Finansı Ana Bilim Dalı, feyzacevherli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4423-6539.

** Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam İktisadı ve Finans, hafsa.orhan@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7515-910X

things. Today, it is known that there are many attempts to solve environmental problems such as global warming and climate change. The Kyoto Protocol, which constitutes the starting point of our study, is one of the steps taken to solve environmental problems. This study, which deals with the “emissions trading” issue in the Kyoto Protocol within the framework of the right of ownership in Islamic Law, gives place to suggestions on what should be done about the environment in line with the results of the protocol. Some of these suggestions are that the understanding of responsibility should be developed on the basis of individuals and legal regulations should be made on the basis of institutions.

Keywords: Islamic Law, Kyoto Protocol, air pollution, emissions trading, right of ownership.

Jel Codes: Q50, Q53.

Giriş

Çevre, canlı ve cansız varlıklardan müteşekkil, bu varlıkların birbirleriyle ilişki içerisinde olduğu ve içinde yaşanan özel bir alandır. Çevreyi, insanların, diğer canlı ve cansız varlıkların oluşturduğu doğal bir alan olarak da tanımlamak mümkündür. Bu açıdan çevre hayatımızın tamamını kuşatan, insanları, diğer canlıları ve etrafımızdaki tüm varlıkları kapsayan şeylerin bütünüdür.

İslami perspektiften çevre, bireyin yaşamında herhangi bir biçimde etkileşimde olduğu her şeyi içine alan bir olgudur. Birey, içinde bulunduğu coğrafya, birlikte yaşamını sürdürdüğü ve aynı coğrafyayı paylaştığı bütün canlılarla bir ilişki içerisinde. Bu sebeple yakından uzağa tüm coğrafyalar, insanlar ve canlılar, birey açısından çevre olarak kabul edilebilir (Kocabaş, 2014, s. 132).

Çevre, korunması elzem ve canlılar için oldukça hayati olması sebebiyle üzerinde çokça tartışmanın yapıldığı önemli bir nosyondur. Bugün dünya ülkelerine bakıldığında neredeyse her ülkede çevre krizinin emarelerine rastlamak mümkündür. Kaynakların tükenmesinin, canlı türlerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olmasının yanında sınai büyüme ve teknolojik manipülasyon gibi etkenler, içinde bulunulan durumu daha da ağırlaştırmaktadır. Hayatımızı idame ettirmemizi sağlayan temiz hava, su ve toprak gibi unsurlar birçok bakımdan risk altındadır (Tucker ve Grim, 2003, s. 17). Bu sebeple çevre kirliliği, özellikle de havanın kirlenmesi devletlerin de ana gündemlerinden birini oluşturmaktadır. Atmosferi korumaya yönelik olarak atılan bir adım olan ve çeşitli devletlerin katılımcı oldukları Kyoto Protokolü de bu gündemin sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu protokol ile devletlere havayı kirletme kotası konulmuş, bununla birlikte bu kotayı aşmaları halinde diğer ülkelerden kota satın alma esnekliği sunulmuştur.

Bu çalışmanın amacı, İslam Hukuku'nun çevreye verdiği önemi ortaya koymak ve birçok devletin çevre ve hava kirliliğine karşı birleşerek imzalamış oldukları Kyoto Protokolü'nü İslam Hukuku perspektifinden yeni bir bakış açısı ile değerlendirmeye çalışmaktır. Bu amaçla, çalışmada İslam Hukuku'nda çevre meselesi ile ilgili kaynaklar taranmıştır. Aynı zamanda Kyoto Protokolü ile ilgili literatür taramaları yapılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında mesele,

Kyoto Protokolü'ndeki esneklik mekanizmalarından olan emisyon ticareti özelinde İslam Hukuku'ndaki mülkiyet meselesi bağlamında değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda çalışmada, birinci bölümde çevre ve İslam Hukuku'nda çevre tasavvuru ele alınacak, ikinci bölümde İslam Hukuku'nda çevrenin korunması perspektifinden Kyoto Protokolü incelenecek ve son olarak da protokolde sözü edilen havayı kirletme hakkı meselesi İslam Hukuku'ndaki mülkiyet anlayışı bağlamında değerlendirilecektir.

1. Çevre ve İslam Hukuku'nda Çevre Tasavvuru

Çevre; *“Bir şeyin yakını, etrafı, kişinin içinde bulunduğu toplumu oluşturan ortam, hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü”* olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu). Kısaca çevre, canlıların içerisinde yaşamlarını sürdürdükleri tabii ortamdır (Ayverdi, 2011, s. 227).

Çevre kavramı, fiziksel çevre ve toplumsal çevre olarak ikiye ayrılmaktadır. Bireylerin içinde yaşamını sürdürdüğü, varlıklarını ve özelliklerini fiziksel manada algıladıkları ortamlar fiziksel çevredir. Toplumsal çevre ise, fiziksel çevre içerisinde olan bireylerin ekonomik, toplumsal ve siyasal sistemler çerçevesindeki ilişkilerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Mutlu, 2008, s. 196). İnsan merkezli çevre denildiğinde ise insanın içinde yaşadığı ortam kastedilmektedir (Akdur, 2005, s. 14). Canlı her organizma yaşamını sürdürebilmek için çevresine uyum sağlayabilmelidir. Bu uyum, ilk olarak biyolojik çevrede daha sonra da fiziki çevrede sağlanabilir. İçerisinde yaşanan doğal çevre üzerinde kurulan sosyal yapılar sosyal hayat alanı olarak tanımlanmakta, sosyal hayat alanı ise doğal çevre üzerinde bireylerin beraber yaşamlarını sürdürmeleri ile somutlaşmaktadır (Baran, 1993, s. 263).

Evrendeki tüm varlıklar birbiriyle ilişkili hiyerarşik bir düzen içerisindedir. Her düzeydeki yapı kendi içerisinde dinamik bir bütündür. Bunun yanı sıra üzerindeki ve altındaki yapılarla bağlantılıdır. Elbette ki insan da varlığı itibari ile bu düzenin bir parçasıdır. Dolayısıyla, bu düzenin koruyuculardan biri, belki de en önemlisi insanlardır. Bu sebeple insan, zihnini bu sistemi koruyabilecek düzeyde şekillendirmelidir. Bunu yaparken de İslam'ın evren ve varlıkla ilgili önerilerinden faydalanmalıdır. İslam, insanları yalnızca inanç ve ibadet konularında sorumlu tutmamakta, yaşamın her yönü ile ilgili tavsiyelerde ve uyarılarda bulunmaktadır (Mert, 2008, s. 26-27). Bunlardan biri de çevre meselesidir.

Tabiat üzerindeki hakimiyet gün geçtikçe artmakta, bu da insan ve tabiat arasındaki dengenin bozulmasına sebep olmaktadır. Nüfus artışları, kentlerdeki kalabalık, doğal kaynakların tüketilmesi, doğal güzelliklerin yok edilmesi, hastalıklardaki artış, insanların tabiat üzerindeki hakimiyetlerini kötü bir şekilde kullanmaları sebebiyledir. İnsanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunun birçok kişi farkındadır. Fakat bu dengesizliğin insan ile Allah arasındaki uyumun bozulması sebebiyle olduğunu herkes fark edememiştir (Nasr, 1982, s.14-18). Zira bu farkındalık için bir yaratıcı olduğu kabulünün yanında derin bir kavrayış gerekmektedir.

İnsanların varlık zincirinin en üst kısmında yer almaları, onları doğanın sahibi yapmaz. Nitekim doğanın tek amacı da sadece insanların ihtiyaçlarını gidermek değildir (Özdemir,

2003, s. 57). İslam'da her şey bir düzen ve denge içerisinde yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerim bu dengenin insanlar tarafından bozulmaması gerektiğini bildirmektedir (Kur'an-ı Kerim 54: 49). Bu da çevreyi korumanın vazifelerimizden biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan insan (Kur'an-ı Kerim 2: 30), yeryüzünde imar edebilen varlıktır (Kur'an-ı Kerim 11: 61). Dolayısıyla kendisine verilen bu yetkiyi, kullanımına verilen kaynakları koruyarak değerlendirmelidir (Haneef, 2002, s. 243; Abu-Sway, 1998).

İslam'da çevre meselesini bu hususlarla sınırlı tutmak doğru olmaz. Zira İslam'a göre insan, çevreye karşı sorumlu olmakla birlikte (Kur'an-ı Kerim 45: 13), öncelikle kendisine karşı sorumludur. Burada önemli olan husus; insanın kendisi dahil hiçbir şeyin mutlak sahibi olmamasıdır. Beden, ruh, kalp, akıl ve mal, yani insanın sahip olduğu her şey kendisine emanettir (Kur'an-ı Kerim 33: 72) ve bunlar üzerindeki tasarrufları da belli kurallara tâbidir. İnsanın kendisine emanet olan şeylerle olan ilişkisi, onu diğer varlıklardan ayırmaktadır (Çınar, 2014, s. 563). Bu husustaki en belirgin fark, insanın davranışları sebebiyle imtihan edilecek olmasıdır (Kur'an-ı Kerim 11: 7). Bu sebeple de insan, doğayı tahrip ederek onun fesadına neden olmamalıdır (Kur'an-ı Kerim 30: 41).

İnsanın ruhu, bedeni ve öz malı da çevre kapsamında kabul edilebilmektedir. Dolayısıyla İslam'ın çevreye dair hükümleri tüm bu zikredilenleri de kapsamaktadır. Bu açıdan İslam'daki çevre algısının oldukça geniş ve kapsamlı bir niteliğe sahip olduğu kabul edilebilir (Kocabaş, 2014, s. 132). Bu sebeple İslam Hukuku'nda çevre tasavvurunu ve İslam'ın çevre konusundaki emir ve yasaklarını ele alırken bireyin hayatının tümünü kapsayan ve bütün davranışlarını ilgilendiren bir olgudan bahsedildiği söylenebilir. Çünkü bir Müslüman "çevre"sine karşı sınırsız bir özgürlüğe sahip değildir. İslam Hukuku'na göre onun özgürlüğü, kendisine ve çevresine zarar verdiği veya kendi haklarını ve çevredekilerin hakkını ihlal ettiği yerde bitmektedir. Nitekim İslam Hukuku'nun nihai hedefi, insanların refahını (*maslahat*) artırmak ve onları kötülükten (*mefsedet*) uzak tutmaktır (İbn Abdüsselâm, 2000, s.11-12).

İslam düşüncesinde insan ve tabiat Allah'ın bir gaye üzerine yarattığı varlıklardır. Bu iki varlığın kendileri için belirlenen rolleri vardır. İnsanla tabiat arasındaki ilişkide, tabiatın insana boyun eğecek şekilde yaratıldığı, buna karşın insanın tabiata karşı iyi veya kötü davranabilme potansiyeliyle yaratıldığı görülmektedir. Zira fizyolojik açıdan insanın, kâinatın ve içindeki her şeyin mimarının katında, konumunu yükselten manevi bir özelliği olduğu bilinmektedir (Çolak, 2008, s. 332). Elbette bu husus İslam düşüncesinde çevrenin daha az değerli olduğu manasında anlaşılmalıdır. Bilakis Kur'an-ı Kerim'in mesajlarının metafizik boyutu hakkıyla anlaşıldığı takdirde insanların çevreye karşı sorumluluk bilinci artacaktır.

2. İslam Hukuku'nda Çevrenin Korunması Perspektifinden Kyoto Protokolü

Çevre hakkı, bireylerin temel dengeleri muhafaza edilen doğal ortamlarda yaşama hakkıdır. Bu hakkın konusu, insanların çevre üzerindeki menfaatleridir. Çevre hakkında hak ve ödev kısımlarının birbirinden ayrılması zordur. Zira bu hakta ödev boyutu daha ağırlıklıdır. Hak sahipleri, çevreyi korumalıdır ve korumayanlara karşı önlem almak durumundadır (Keleş, 2013, s. 29).

İslam Hukuku çevre meselesini, insanlara sunulan nimetler ve insanların bu nimetlere karşı sorumlulukları bakımından ele almakta ve içinde bulunulan bu sistemin mükemmelliğine vurgu yapmaktadır (İpek, 2014, s. 231). Sorumlulukları olan insan, faydasına sunulan nimetlerin sahibi olduğunu zannetmektedir ki bu büyük bir yanılıdır. İnsan, mesuliyetinin idrakine varabilmeli, çevreye zarar verecek her türlü fiilden uzak durabilmelidir.

Çevre kirliliği sorunu, maalesef insan kaynaklı müdahaleler sonucu ortaya çıkmıştır. İnsanların bitmeyen beklentileri, yenilenemeyen kaynakların tüketimi, yenilenebilir kaynakların tahribatı bu sorunun sebeplerindedir (Baran, 1993, s. 266). Sanayideki ve teknolojiadaki gelişmelerin yanı sıra insanın çevre üzerindeki hakimiyetinin artması da çevre sorunlarının ortaya çıkış sebeplerindedir. İnsanların diğer canlılardan bir farkı da; içerisinde bulunduğu dengeyi ve şartları değiştirebilecek kabiliyette olmasıdır. İnsan bu kabiliyetini iyi yönde olduğu gibi kötü yönde de kullanabilir (Görmez, 1989, s. 7). Çevre, işte bu kötü yöndeki kullanım sebebiyle yani insanın yeryüzünü sınırsız bir şekilde tüketebileceği bir nesne olarak kullanması sebebiyle zarar görmektedir.

İnsanlık, ekolojik dengenin bozulduğu ve bunun kötü etkilerinin yaşandığı bir çağ içerisinde. Hava kirliliği, su kirliliği, yeşilliklerin azaltılması, ozon tabakasının delinmesi bu etkiler arasında zikredilebilir (Mert, 2008, s. 25). Bununla birlikte bilgi eksikliği ve vurdumduymazlık da çevre kirliliğinin sebepleri arasındadır. Kur'ân-ı Kerîm açısından meseleyi ele alırsak, bilgi eksikliği de yapılan eylemlerin sonuçlarını öngörememe eksikliği de insanın Allah'tan uzaklaştığının belirtileridir (Çiştî, 2003, s. 89). Günümüz Batı dünyasına bakıldığında buralarda yaşayan hemen herkes yaşamlarında bir şeylerin eksik olduğunu düşünmektedirler. İnsanları bu düşünceye iten sebeplerden birinin, tabiatın dışarı itilmesi ve yapay bir çevre edinilmesi olduğu söylenebilir (Nasr, 1982, s. 14).

Son yıllarda ekolojik dengenin zarar görmesine engel olmak, çevreyi korumak gibi hususlara sıkça vurgu yapılmaktadır. Bireyler arasında çevre bilinci oluşturmak adına çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Şüphesiz bu faaliyetlerin bireyler üzerindeki etkisini incelemek, bilimsel çalışmalarda yer bulmalıdır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, bireyler üzerindeki çevre bilincinin oluşmasında İslam'ın sağlayacağı katkıdır. Bu manada açıktır ki İslam dini, insanları günlük hayatta yapacakları işlere motive ettiği gibi (Mert, 2008, s. 26), çevre bilinci hususunda da motive eder ve buna katkı sağlar. Çevre ahlakının nazarı ve tatbiki olmak üzere iki yönü vardır ve İslam'ın çevre tasavvuru her iki yönü de kapsamaktadır (Ardoğan, 2012, s. 120).

Günümüzde çevre ve çevre problemleriyle ilgili meselelerin başında küresel ısınma ve iklim değişikliği gelmektedir. Tarihten günümüze bakılacak olursa, Sanayi Devrimi'ne kadar olan sürede iklim değişikliklerinin doğal sebeplerden olduğu sonucuna varılabilir. Zira bu süreye kadar olan süre içerisinde insan etkilerinin çok fazla olduğu söylenemez. Ancak Sanayi Devrimi ile birlikte hızlı bir gelişme ve endüstrileşme faaliyeti görülmektedir. Bu da iklim değişikliğine sebep olan unsurları harekete geçirmiştir. Bugün insanlar bütün faaliyetleri ile sera gazı emisyonlarındaki artışa neden olmaktadır ki bu artış da iklim değişikliğinin en

önemli sebeplerinden biridir (Bakış ve Çabuk, 2013, s. 33). Küresel ısınma, insanların çevrelerine müdahaleleri sebebiyle sera gazının arttığına bir belirtisidir. Bunların yanında doğal kaynakların sömürülmesi, hızlı nüfus artışı, ormanların tahrip edilmesi sonucu dünyadaki ekosistem dengesinin bozulması, bireysel bencillik, kısa vadeli ekonomik büyüme gibi etkenler, uzun vadeli çevre bütünlüğünü sarsmaktadır (Çiştî, 2003, s. 89-90).

Dünya genelinde çevre bilincinin oluşmasıyla birlikte, küresel ısınma ve iklim değişikliği sorununa karşı bölgesel ve küresel ölçekte birçok farklı oluşum meydana gelmiştir. Zira sosyal, ekonomik, güvenlik ve çevre ile ilgili meseleleri ele alan iklim politikaları, sürdürülebilir bir dünya için önemli dayanak noktalarıdır (IPCC, 2001, s. 96). Türkiye'nin 2004 yılında dahil olduğu "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi" ve 2009 yılında onayladığı "Kyoto Protokolü" bunlardan biridir (Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2018, s. 74). Birleşmiş Milletler'in 1997'de Japonya'nın Kyoto şehrinde düzenlediği çevre toplantısında katılımcı hükümetler tarafından kabul edilen ve "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi" olarak imzalanan bu anlaşmanın hedefi, atmosferdeki sera gazı yoğunluğunun, iklime tehlikeli etki yapmayacak seviyelere indirilmesidir (Yenigün, 2007, s. 10).

Protokolde devletler iki kısma ayrılmaktadır. Ek-1 ülkeleri gelişmiş ülkelerdir, ki belirli emisyon hedefleri konulan ülkeler bunlardır. Ek-2 ülkeleri ise gelişmekte olan ülkelerdir (Finus, 2010, s. 31). Türkiye, gelişmekte olan bir ülke olmasına rağmen Ek-1 ülkeleri arasında yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2018, s. 22). Türkiye tarafından hazırlanan stratejilerde enerji, ulaşım, sanayi ve atıkların sera gazı emisyonlarına sebep olan faktörler arasında olduğu belirlenmiştir. Bu emisyonların düşürülmesi, büyük ölçüde temiz ve yenilenebilir enerji kaynağı kullanımı sayesinde enerji üretimi ile gerçekleşebilir (Bakış ve Çabuk, 2013, s. 37). Emisyonları azaltmaya ve iklim değişikliğine ilişkin olan mutabakat, bu protokolün uygulanmasının temel dayanağıdır (UNFCCC, 2018, s. 31). Emisyonların azaltılması, yalnızca iklime değil iklim haricinde de birçok sürdürülebilir kalkınma hedefine katkıda bulunacaktır (Robinson ve Herbert, 2001, s. 145).

2.1. Kyoto Protokolü'ndeki Esneklik Mekanizmaları

Kyoto Protokolü'nde Ek-1 taraflarına sera gazı emisyon oranlarını azaltmak için üç esneklik mekanizması sunulmaktadır (Şahin, 2016, s. 7):

2.1.1. Ortak Yürütme Mekanizması: Protokolün 6. maddesinde bulunan bu mekanizmaya göre, emisyon hedefi belirlenen ülke, emisyon hedefi belirlenen diğer bir ülkede emisyon azaltıcı projelere yatırım yaptığı takdirde emisyon azaltma kredisi kazanma hakkına sahip olur ve kazandığı krediler toplam hedeften çıkarılabilir (Karakaya ve Özçağ, 2003, s. 5).

2.1.2. Temiz Kalkınma Mekanizması: Protokolde 12. maddede yer alan bu mekanizmada, emisyon hedefi belirlenen ülke, emisyon hedefinin belirlenmediği az gelişmiş bir ülke ile iş birliği yaparak o ülkede sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik proje yaptığı takdirde sertifikalandırılmış emisyon indirimini kazanır ve kazanılan indirim hedeften

düşülebilmektedir (Karakaya ve Özçağ, 2003, s. 5). Ortak Yürütme Mekanizması ile benzer niteliktedir. Ancak Ortak Yürütme Mekanizması gelişmiş ülkelere yönelik iken, Temiz Kalkınma Mekanizması gelişmekte olan ülkelere yönelik mekanizmadır (Özdan, 2014, s.68).

2.1.3. Emisyon Ticareti: Protokolün 17. maddesinde yer alan, aynı zamanda çalışma konumuz olan bu mekanizma, emisyon hedefi belirli olan gelişmiş ülkeler arasında emisyon ticaretini mümkün hale getirmektedir (Algan, 2011, s. 84). Bu madde gereği sera gazı emisyonunu hedeflenenden daha az miktarda kullanan Ek-1 ülkelerinden biri, sera gazı salınım izinlerinin bir kısmını bir başka ülkeye satabilmektedir. Bu uygulama, tarafların salınım işlemlerine yasal bir bağlayıcılık koyma ve tarafların kendi haklarının bir kısmının ticaretini yapmalarına izin vermektedir. Salınımların toplam tutarı, herhangi bir ticaret gerçekleşmeden önceki tutar ile eşit olmalıdır. İşlem sonucunda satılan salınımlar, satan ülkenin kendi tutarından çıkarılıp satın alan ülkenin tutarına eklendiğinden her iki ülkenin yükümlülüklerini yerine getirmeleri hali ile aynı kabul edilir (Türkeş, Sümer ve Çetiner, 2000). Diğer esneklik mekanizmaları proje temellidir, emisyon ticareti ise piyasa temellidir. Bu da bu mekanizmayı diğerlerinden ayırmaktadır (Uzoğlu, 2016, s. 29).

Küresel ısınma sebebiyle meydana gelen iklim değişikliklerini engelleyebilmek için Kyoto Protokolü'nün yükümlülüklerinin etkin bir biçimde yerine getirilmesi gerekmektedir. Birçok gelişmiş ülkenin enerji verimliliği ile ilgili alınan bu önlemleri gerçekleştirilmede yetersiz kaldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra bu mekanizmaların protokolde bulunan çevresel amaçların tersine kullanılabilmesi kaygısı da bulunmaktadır (UNFCCC, 2004, s.19). Aslında emisyon ticareti, ülkelere yerli salınımlarını yükümlülükleri altına düşürebilme hususunda bir teşvik niteliğinde kabul edilebilir. Ancak protokoldeki bu meseleyi ele alan 17. maddede, ticaret ilişkisine dair oranlar, ilkeler, kurallar net bir biçimde ortaya konulmamıştır. Bu belirsizlik, tarafların yükümlülüklerini yerine getirmeleri durumunda dahi salınımlarda bir azalma olmama ihtimalini gözler önüne sermektedir. Bu da küresel ısınmaya engel olmaya yönelik alınan tedbirler neticesinde, sera gazı salınımlarındaki gerekli azalmanın istenen düzeyde olmadığını göstermektedir (Türkeş ve diğerleri, 2000). Emisyon ticareti sisteminin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için sunulan önerilerin başında kurum ve kuruluşların sistemlerinin yöntem ve ilkelerini belirlemeleri gerektiği gelmektedir (Aküzüm, 2010, s.114).

Görülmektedir ki, Kyoto Protokolü, küresel ısınma problemine yüzeysel olarak temas edebilmiştir. Protokolün taraflarının, bölgesel kalkınma hedeflerini de göz önünde bulundurarak, iklim değişikliğinin etkilerine karşı önlem almaları gerekmektedir (Bölgesel Çevre Merkezi, 2006, s. 12). Protokole taraf olan ülkeler, emisyonlarını azaltamamış bilakis yalnızca esneklik mekanizmalarını kullanmış ve bu yüzden protokolün hedefini gerçekleştirememesine sebep olmuşlardır. Bunun yanı sıra gelişmiş ülkeler, bu mekanizmalar aracılığıyla gelişmekte olan ülkelerin haklarını satın alarak bir anlamda bu ülkelerin gelişmelerini de önlemişlerdir (Ayhan, 2010, s. 196). Uzmanlar, bu protokolün eksiksiz olarak uygulanması halinde bile dünyaya en çok on sene zaman kazandırabileceğini

düşünmektedirler (Şahin, 2016, s. 7). Bunun yanı sıra bu protokolün, kendisinden sonra yapılan çalışmalara bir çerçeve oluşturduğu da yadsınamaz bir gerçektir. İnsan kaynaklı sera gazlarının sebep olduğu iklim değişikliklerinin önlenmesi, gelişmiş ülkelerin kaynak kullanımına dikkat etmeleri ve önceliği yerli etkinliklere vermeleri gerekmektedir.

3. Havayı Kirletme Hakkı Meselesinin İslam Hukuku'ndaki Mülkiyet Bağlamında İncelenmesi

Çalışmanın bu bölümünde mal ve mülkiyetle ilgili bazı genel bilgilere yer verilecek ve havayı kirletme hakkı mülkiyet perspektifinden ele alınmaya çalışılacaktır. Mülkiyet, mal ile ilgili sahiplik hakkını ifade etmektedir. İslam hukuk literatüründe mal, aynî haklara ve hukukî muamelelere konu olabilen şeydir (Hacak, 2003, s. 461). Yeryüzü ve gökyüzündeki her şeyin mâlikî Allah'tır. Allah, mülkünü insanların menfaatine sunmuştur. İnsanın kainat üzerindeki yetkisi, kainat ve içerisindekilerden faydalanabilmesi içindir. Yani malların insanlara izafesi, onlardan faydalanma hakkını ifade etmektedir (Udeh, 1977, s. 56). İnsanların mülkiyetinde olmayıp, onların istifadesine sunulan en önemli şeylerden biri de hiç şüphesiz havadır. Bu bağlamda bölüm içerisinde havanın mal olarak kabul edilip edilmediği ve havayı kirletme hakkının satın alınabilirliği incelenecektir.

Mal kelimesi "*Bir şahsın mâlik olduğu nesne*" (Fîrûzâbâdî, s. 1059) olarak tanımlanmaktadır. Hanefîler tarafından bu kavram "*İnsan tabiatının kendisine meylettiği ve ihtiyaç vakti için biriktirilmesi mümkün olan şey*" olarak ifade edilmektedir (İbn Âbidîn, 2000, s. 501). Bu tanıma göre hak ve menfaatler başlı başına mal olarak sayılmaz ve hukukî işlemlere konu olmazlar. Hanefîler'e göre bir şeyin mal olabilmesi için biriktirilebilecek şekilde maddî bir varlığının olması ve ondan faydalanılabilmesi gerekmektedir (Abbâdî, 2000, s. 152). Hanefîler dışındaki Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî İslam hukukçularına göre ise mal, "*İnsanlar arasında iktisadî bir değere sahip ve normal şartlarda ve iradî olarak faydalanılması dinen ve hukuken mümkün olan her şeydir.*" şeklinde tanımlanmaktadır (Abbâdî, 2000, s. 154-156). Bu tanıma bakıldığında da bir şeyin mal olabilmesi için iktisadî bir değerinin olması ve bu değer hukukî olarak belirlenmesi gerekmektedir. Bu görüşü belirleyen İslam hukukçuları, mal edinmenin asıl amacının, onun sağladığı menfaat olduğunu yani malın değerini menfaatinin belirlediğini söylemektedirler. Onlara göre menfaatler de başlı başına mal sayılır. Bir şeyin mal sayılabilmesi için ihrâzının veya hıyâzetinin mümkün olması gerekmediği görüşündedirler (Yaran, 2011, s. 60). Başka bir ifadeyle insanlar arasında maddî bir değeri olan ve kendinden faydalanılabilen her şey hukukî olarak mal kapsamındadır. Mecelle'de mal; "*İnsanın yaratılışına bağı olup gerektiği zaman toplanıp saklanabilen menkul ve gayrimenkul şeylerdir.*" şeklinde tarif edilmiştir (Mecelle, 126).

Zikredilen tariflere bakıldığında; toprak, eşya, canlı ve bunun gibi mâlik olunan şeylerin mal kapsamında olduğu kabul edilmektedir. Mâlikî olunmasa da elde edilmesi ve yararlanılması mümkün olan (denizdeki balık, havadaki kuş vb.) şeyler de mal kabul edilmektedir. Tanımların ışığında hava ve güneş ışığı gibi elde edilmesi mümkün olmayan şeyler ise, faydalı olmalarına rağmen mal olarak kabul edilmemektedirler. Zaman içerisinde teknoloji ile birlikte

güneş ışınları ya da havanın depolanması mümkün olursa, mal olarak kabul edilebileceği görüşü de mevcuttur (Demir, 1986, s. 19).

Diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslam Hukuku'nda da mal, çeşitli açılardan birçok tasnife tâbi tutulmuştur. Bu çalışma kapsamında sahiplerine göre mal çeşitlerini incelenecek olursa, bunlar; mübah mallar, özel mallar, vakıf malları, devletin özel malları ve kamu mallarıdır. Yararlanılması mübah olan ancak mülkiyete konu olmayan mallar, kamu malları olarak kabul edilebilir (Günay, 2001, s. 47). Kamu malları, *“Umumun ya da belirli bir yer halkının umum ahalisinin doğrudan doğruya ve serbestçe yararlanmasına terkedilen yerlerdir.”* (Günay, 2001, s. 145) olarak tanımlanmaktadır. İslam Hukuku kamu mallarından yararlanma hususunda bireylere geniş bir alan tanımıştır. Genellik, eşitlik, serbestlik, zarar vermeme ve ücretsizlik, bu mallardan yararlanmanın şartlarındandır (Günay, 2001, s. 190-200). Devlet, kamu malları üzerinde bir yetkiye sahiptir. Fakat bu yetkilerin hangi haklarda devreye girdiği meselesi önemlidir (Günay, 2001, s. 157).

Anlaşıyor ki mala mal özelliği kazandıran, insanın onunla olan ilişkisidir. Bu ilişki, insanın onu elde etmesinden kaynaklanmaktadır ki bu da mülkiyet olarak ifade edilmektedir. Mülkiyet sözlükte, *“Bir şeyi ele geçirmek ve onun üzerinde tek başına söz sahibi olma gücü”* olarak tanımlanmaktadır (Fîrûzâbâdî, s. 954). İslam Hukuku terimi olarak da, *“Bir şeyin hukuken engelleyici, olağan dışı bir durum olmadıkça kişiye tek başına o şey üzerinde yetkili olma ve tasarrufla bulunma imkânı sağlayacak şekilde hıyâzet altına alınması”* (Ali el-Hafîf, 1996, s. 18) olarak açıklanmaktadır. Sahibine eşya üzerinde en kapsamlı yetkileri veren hak (Hacak, 2006, s. 543) olarak tanımlanan mülkiyetin konusu maldır, denebilir. İslam Hukuk Tarihi'ne bakıldığında nelerin mülkiyet konusu olup olmadığı hususunun örfe göre değişiklik gösterdiği görülmektedir. İslam Hukuku'na göre her dönemde değişen ve gelişen özelliklere göre *“yararlanma”* ve *“edinme”* konusu olabilecek her şey *ictihad* yoluyla hukukî işlemlere konu olabilmektedir (Ali el-Hafîf, 1996, s. 18). Mülkiyet hakkı, İslam Hukuku'nun korumak istediği beş esas (*makâsıdu's-ş-şerîa*) arasındadır. Mâlikine kullanma, yararlanma ve harcama gibi haklar veren bu hak, çevre-mülkiyet meselesi bağlamında umumî zararın giderilmesi ve kamu yararı sebepleriyle sınırlandırılmaktadır (Kurban, 2012, s. 218-219). Mülkiyet, belirli fiziki varlığı olan şeyler üzerinde kurulabildiği gibi, menfaat üzerine de kurulabilmektedir (Çalış, 2013, s. 402).

Tanımlar neticesinde anlaşılmaktadır ki mülkiyet, mal ve aynı hükümde olan menfaatler ile insan arasında bir ilişkidir. Hukuk düzeninin tanıdığı bir haktır ve maldan farklı bir kavramdır. Mal tabî bir kavram iken, mülkiyet hukukî bir kavramdır. Menfaatlerin mal sayılması tartışmalıdır ama mülk sayılmasında ihtilaf yoktur. Mülkiyet, eşyanın tabiatından gelen bir hak değil, hukuk düzeninin *“meşrû sebeplere bağlı”* izin ve benimsemesinden doğan bir haktır. Dolayısıyla her hak gibi ancak hukuk düzeninin tanıyıp benimsemesiyle varlık kazanır (Karaman, 2001, s. 29-30).

Mülkiyet yetki sahibi açısından; özel mülkiyet, vakıf mülkiyeti, devlet mülkiyeti ve kamu mülkiyeti olarak sınıflandırılmaktadır (Çalış, 2013, s. 406). Kamu mülkiyeti, yollar, akarsular,

hanlar; yani kamuya ait olan her yeri kapsamına almaktadır. Kamu mülkiyetinden (mübah olan şeylerden), tüm fertlerin başkalarına zarar vermeden eşit derecede faydalanma hakkı vardır (Mecelle, 1254). Bu hususta birçok âyet-i kerîme bulunmaktadır (Kur'ân-ı Kerîm 2: 29; Kur'ân-ı Kerîm 55: 10-12). Hadîs-i şerîflerde de insanların üç şeyde ortak olduğu, bu şeylerin de su, ot ve ateş olduğu bildirilmiştir (Ebû Dâvûd, Büyü', 62). Bu ortaklık, yararlanma açısından; mülkiyet ortaklığı şeklinde anlaşılmalıdır. Bunlardan yararlanmak, güneş ve havadan yararlanmak gibidir ve Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar bunlardan eşit olarak yararlanma hakkına sahiptir (Serahsî, 1993, s.164). Zira ortak mallarda bireylerin mülkiyet hakkının olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Resûlullah'ın (sav) biriken suyun satışını yasaklaması (Müslim, Müsâkât, 34; Ebû Dâvûd, İcâre, 61) örneğine bakıldığında da önemli olan hususun satış mülkiyeti olduğu görülmektedir. Çünkü havuzda biriken su, havuz sahibi için mülk edinilmiş bir şey değildir. Bu sebeple satışına izin verilmemiştir (Serahsî, 1993, s.166).

Mülkiyetin konusu nesnelere, menfaatler ve haklar olmakla birlikte, mülkiyetin kapsamı yatay ve dikey olarak ele alınabilir. Bir şeye mâlik olmak demek, onun unsurlarına da mâlik olmak anlamına gelmektedir. Örneğin toprak mülkiyetini ele alacak olursak, toprakla birlikte toprağın alt tabakası olduğu gibi toprağın üzerindeki hava boşluğu da mülkiyet altında kabul edilmektedir. Mecelle bu hususa "*Kim ki bir yere mâlik olursa altına da üstüne de mâlik olur.*" maddesiyle işaret etmektedir (Mecelle, 1194). Bazı İslam hukukçuları mülkiyetin dikey açıdan yer altını ve hava boşluğunu kapsamadığı görüşünde olsalar da mülkiyetin amacı doğrultusunda dikey kapsamda yer altında ve hava boşluğunda bir alanı içermesi kaçınılmazdır (Mısrî, 1989, s. 37). Hukuk sistemleri, mülkiyetin dikey açıdan belirli bir bölgeyi ihata ettiğini fakat bu kapsamın da belli sınırları olduğunu kabul etmektedir. Mülkiyetin dikey kapsamının mâlikin faydası ile sınırlandırıldığı kabul edilmekle birlikte; bu sınır da iktisadî faydaya göre belirlenmektedir. Ayrıca teknik gelişmeler de mülkiyetin dikey kapsamını genişleten bir faktördür. Örneğin, önceleri ihrâz özelliği olmadığından güneş enerjisi, hava ile bazı gazlar mal kabul edilmemeleri sebebiyle hukukî işlemlere konu olamamışken; bugün çeşitli gelişmeler sonucu hukukî işlemlere konu olabilmektedirler. Muhakkak ki burada da faydalı olma kriteri ön plandadır (Çalış, 2001, s. 44).

Bir devletin sınırları içerisinde bulunan nehirler, göller vb. şeylerin üzerinde yalnızca o devlet hak sahibidir. Uluslararası denizler, okyanuslar vb. üzerindeki haklar ise hukuksal bakımdan söz konusu edilen şeye yakınlığa bağlı değişmektedir. Uluslararası hukukta kamuya açık kaynaklar tüm insanlığa ait olsa da bunların kullanımında, erken davrananın daha haklı ve daha fazla yarar sağlaması hususu öne çıkmaktadır şeklinde bir görüş bulunmaktadır (Mısrî, 1989, s. 46-47).

Kyoto Protokolü, bu konu açısından önem arz eden ve üzerinde birçok fikir ayrılıklarının bulunduğu 17. maddede, anlaşmaya taraf olan ülkeler için "sera gazı salınımı kotası" belirlemiş ve ülkelerin bu kota hakkını birbirlerine satma esnekliği sunmuştur. Bu bağlamda her ülkenin havayı kirletme hakkı sınırlıdır. Ancak kotasını aşan ülke, kotasını henüz kullanmamış bir ülkenin hakkını ticaret yoluyla satın alabilmektedir. Protokolde emisyon

ticaretinde bütün sera gazları ile ilgili önlem alınsa da salınımı en çok olan gaz karbondioksit olması sebebiyle, ticareti yapılan gaz karbondioksittir. Bu sebeple bu piyasa, karbon piyasası olarak bilinmektedir (Bayrak, 2012, s. 272). Karbon piyasası ya da karbon ticaretinin ortaya çıkışı, 1997 yılı Kyoto Protokolü ile birlikte gerçekleşmiştir. Protokole katılan ülkeler, doğaya bıraktıkları sera gazlarını belirli bir seviyenin altında tutmak zorundadırlar. Burada amaç, sera gazı salınımını tamamen ortadan kaldırmanın mümkün olmaması sebebiyle, en azından belirli bir seviyede tutmak veya daha fazla salınmasının önüne geçmektir (Peker ve Altınışık, 2011, s. 66).

Karbon piyasasında hava, alınıp satılabilen bir meta olarak kabul edilmektedir. Esasında havanın kendisinin mala dönüştürülmesi pek mümkün olmadığından, hava "havayı kirletme hakkı" olarak piyasada yerini almıştır. Bu şekliyle hava, herkese ait olmaktan çıkıp, onu kirletme hakkının alınabilir ve satılabilir bir mala dönüştüğü mahiyete evrilmiştir. Hava, kimsenin özel mülkiyeti altında değildir. Devletin mülkiyetinin söz konusu olduğu durumlarda bile devlet, kamu yararını öncelikle her kaynağı şer'î kurallara göre harcamalıdır (Mısıri, 1989, s. 48). Mesele aynî hukuk penceresinden ele alındığında, aynî hak, eşya üzerinde doğrudan doğruya bir hakimiyetin olduğu bir hak olarak tanımlanmaktadır (Karaman, 2001, s. 7). Dolayısıyla mesele aynî haklardan değildir demek yanlış olmayacaktır. Zira ayn mülkiyeti eşyanın kendisine sahip olmak demektir, bu sebeple ayn mülkiyetinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü hava, kimsenin mülkiyeti altında değildir. Menfaat mülkiyeti ise bahsedilen şeyden faydalanma hakkıdır. Allah her şeyi, insanların istifadesine sunduğunu ve mübah kıldığını bildirmektedir. Dolayısıyla, havadan yararlanmanın ticaret metası haline getirilmesi İslam hukuk kaidelerine uygun düşmemektedir.

Bu noktada Kyoto Protokolü'ne küresel dünyanın ideolojisi olarak da tanımlanan neoliberalizm açısından değinmek yerinde olacaktır. Neoliberalizm, ekonomik ve politik yönetim biçimidir. Bu ideolojiye göre serbest piyasalar kapitalist ekonomiler için en ideal örgütlenme sistemini oluşturmaktadır (Kalkavan ve Baş, 2021, s. 148). Toplumdaki sınıflar arasında mücadele kavramı olarak nitelendirilen neoliberalizm, ideolojik ve politik bir akımı tanımlamaktadır. Neoliberalizm, serbest piyasa kapitalizmi ile bütünleşik yapıda olan, sınıflar arası çatışmayı oluşturan, güç ilişkilerine dayanan bir yönetim sistemi, aynı zamanda ticarete ve sanayide tam serbestliği esas alan bir ideolojidir (Akbaş, 2019, s. 23). Neoliberalizm tartışmalarının merkezinde serbest piyasa sistemi bulunmaktadır. Bu sisteme göre tüketicinin egemenliği, merkezi kontrol veya refah devleti anlayışıyla değil, tam rekabet ilkesine sahip olan serbest piyasa mekanizması ile sağlanır (Sallan Gül, 2004, s. 124-125). Ticaretin ve finansın liberalleştirildiği, piyasaların fiyatları ve enflasyonu belirlemesine izin verildiği ve özelleştirildiği bir sisteme sahip olan neoliberalizm, hem yeni hem klasik liberal düşüncelere dayanmaktadır (Chomsky, 2014, s. 11-12). Neoliberaler kamu malları konusunda devletin piyasaya müdahalesini meşru görmektedir. Kamu malları "bireylerin karşılıklı yararlarının dengelenmesi durumunda ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması" olarak tanımlanmakta fakat nelerin kamu malı olup olmayacağı hususunda uzlaşma sağlanamadığı bilinmektedir (Sallan Gül, 2004, s. 128). Neoliberal politikaların geçerli olduğu küresel düzende yapılmak istenen

düzenlemeler yapılamamış, alınmak istenen tedbirler alınamamıştır. Çünkü geçmişte olduğu gibi günümüzde de iktisadi kaygılar çevresel kaygılardan daha önce gelmektedir (Kılınç, 2012, s. 158). Neoliberalizm ile birlikte, kamuya ait olan ve hayati öneme sahip olan yerler, özel sektörün piyasa anlayışına göre ayarlanmış ve bu alanlarda kârı maksimize etme amacıyla hareket edilmiştir. Bu alanlara su ve hava gibi kamu mülkiyeti kapsamındaki öğeler de dahil edilmektedir (Kyoto Havayı Kirletme, 2007). Ekolojik varlıklar önceleri özel mülkiyete konu olmazken, doğanın neoliberalleşmesi bu varlıkları piyasa için yatırım aracı haline getirmektedir (Çoban, Özlüer ve Erensu, 2015, s.40). Her şeyin meta haline getirildiği neoliberal sisteme göre, Kyoto Protokolü ile hava da alınıp satılabilen bir meta olarak kabul edilebilmektedir. Oysa her bireyin ve her devletin havadan eşit olarak faydalanma hakkı vardır.

Küresel ısınmaya önlem olarak atılan bir adım olan Kyoto Protokolü'nün, görüldüğü üzere maalesef istenilen sonuçlara ulaşamadığı söylenebilir. Belirlenen hedefin aksine, zikredilen emisyon ticareti sebebiyle devletler havayı daha fazla kirletme hakkına sahip olabilmektedirler. Bu da emisyon ticaretinin finansal bir spekülasyon aracı haline gelmesine sebep olmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşen dünya beraberinde birçok problemi getirmektedir. Çevre kirliliği de bu problemlerin başında gelmektedir. Sanayi Devrimi ile birlikte endüstrileşme faaliyetlerinde ve ekonomik alanlarda yaşanan gelişmeler, dünyada insan kaynaklı sera gazı emisyon oranlarındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Bu da dünyanın dengesinin bozulmasına, küresel ısınma ve iklim değişikliği problemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş, bir başka ifadeyle yaşananların bedelini doğanın ödediği bir sonuç ortaya çıkmıştır. Görülmektedir ki ekolojik krizler, sürdürülebilir kalkınmanın önemini bir kez daha ortaya koymuş ve insanları, çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltabilmeleri için önlemler almaya yönlendirmiştir. Küresel dünyada etkilerinin fazlasıyla hissedildiği tüm bu durumlar küresel ölçekte adımlar atılmasını gerekli kılmıştır. Kyoto Protokolü de bu adımlardan biridir.

Çevreyi korumak, bireysel olduğu kadar toplumsal bir görevdir. Çevre sorunlarına bir çözüm olarak geliştirilen karbondioksit emisyonunu azaltmanın bir yöntemi olarak ortaya konan emisyon ticareti, sera gazı azaltım hedeflerini dengeleyemeyen ülkelerin azaltım maliyetini düşürmek amacıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu emisyon ticaretiyle birlikte atmosferi kirletme haklarının alınıp satılacağı bir piyasa oluşturulmuştur. Bu da atmosferin özelleştirilmeye çalışıldığının bir göstergesidir. Halbuki atmosfer herkesin kullanımına açık olan ve herkesin faydalanabileceği bir şeydir. Üzerinde anlaşılan emisyon ticareti, atmosferi alınıp satılabilen bir meta haline dönüştürmektedir. Bu da herkesin kullanımına açık olan diğer metaların da alınıp satılabileceği liberal piyasalar oluşturulmasına sebep olmaktadır. Bu açılarından Kyoto Protokolü bazı kesimler tarafından neoliberalizmin klasik bir formu olarak kabul edilmektedir. Piyasa dostu bir sistem öngören neoliberalizm, serbest ticaret mekanizmasını esas almaktadır. Bu sistem, problemleri üreten piyasa sisteminin kendi bağlamı içerisinde

çözümlerinin de piyasa üzerinden üretilmeye çalışıldığı bir sistemdir. Öte yandan emisyon ticareti meselesi, yeni bir mülkiyet hakkı tesis etmektedir. Ancak İslam Hukuku'nda üzerinde umumî ortaklık hakkı bulunan kamu malları, bireylerin de devletin de mülkiyetinde değildir. İslam'da mülkiyet hakkı bağlamında kişinin üzerinde hak iddia edebileceği mallar bulunabilir. Fakat herkesin kullanımına verilen ve ortak kullanımı olan su, ateş ve hava gibi çevre unsurları doğal halleri ile mülkiyet konusu olamamaktadır. Bu mallar üzerinde ancak devletin hüküm ve tasarruf yetkisi bulunmaktadır. Kimsenin mülkiyetinde olmayan bu gibi ortak unsurlar üzerinde herkesin eşit faydalanma hakkı bulunmaktadır. Bu hakta da kullanım ve koruma sorumluluğu arasında bağlantı bulunmaktadır. İslam Hukuku'nda bir şeyin sağladığı yarar ona olan sorumluluğun karşılığındadır (Mecelle, 85-87). Bu bağlamda havayı korumak gerekmektedir. Havayı kirletme üzerine hak paylaşımı yapılması İslam hukuk kaidelerine uygun bir fiil olarak değerlendirilemez. Çünkü kimsenin, insanlara tahsis edilmiş olan menfaat mülkiyetini yasaklamaya ve sınırlamaya hakkı yoktur. Bu mülkiyet, insanlara faydalanmaları amacıyla verilmiştir. Herkese ait olan bir şeyin kullanımı üzerinde hak iddia edilemez. Kyoto Protokolü'nde herkesin ortak olduğu bir şeyin kirletme hakkının ticareti söz konusudur. Araştırmalar neticesinde protokolün bu maddesinin, havanın kirlenmesine kota koymak, böylece hava kirliliğinin azaltılmasını sağlamak amacıyla yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu protokol ile hedeflenen sonuca ulaşamamıştır. Ticaret sebebiyle de olsa hiçbir ülkenin, başka bir ülkeyi kullanımı ortak olan kaynaklardan mahrum bırakmaya hakkı yoktur.

Kur'ân-ı Kerîm ve diğer kaynaklar incelendiğinde, çevrenin tam mülkiyetinin Allah'a ait olduğu ve insanlara emanet olarak verildiği görülmektedir. Elbette mülkiyet toplumun tasarrufuna verilmiştir, ancak tüm bunları nasıl sarf ettiğimiz oldukça önemlidir. Dolayısıyla insanların tasarrufu altında olan her şeyi nasıl kullandığı, emanetlerine nasıl sahip çıktığı onun sorumluluk anlayışını belirlemektedir. Dünyadaki tüm yaşam biçimlerinin varlığını tehdit eden bir çevre krizinin ortasında, insanın sorumluluk bilinciyle hareket etmesinin büyük bir önemi haizdir.

Küresel düzeyde yapılmaya çalışılan düzenlemelere rağmen, iktisadi meselelerin olduğu yerde çevre ile ilgili meseleler geri planda kalmaktadır. Yapılması gereken, çevre hukuku ile İslam Hukuku arasındaki var zannedilen mesafenin olmadığını kanıtlamaktır. Bu bağlamda İslam çevre hukuku disiplini hakkıyla anlaşılmalı ve bir gerçeklik olarak yol göstermelidir. Anlaşılan odur ki; Müslümanların da bir parçası olduğu küresel düzende İslam Hukuku'nun çevreye dair ilkeleriyle ilgili kurumsal düzenlemeler yapılamadığı takdirde çevresel sorunlar tam anlamıyla çözüme kavuşamayacaktır.

Kaynakça

- Abbâdî, A. D. (2000). *el-Milkiyye fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye: Tabiatuha ve Vazifetuha*. Beyrut: Müessesetü'r-risale.
- Abu-Sway, M. (1998). Towards an Islamic Jurisprudence of the Environment. Erişim adresi: <http://environment-ecology.com/religion-and-ecology/487-towards-an-islamic-jurisprudence-of-the-environment-.html>
- Ahmed Cevdet Paşa. (1982). *Açıklamalı Mecelle: (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. A. H. Berki (Haz.). İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Akbaş, M. E. (2019). Neoliberalizm, Küresel Enerji Sektörü ve Seçilmiş Ülkeler Bazında Elektrik Sektörü Özelleştirmeleri. *Social Sciences Research Journal* 8(2), 21-43.
- Akdur, R. (2005). *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Çevre Koruma Politikaları "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Uyumunu"*. Ankara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi: 23.
- Aküzüm, A. (2010). *Enerji Kaynaklı Sera Gazlarının Azaltılması: "Kyoto Protokolü Esneklik Mekanizmaları ve Türkiye"* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Algan, M. (2011). Emisyon Ticareti Sistemini Kim Yönetiyor?. *Mülkiye Dergisi* 35 (273), 81-108.
- Ali el-Hafif. (1996). *el-Milkiyye fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Daru'l-Fikr al-Arabi.
- Ali el-Hafif. (2011). *İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri*. (R. Yaran, Çev.). Ahkâmü'l-Muâmelâti'ş-Şer'iyye. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ardoğan, R. (2012). İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı. *Birey ve Toplum* 2/3. 115-143.
- Ayhan, D. (2010). *Enerji, Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Küresel İklim Değişikliği Sorunsalı ve Kyoto Protokolü: Türkiye Analizi* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Bakış, R. ve Çabuk, S. N. (2013, Kasım). *Uluslararası Türk Dünyası Çevre Sorunları Sempozyumu*. Küresel İklim Değişiklikleri ve Su Kaynaklarının Hidroelektrik Enerji Olarak Kullanımı, Eskişehir : 33-38.
- Baran, A. G. (1993). Toplum, Birey ve Çevre İlişkileri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10(1), 261-278.
- Bayrak, M. R. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Türkiye'de Düşük Karbon Ekonomisi ve Kyoto Protokolü'nün Finansman Kaynakları. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1(4), 266-279.
- Bölgesel Çevre Merkezi. REC Türkiye. (2006). Y. Arıkan (Haz.). *Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü: Metinler ve Temel Bilgiler*. Ankara.

- Chomsky, N. (2014). *Halk Üzerinden Kazanç Neoliberalizm ve Küresel Düzen*. (Çev. S. Evren). İstanbul: Everest Yayınları.
- Çalış, H. (2001). *İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Getirilen Sınırlandırmalar* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Çalış, H. (2013). Eşya Hukuku. T. Türcan (Ed.). *İslâm Hukuku El Kitabı*. (s. 399-420) içinde. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çınar, M. (2014). *Antep Çevre ve Ahlak Sempozyumu*. Çevre-İnsan Arasındaki İlişki "Emanet" Merkezlidir, Antep: 559-567.
- Çiştî, S. H. H. (2003). Fıtrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslâmi Model. R. C. Foltz, F. M. Denny ve A. Baharuddin (Der.). *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet*. (s.89-100) içinde. Nurettin Elhüseyni (Çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Çoban, A., Özlüer, F. ve Erensu, S. (2015). Türkiye'de Doğanın Neoliberalleştirilmesi ve Bu Sürece Karşı Mücadeleler. A. Çoban (Ed.). *Yerel Yönetim, Kent ve Ekoloji*. (s. 399-456) içinde. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Demir, F. (1986). *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*. Ankara: Gaye Matbaacılık.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Kitâbu's-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Finus, M. (2010). B. Engin. (Çev.) Kyoto Protokolü Uygulama Mekanizmaları: Kusurlu mu Yoksa Umut Verici Kavramlar mı?. *Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 30-40.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. (2005). *el-Ğâmûsü'l-muhtâ*. (Thk. Muhammad Naim al-Arqousi). Beyrut: Müessesetü'r-risale.
- Görmez, K. (1989). Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar. *Türkiye Günlüğü Dergisi* 3, 6-10.
- Günay, H. M. (2001). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Kamu Malları*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Hacak, H. (2003). "Mal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 27/461-465.
- Hacak, H. (2006). "Mülkiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 31/543-548.
- Haneef, S. S. S. (2002). Principles of Environmental Law in Islam. *Arab Law Quarterly* 17(3). 241-254.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2001). *Climate Change 2001: Setting the Stage: Climate Change and Sustainable Development*. Contribution of Working Group III to the Third Assessment Report of the IPCC. Cambridge: Cambridge University Press.
- İbn Abdüsselâm, İ. (2000). *el-Ğavâ'idü'l-kübrâ*. Dimaşk: Dâru'l-kalem.
- İbn Âbidîn, M. E.. (2000). *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-fikr.

- İslam'da Çevre Hukukunun Prensipleri. (2008). (A. Çolak, Çev.). *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11, 331-346.
- İpek, M. (2014). İslam Kültürü Açısından Çevre-İnsan İlişkisi Üzerine. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14(3), 227-240.
- Kalkavan, H. & Baş, H. (2021). Neoliberalizm ve İslam Ekonomisinin Sosyal Refah Yaklaşımlarının Karşılaştırılması. *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 11(1), 141-168.
- Karakaya, E. ve Özçağ, M. (2003). VII. ODTÜ Ekonomi Konferansı. Türkiye Açısından Kyoto Protokolü'nün Değerlendirilmesi ve Ayrıştırma (Decomposition) Yöntemi ile Co2 Emisyonu Belirleyicilerinin Analizi. Ankara.
- Karaman, H. (2001). *Mukayeseli İslâm Hukuku, I-III*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Keleş, R. (2013, Kasım) *Uluslararası Türk Dünyası Çevre Sorunları Sempozyumu*. İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. Eskişehir : 29-31.
- Khalid, F. Islam and the Environment. M. P. Timmerman(Ed.) *Social and Economic Dimensions of Global Environmental Change* 5. 332-339.
- Kılınç, A. (2012). Neoliberalizm Bağlamında Sürdürülebilir Kalkınmanın Merkez ve Çevre Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 14(1), 147-161.
- Kocabaş, S. (2014). *Çevre ve Ahlak (Dinin Temel Kaynakları ve Hukuk Bağlamında Çevre-Ahlak İlişkisi) Sempozyum Bildiri Metinleri*. Çevreyi Korumaya Esas Teşkil Edecek İslam Hukuku Kaideleri. Gaziantep: 131-151.
- Kurban, Y. (2012). İslam Hukuku'nda Çevre-Mülkiyet İlişkisi. *EKEV Akademi Dergisi* 16(53), 209-222.
- Kyoto Havayı Kirletme Hakkına Pazar Sunuyor. (2007). Erişim adresi: <https://m.bianet.org/bianet/cevre/92281-kyoto-havayi-kirletme-hakkina-pazar-sunuyor>
- Mert, M. (2008). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine*. İstanbul.
- Mısırî, R. Y. (1409/1989). *Usûlü'l-iktisâdi'l-İslâmî*. Dimaşk: Dâru'l-kalem; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye.
- Mutlu, Z. (2008). Çevre İçin İnternet / Bilgi ve İletişim Teknolojileri(BIT): e-çevre. Erişim adresi: https://silo.tips/queue/evre-iin-nternet-bilgi-ve-letim-teknolojileribit-e-evre?&queue_id=-1&v=1608636117&u=ODguMjMwLjE3My44OA==
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (1981). *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nasr, S. H. (1982). *İnsan ve Tabiat*. (Çev. N. Avcı). İstanbul: Yeryüzü Yayınları.

- Özdan, S. (2014). *Kyoto Protokolü Kapsamında Emisyon Ticareti, Karbon Borsaları ve Türkiye'ye Yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Özdemir, İ. (2003) Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Anlayışına Doğru. R. C. Foltz, F. M. Denny ve A. Baharuddin (Der.). *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet*. (s.41-65) içinde. Nurettin Elhüseyni (Çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Peker, H. S. ve Altınışık, İ. (2011). Negatif Dışsallıkların İçselleştirilmesi Açısından Karbon Ticareti. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi* 4.
- Robinson, J. B. ve Herbert, D. (2001). Integrating Climate Change and Sustainable Development. *International Journal of Global Environmental Issues* 1 (2). 130-149.
- Sallan Gül, S. (2004). *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa! Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kısılcığında Refah Devleti*. İstanbul: Etik Yayınları.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl. (1993). *el-Mebşût*. Beyrut: Dâru'l-Mârifet.
- Şahin, Ö. U. (2016). Kyoto Protokolü ve Kopenhag Mutabakatının Karşılaştırmalı Analizi. *Journal of Awareness* 1(1). 5-16.
- Şatibî, İ. M. (1997). *el-Muvâfakât fi Usûli'l-Ahkâm*. (Şerh: Abdullah Dıraz) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut.
- Tucker, M. E. ve Grim, J. (2003). R. C. Foltz, F. M. Denny ve A. Baharuddin (Der.). *İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet*. (s.17-30) içinde. Nurettin Elhüseyni (Çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu güncel sözlük içinde. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/?kelime=%C3%A7evre> .
- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Çetiner, G. (2000). Küresel İklim Değişikliği ve Olası Etkileri. Çevre Bakanlığı, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Seminer Notları. 7-24, ÇKÖK Gn. Md., Ankara.
- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Çetiner, G. (2000). Kyoto Protokolü Esneklik Mekanizmaları. *Tesisat Dergisi* 52, 84-100.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2018). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı. *Türkiye İklim Değişikliği Yedinci Ulusal Bildirimi*. Ankara.
- Ûdeh, A. (1977). *İslâm'da Mal ve İdâre*. (Çev. D. A. Kayapınar). Konya: Sebat Basımevi.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2004). İklim Özen Göstermek Raporu: *İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü İçin Kılavuz*. Erişim adresi: https://unfccc.int/resource/docs/publications/caring_trk.pdf
- United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2018). *Un Climate Change Annual Report*. Erişim adresi: <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/UN-Climate-Change-Annual-Report-2018.pdf>

Feyza Cevherli, Zeyneb Hafsa Orhan

Uzoğlu, Y. (2016). *Kyoto Döneminde BM'nin Rolü: Karbon Ticaretinin Çevresel Etkilerinin İktisadi Analizi* (Yüksek Lisans Tezi) Çankırı Karatekin Üniversitesi.

Yenigün, O. (2007). *Kyoto Protokolü, Avrupa Birliği ve Türk İş Dünyası*. İstanbul.

Extended Abstract

The globalizing world brings with it many problems. One of the most important of these is undoubtedly environmental pollution. As time progresses, resources are consumed rapidly, and as a result of the unconscious use of these resources, individuals expose themselves and other living things to unpredictable dangers.

An environment is an area where living and non-living things live and are in contact with each other. Since people and everything they are in contact with are considered within the context of the environment, the protection of the environment is important for all living things. In this respect, the environment is the whole of things that encompasses our entire life, including people, other living things, and all beings around us. From the Islamic perspective, the environment is a phenomenon that encompasses everything with which an individual interacts in any way in his life. The individual is in a relationship with both the geography he lives in and all the living things with which he lives and shares the same geography. For this reason, all geographies, people, and living things, from near to far, can be considered as the environment for the individual. The environment is an important notion on which much debate has been made, as it is essential to protect and vital for living things. In Islam, environmental cleanliness is also closely related to the concept of rights. Because the environment is a space that people share with others. Keeping the environment clean and protecting it is everyone's concern. The main reason for the pollution of the environment and natural resources and the deterioration of the ecological balance is humanity. The problem of environmental pollution has unfortunately emerged as a result of human-induced interventions. The endless expectations of people, the consumption of non-renewable resources, the destruction of renewable resources are the causes of this problem.

Today, when we look at the countries, it is possible to see the signs of an environmental crisis in almost every country. In addition to the depletion of resources and the danger of extinction of living species, factors such as industrial growth and technological manipulation further aggravate the current situation. Elements such as clean air, water, and soil that enable us to sustain our lives are at risk in many respects. For this reason, environmental pollution, especially air pollution, is one of the main agendas of states.

Today, it is known that there are many attempts to solve environmental problems such as global warming and climate change. The Kyoto Protocol, which constitutes the starting point of our study, is one of the steps taken to solve environmental problems. The Kyoto Protocol, which is a step taken to protect the atmosphere and to which various states are participants, also emerges as one of the results of this agenda. With the said protocol, states were given air pollution quotas, and the flexibility to purchase quotas from other countries if they exceeded this quota.

Our study deals with the protection of the environment in Islamic Law, in particular the affordability of the right to pollute the air, which is referred to as emissions trading in the Kyoto Protocol. Protecting the environment is a social task as well as an individual one. The

goal of the Kyoto Protocol is to reduce the greenhouse gas concentration in the atmosphere to levels that will not have a dangerous effect on the climate. The Kyoto Protocol, a step taken as a precaution against global warming, unfortunately, did not achieve the desired results. Contrary to the determined target, states may have the right to pollute the air more due to the mentioned emissions trading. This causes emissions trading to become a financial speculation tool. On the other hand, the issue of emissions trading establishes a new property right. However, in Islamic Law, public goods that have the right of general partnership are not under the property of individuals or the state. Only the state has jurisdiction over these goods. Everyone has the right to benefit equally from these goods, which are not owned by anyone. It is the duty of society to protect the public goods and public spaces given for the benefit of society. Society should act with a sense of responsibility. It should not be forgotten that our actions do not only concern us but also all humanity.